



## દંતકથા અને ઇતિહાસ

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની યુદ્ધિએ શાસ્ત્ર અને માહિત્યનાં જે અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે તેમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ નથી થયો એ ખેદજનક હકીકત છે. 'ઇતિહાસ પુરાણ' જેવા વૈદિક શબ્દના ધડતરકાળથી શુદ્ધ ઇતિહાસને સ્થાને દંતકથાની પ્રતિષ્ઠા થઇ છે. પુરાણોમાં—ખાસ કરીને તેની વંશાવળીઓ અને વંશાનુચરિતોવાળા ભાગમાં ઇતિહાસના સાધનરૂપ ઘણું વસ્તુ છે એ નિઃસંદેહ; એ કીમતી ધન નવી કેળવણી આપ્યા પછી ઘણા વખત સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું તે ઉત્સાં ત્રીમેક વર્ષથી સારી રીતે વપરાવા લાગ્યું છે. કવચિત્ ઉત્સાહમાં કિંમત વધુ પડતી અંકાતી પણ નેવામાં આવે છે. પણ પુરાણોનું આ વધાદિ વસ્તુ પોતે ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસનું સાધન છે.

ગુજરાતની બાબતમાં પુરાણો પ્રાચીન યુગના ઇતિહાસને ઉકેલવામાં સદાયજૂત ચાય છે. જો કે ધર્મારણ્ય, સરસ્વતી પુરાણ, વગેરેમાંથી મધ્ય યુગને પણ કેટલોક પ્રકાશ મળે છે ખરો. જો કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના આમાન્ય સાધનજૂત જે પ્રબંધો છે તેના વર્ગમાં આ ધર્મારણ્યાદિને પણ નાખી શકાય. દુકામાં માફ વક્તવ્ય એ છે કે જેમ પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ માટે પુરાણો સાધન છે તેમ મધ્યકાળના ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધો છે. અસખ્ય પ્રબંધોની અને પુરાણોની વર્ણન શૈલી મમાન નથી, એ જો શૈલી વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. છતાં પુરાણોની પાછળ ઇતિહાસને શોધવાની નદિ પણ દંતકથાને નોંધવાથી જે દષ્ટિ છે તેજ દષ્ટિ પ્રબંધ કર્તાઓની છે. મતલબ કે પ્રબંધોમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા જે જુતાન્તો મળે છે તે ઇતિહાસ નથી પણ દંતકથા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના માધનરૂપ દત્તકથાના ત્રણ મોટા વર્ગ પાડી શકાય (૧) જૂના મંદિરો, જૂના કિલ્લાઓ વગેરેની શિવાઓમા કાતરાયેલી, તેમજ અન્યાન્તે લખાયેલી લાખી પ્રશસ્તિઓ, જેમા તત્પૂર્વકાલીન પુસ્ત્રો, ખનાવો વગેરેનું લાણુ કે દુકું કથન હોય છે વડનગર પ્રાકાર પ્રગ્નિ (જુઓ પૃ ૧૭૭), સુધનો લખ (જુઓ પૃ. ૧૭૮), શ્રીરંગ પ્રગ્નિ (જુઓ પૃ ૨૦૦) વગેર આવી પ્રશસ્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે જો કે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કાર્તિક મૈત્રુદી, સુદન-મંકોતન આદિ પ્રખ્યાતના આગભના સર્ગો અને આ પ્રશસ્તિઓમા કશો તાર્કિક ભેદ નથી

(૨) દ્વાયથવાદિ પ્રખ્યાત

(૩) ગમમાળા આદિમા મંત્રદાયક મોખિંદ દત્ત કથાઓ

આમાથી લાખી પ્રશસ્તિઓને જુદી ન ગણતા પ્રખ્યાતના વર્ગમાં ગણીને ‘ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રમુખાત્મક સાધનો’ નામના શ્રી ક્ષા ગુ સલા તરફથી પ્રકાશિત માગ નિગદમા દ્વાયથવાદિ પ્રખ્યાત ત્રણેના ઐતિહાસિક મૂલ્યના નિરૂપણ માથે વિવરણ કરેલું છે એટલે તેની અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. બાદ આગળના ચોપડાઓમા તથા તેઓની સ્મૃતિમા જે ઐતિહાસિક સાધન ગણાય એવી દત્તકથાઓ મળે છે તેમાંથી કાર્તિક માહેમે રાસમાળામા એમને મળી રાકી તેટલી દત્તકથાઓનો મંત્રદાયકો છેલ્લો એ કરે. સુકાર્ત ગયો નથી છતાં મેં જ્વંતે દત્તકથા સીધો રીતે મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી ગમમાળા આદિમા જે દત્તકથા મંત્રદાયક અને પ્રકાશિત થયેલ છે તેનો જ ઉપયોગ કર્યો છે

પ્રખ્યાત તથા મોખિંક દત્તકથામાથી આ બે ભાગમા મેં ઇતિહાસ રૂપે જે તારવ્યું છે તેમા કેટલું શુદ્ધ સોનું છે અને કેટલો હલકો ધાતુનો ભેગ છે અથવા દત્તકથારૂપ કાચી ધાતુમા કેટલું સોનું મારી ગઈનથી રહી ગયું છે એની કસોટી તો પરીક્ષા જ કરી

શકે, પણ દંતકથાના સંશોધન વિષયમાં મારી દષ્ટિ શી છે તે અહીં  
 ટુંકામાં કહેવા ઇચ્છું છું.

પહેલું તો ઉપર કહેલા ત્રણમાથી કોઈ પણ વર્ગની દત્તકથા એ  
 નિર્લેખ ઇતિહાસ નથી એટલે જો મ માટીમાથી શોધીને સોતું કાઢવું  
 પડે છે તેમ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ શોધીને ઇતિહાસમાં ગ્રાપ્ત લાગે  
 તેટલું લેવું, એ મારૂં સામાન્ય વલણ છે.

આવડા વચના ઉત્કીર્ણ લેખો ન મળતા હોવાથી એની વશાવળીમાં  
 દંતકથાને સ્વાભાવિક ગડબડ છે. જ્યારે મોલકી વચના ઉત્કીર્ણ લેખો  
 મળતા હોવાથી એની વશાવળી અને સ્વૂળ કાયાનુક્રમ ચોક્કસ  
 કરી શકાય છે. પણ જુદા જુદા ગાંત્યોના પરાક્રમો અને તેના  
 વખતમાં જનેલા બનાવો વગેરેની ખામતમાં તો પ્રત્યેક વિગતની  
 સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કસોટી કરવાની જરૂર છે કારણ કે મમકાલીન  
 કહી શકાય એવા ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ તે તે લેખનો લેખક લેખ  
 લખાવનાર રાખનો નોકર હોય છે અને તેના કે તેના પૂર્વજોનાં  
 બિરૂદો લખતાં અને પગક્રમોને વર્ણવતાં પ્રશમક હોય એટલું જ  
 લખે એ સ્વાભાવિક છે કાર્ધ તાત્પર્યમાં તેના દાતાની દારનું સૂચક  
 બિરૂદ મળતું નથી. પગલવ જેવી હકીકતો માટે તો પડોશી રાખોના  
 ઇતિહાસોને શોધવા પડે છે. છતાં તદ્દન ખોટું બિરૂદ પણ ભાગ્યે જ  
 જોવામાં આવે છે. મનલખ કે પડોશી ગાંત્યોના ઇતિહાસોની કસો-  
 ટીથી કસીને ઉત્કીર્ણ લેખોથી ફલિત નિર્ણયોને સીકાગ્રામાં વાધો  
 નથી. અને આ પ્રમાણે પરીક્ષિત સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખો એ દત્ત-  
 કથાની ઐતિહાસિક કસોટી કરવા માટે ઉત્તમ માધન છે.

પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો ઘણી ચોટી વિગત હોય છે. એટલે  
 ઘણી દત્તકથાની પરીક્ષા કરવા માટે એ માધનનો ઉપયોગ શક્ય જ  
 નથી. આવી દત્તકથાની ખામતમાં કેવું વલણ રાખવું એ આપણે ત્યાં  
 મોટો પ્રશ્ન છે. મારૂં વલણ અહીં ટુંકામાં દર્શાવવા ઇચ્છું છું.

જે જે દંતકથાનું ઉત્કૃષ્ટ લેખાદિ સમકાલીન ઐતિહાસિક પુરાવાથી સ્પષ્ટ રીતે ખડન ન થતું હોય તે સર્વ યથાશ્રુત સ્વીકાર્ય એવો મત કવચિત્ દર્શાવાય છે. મારા મતે એવો દંતકથાઓનો સંગ્રહ એ ઇતિહાસ ન ગણાય. ખરી રીતે જૂની નવી લિખિત અલિખિત મર્વ પ્રકારની દંતકથાઓની નીચેની ઐતિહાસિક કસોટીથી પરીક્ષા કરીને ઇતિહાસમાં કંઈ વિગત આણ અને કંઈ અગ્રાણ તેના નિર્ણય કરવો જોઈએ.

(૧) અમંભવોક્તિ અને અતિશયોક્તિ બેય ત્યાજ્ય.

અલખત મને જે અસંભવિત કે અતિશયોક્તિ લાગે એ બીજને ન લાગે એમ, અને પણ એનો તો ઉપાય નથી.

(૨) દંતકથા ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી અપ્રતિકૂળ હોવી જોઈએ.

આ બાબતમાં પણ મતભેદને અવકાશ છે. એકને અમુક પરિસ્થિતિમાં જે પ્રતિકૂળતા દેખાય તે બીજને ન દેખાય એવો સંભવ છે. દા. ત. દ્વાપાયમાં સોરઠ ઉપરનો મૂળરાજની ચડાઈનું સવિસ્તર વર્ણન હોવા છતાં મેં એનો ઉપરના કારણથી સ્વીકાર કર્યો નથી (જુઓ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૫)

(૩) અલિખિત-મૌખિક દંતકથા કરતાં લિખિત અને તેમાં પણ નિકટના કાળમાં લિખિત દંતકથા વધારે માન્ય.

જગદેવ પરમારની દંતકથાના દાખલામાં રાસમાળામાં મંગદાયેલ મૌખિક દંતકથા કરતાં પ્રબંધ ચિંતામણિમાં સંગ્રહાયેલ દંતકથા ઉપર મેં વધારે વજન આપ્યું છે.<sup>૧</sup> (જુઓ પૃ. ૨૬૮, ૨૬૯ તથા શુદ્ધિ અને અનુવર્તિમાં પૃ. ૪૮૫)

૧ પ્ર. ચિં. નું ઐતિહાસિક મૂલ્ય એ રા. મટિ વધારે માન્યું છે તે એ 'ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો' એ નિબંધમાં તથા પ્ર. ચિં. ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

(૪) જે દત્તકથા ઘણાખરા પ્રબધોમા મમાનરૂપમા મળે તે એકાદમા જ મળતી દત્તકથા કરતા વધારે માન્ય

(૫) પ્રબધોમા પરસ્પર વિરોધ જોવામા આવે ત્યા ઉત્કૃષ્ટ લેખો, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વગેરેને જે વધારે અપ્રતિકૂળ તે ગ્રાહ્ય

(૬) સાધારણ ગીતે કામમા નિકટતર પ્રબધનું કથન વધારે વજનદાર હતા બીજી તરફથી પાછળથી લખાયેલા પ્રબધમાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીયતા વધારે હોય એવું પણ ઘણાં કાગળોથી બનવું સંભવિત છે દા ત પ્રબધ ચિંતામણિ પાછળનો અન્ય હોવા છતાં કેટલાક દાખલામા નિકટતર દ્વાઅપ કરતા પ્રબધ ચિંતામણિના કથન ઉપર મેં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો છે

(૭) દત્તકથાઓમાની કેટલીક ધીમે ધીમે અમાધિન પુરાનાઓથી સાચી હરે છે એ નું સ્વીકાર હું છતાં ઐતિહાસિક વિચારણાની આપણી વર્તમાન સ્થિતિમા દત્તકથામાની કોઇંડ હમીન્ત ઇતિહાસમા નોંધાયા વગર ગદી જવાના સભન કરતા ઇતિહાસ દત્તકથાથી દખાઇ જનાનો મંભન વધારે છે એ જોતા વધારે પડતી માવચેતીવાળું કોઇને લાગે એવું વનણુ મને યોગ્ય જણાયુ છે

(૮) હુમમા દત્તકથાની પ્રત્યેક વિગત સ્વતન્ત્ર રીતે કોમોગી કર્યા પછી સ્વીકારની એવું મેં ધોગણુ ગણ્યુ છે અને આ મશોધનાત્મક ઉદ્ધાપોહ ઇતિહાસના અન્યમા જ ઘણીવાર કરવો પડેલો હોવાથી એમા પુરાતત્ત્વના અન્યની હાયા આવી ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ એ ચર્ચા દુકારવા છતાં ઘણીવાર મારી દનીનો અધુરો મુકાવાથી અમરકાગક ન નીરડે એમ પણ જાન્યુ છે

દત્તકથાનો ઐતિહાસિક સ્તિવાય આમાજક આદિ ઉપયોગ છે અને ભવિષ્યમા કોઇક વિગતને ઐતિહાસિક મૂલ્ય આપનાર પુગવો મળી પણ આવે એટલે દત્તકથા જેની મળે તેગી ઇતિહાસમા લાને ન વપરાય, તો પણ સમ્રદાઇ સચવાઈ રહે એ ઈષ્ટ છે જ

દંતકથાની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા સંબંધી મારા વક્તવ્યના આ સ્પષ્ટીકરણથી કેટલો ખુલાસો થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખરી વાત તો એમ છે કે દરેક ઝીણી ઝીણી વિગતના સ્વીકાર અસ્વીકારનાં સર્વ કારણો સ્પષ્ટ વિચારમાં હોવાની કદાચ જરૂર નથી. કળાની ઘણી રચનાઓમાં બને છે તેમ ઐતિહાસિક માનમપટમાં અમુક ત્રાસ છે અને અમુક અગ્રાહ્ય એવો ભેદ ઘણી ઝડપથી પડે છે ને જે સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ કેળવાયેલી હોય તો વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા પેટે એ ભાગ્યે જ ભૂલ કરે છે, છતાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ગંજીવનની વર્તમાન સ્થિતિ અને ઐતિહાસિક સાધનોની અપૂર્ણતા જોતાં ઘણા ઐતિહાસિક નિર્ણયોમાં મતભેદને અવકાશ રહેવાનો જ. પણ કામ દરીને આ માર્ગે જ સત્યની નિકટ જવાગે એવી મારી શકા છે.

અન્યાન્તે અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિતું પરિશિષ્ટ આપ્યું છે. શ્રી. રામલાલ યુ. મોદીએ માનસીમાં કરેલા પ્રથમ વિભાગના અવલોકનમાંથી એનો જન્મ થયો છે. પાછળથી મારી માગણીથી એમણે કેટલાંક વધારે સૂચનો લખી મોકલ્યાં હતાં. એનોયે લાભ લીધો છે. બીજા વિભાગના પ્ર. ૧૩ થી આગળના ભાગને આવો કેાઈ લાભ મળેલો ન હોવાથી એમાં અશુદ્ધિઓ વધારે પ્રમાણમાં રહી ગઈ હોવાનો સંભવ છે.

આવણુ, ૧૯૯૫

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

# ઉદ્દિષ્ટિત ગ્રન્થકારો અને ગ્રન્થોની સૂચિ:

અપભ્રંશકાવ્યત્રયમ્ (ગા. ઓ. સી.)

અવિસિદ્ધ-પ્રકૃત સંકીર્તનના લેખક

અવિસિદ્ધ-પ્રકૃતરત્નો અંથ

અર્થશાસ્ત્ર કૌટિલ્યનુ

અર્ણો હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ. ડ. વીન્સેન્ટ સ્મીથકૃત

અર્ણો હીસ્ટરી ઓફ ધ ડક્કન (મૂળ) રા. ગા. બાહારકૃત

અલ્તેકર-રાષ્ટ્રકૂટસ્ એન્ડ ધેર ટાઈમ્સના લેખક

આર્કાઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા (એન્થ્રોપલ રિપોર્ટ) /

આચાર્ય મિ. વ.—વડોદરાની ઓ. કે. ના રિપોર્ટના નિબંધ

આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સર્વેત સખધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ—ફ. કે. શાસ્ત્રી

ઈન્ડિઅન એન્ડીકવેરી

ઈન્ડીયન્સ ઓફ અરોક—ટુલ્સ ૧૯૨૫

ઈલીઅટની હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા

એપીગ્રાફીઆ ઈન્ડીકા

એનલ્સ ઓફ બાહારર ઈન્ડીકપુટ

એન્ડ્રયન્ટ એન્ડ મીડીવલ આર્કાઈટેક્ચર ઓફ ઈન્ડિયા—હાર્વે.

એન્ડ્ર નહાળીર તારાચોરવાલા બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩, અંક ૩

એનખીરની—સચાઈતુ અં. ભાષાન્તર

ઓઝા અસિનદન ગ્રંથ-શ્રી. ગા. હી. ઓઝાના અસિનદન માટે રચાયેલ

ભારતીય અનુમંધાન.

ઓઝા ગૌ. હી.—નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, સોલકીઓકા

પ્રાચીન ઇતિહાસ.

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ—પહેલી (પુનાની)નો રિપોર્ટ

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ સાતમી (વડોદરાની)નો રિપોર્ટ.

ઔચિત્ય વિચારવ્યર્થા—ક્ષેમેન્દ્ર.

કદબ કુલ—મેરીસરચિત



કર્ણસુદરી નાટિકા—બિહલસુરચિતા

કાદબરી—બાણ

કાનડી ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ

કાન્તમાલા

કાન્દડ દે પ્રબધ—પદ્યનાભકૃત

કામસૂત્ર—વાત્સયાન કૃત

કીર્તિદોમુદી—સોમેશ્વર રચિત

કીલ્દોર્ન—એ. ઇ. મા લખાણે

કુમારપાળ ચરિત—જયસિંહસૂરિ કૃત

કુમારપાળ ચરિત—દેવચંદ્ર કૃત

કુમારપાળ પ્રતિબોધ—સોમપ્રભસૂરિ કૃત

કુમારપાળ પ્રબધ જિન મહનગણી રચિત

કુમારપાલ શાસો નકષતદાસ કૃત (આ. કા. મ.)

કેનેરીઝ ડિનેસ્કીઝ—ફ્લીટ

કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ મ. ૩

કેશવ હર્ષદ કુવ

કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શિઓનમ્ ઈન્ડીકેરમ્

કોનોયોગ ઓફ ઈન્ડીઆ—મેળવડક કૃત

કોમુદી—૧૯૩૪

ખાનદેરા ગેઝીટીઅર

ખંભાતનો ઇતિહાસ—શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ નેટે કૃત.

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો ફ. કે. ગાસ્ત્રી (ફા. ગુ. સ.)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો (ફા. ગુ. સ.)

ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો—ફ. કે. ગાસ્ત્રી.

ગુજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ, શ્રી. ર. ભી. નેટે કૃત

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય—ગજનન વિ. પાઠક.

ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંકો ૧૯૮૯, ૯૨.

ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર—ન. ભો. દીવેડીઆ.

ગોર્વોદભાઈ હાપીભાઈ—પ્રાચીન ગુજરાત

ગણી ડી. સી.—ઇ. એ. મા લેખો

ધોસલ યુ એન —કોન્ટ્રીબ્યુશન્સ ટુ ધી હીસ્ટરી ઓફ હિન્દુ રેવન્યુ સીસ્ટમ  
અનુવિંશતિપ્રબંધ—રાજસોખર (કા યુ સ)

ચરક સહિતા

ચારિત્ર સુદર ખલિ—કુમારપાલ ચરિતના કર્તા

જગદ્ચરિત્ર—સર્વાનન્દસૂરિ કૃત

જર્નલ ઓફ ધ એમેરીકન ઓ. સોસાયેટી

જર્નલ ઓફ ધ બેંગાલ રાયલ એશીઆટીક સોસાયેટી

જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધી રાયલ એ. સો.

જાતક કથા

જામે-હસ-હિકાયાત ઈલીઆટ ગ્રંથ ૨

જિન વિજયજી—બારમા સાહિત્ય સમેલન ઇ વિ ના પ્રમુખ તરીકે આપેલું  
બાબલુ તથા પ્રાચીન જૈનરેખસ ગ્રંથ

જેકસન યુ ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ની ટિપ્પણીઓ

જેસલમીર બાડાગરીય ગ્રંથસૂચિ

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ રા રા મોહનલાલ દશીચંદ હેસાર્ડ કૃત

જૈન સાહિત્ય સરોધક (ત્રિમાસિક)

જૈન હરિવરા—જિનસેન

જીઆરફીન બર્નો—ઈલીઆટ ગ્રંથ ૩

ટોડ-રાજસ્થાન

ટોડસ્ ટ્રાવેલ્સ ઇન ધ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ

ડીસ્કવરર ઇ બા -પુરાતત્વમા લેખો બાવનગરની સાહિત્યપરિવહનો રિપોર્ટ ઇ વિ.

“ ” મીથીકલ સોસાયેટી જર્નલ ગ્રંથ ૧૪મા લેખ

તખ્તતેનાસીરી. રાવડો કૃત

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(કા રા. ગો. બાડાગર યુ બા યુ વ.  
સો. પ્રકાશિત)

દુયાગ્રથ—હેમચન્દ્ર

દેવલસ્મૃતિ

ધર્મારણ્ય

નરનારાયણાનંદ કાવ્ય—વસ્તુપાલ કૃત

નવવિવાસ નાદક—રામચંદ્રકવિ કૃત

- નવસાહસાક ચરિત—પરિમલ કવિ કૃત  
 નર્મદારાંકર વટસભજ દ્વિવેદી—ગુજરાતનો ભુગોળો લીપક.  
 નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા  
 નાટ્ય દર્પણ—રામચંદ્ર કવિ કૃત  
 નાભિન દનોખાર પ્રબંધ—કકસુરિ કૃત  
 ન્યુમેરમેટીક સપ્લીમેન્ટ નં. ૭ તથા નં. ૪૬  
 પાર્થિવસંગી—પ એચરદાસ સરોધિત  
 પાર્થ પરાક્રમ વ્યાખ્યાન  
 પીટર્સનનો રિપોર્ટ  
 પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ (સીધી જૈન ગ્રંથમાલા) સ. નિનવિજયજી,  
 પુરાતત્ત્વ  
 પૂના એરીએન્ટલીસ્ટ  
 પૃથ્વીરાજ રાસો  
 પૃથ્વીરાજ વિજય  
 પ્રભાવક ચરિત—પ્રભાચંદ્ર (નિ. પ્રે.)  
 પ્રબંધ ચિંતામણિ—મેરુગ્રંથ કૃત (ફા. ગુ. સ. પ્રકાશિત અનુવાદ.)  
 પ્રબચન પરીક્ષા  
 પ્રસ્થાન  
 પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી—જનવિજયજી

બ્રહ્માડપુરાણ

ભગવાનભાવ ઈદ્રજ—મુ જે મ ૧ વા ૧

ભારતકે પ્રાચીન રાજ્ય-શ્રી વિદ્યેશ્વરનાથજી

ભારતીય ન્યોતિ શાસ્ત્ર (મરાઠી)

ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ

ભાવનગર પ્રાચીન રોધ સંગ્રહ

ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

ભાડારકર ડા રા ગો—દેશીણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ

ભાડારકર દે રા—એ ઈ ઇન્સ્ક્રીપ્શન ઓફ નોર્થન ઇન્ડિયા

ભાડારકર રિપોર્ટ

ભોજ પ્રબંધ—રત્નમ દિગ્ગણિ

મણિલાલ નમુનાઈ—આપ્રયનુ ભાષાનાર

મત્સ્યપુરાણ

મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ—ગો ટી ઝોઝા

મનુસ્મૃતિ

મહાભારત

મહાવીર ચરિત—દેવચન્દ્ર

માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ—બ ક ઠાકોર

મિરાતે અહમદી

મુદ્રિત કુકુદચન્દ્ર રકરણ

મુહલ્લેત નેણસીની ખ્યાલ

મુખઈ આર્કિઓમેનલકલ સર્વે

મુખઈ ગેઝીટીશન

મુખઈની આડમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

મેરુત્ત—પ થિ ના કર્તા

મેવાડના ગુહિતો—માનસાબર પીનાબરદાસ મહેતા

મેહરાજ મરાજ્ય—યશ પાલ

યાગવલ્કય—યાગવ ક્યસ્મૃતિ

રધુવ રા—કાલિદાસ

ર નમાળા—પ્રકાશ કૃત

રાજપુતાના મ્યુઝીઅમ (અજમેર)ના એન્યુઅલ રિપોર્ટ

રાજપુતાનેના ઇતિહાસ—ગૌ. હી. ઓઝા

રાજવલી કોષ્ટક—રાત્રુજ્ય તીર્થોદ્ધર પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ

રાજ ભોજ—વિશ્વેશ્વરનાથ રેઠનું પુસ્તક

રામલાલ સુનીલાલ મોદી—ભાવનગરની સા. પ. નો રિપોર્ટ ઈ. વિ કાન્તમાલામા  
છપાયેલ લેખ અને ગુજરાતી વગેરેમા છપાયેલા લેખો.

રાસમાયા—ગુ. ભા. આ. ૩. ફા. ગુ. સ. પ્રકાશિત

રાષ્ટ્રકૂટસુ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ—અતેકર

રીમેમ્બર્સ ઈન ધી એગે એ પ્રેસીડેન્સી

રીવાઝ્ઝ કીસ્ટ ઓફ ધી એન્ટીકવેરીઅન

રેવ તગિરિ રાસુ (ગા. ઓ સી.)

લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ સી.)

વસત રજત મહોત્સવ સમારક અન્ધમા ગુજરાતનુ વહાણવટું નામનો લેખ

વસત-વર્ષ ૨૭, વર્ષ ૩૧

વસંતવિલાસ

વસ્તુપાલ ચરિત—નિનહર્ષભણિ

વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ

વાગ્મટાલકાર—વાગ્મટ કવિ (નિ. પ્ર.)

વાયુપુરાણ

વિએના ઓરીએન્ટલ જર્નલ

વિક્રમાકદેવચરિત—ભિલ્લણ

વિચારમેણી—મેરુર્ગસુરિ

વિન્સેન્ટ સ્મીથ—અર્લો ટીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ. ૩

વિમલ પ્રબંધ—ભાવજયસમય કૃત

વિવિધતીર્થ કલ્પ કે તીર્થકલ્પ—નિનપ્રભસુરિ

વિશ્વેશ્વરનાથ રેઠ—ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ

વિધ્યુપુરાણ

વૈદ્ય ચિં.—મધ્યયુગીન ભારત, ટીસ્ટરી ઓફ મીઝીવલ હિન્દુ ઇન્ડીઆ.

વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—ફ. કે. સારસી

વોટર્સયુવાન ગુઆંગ

વ્યાસમૃતિ

સરસ્વતીપુરાણ

સ્ક્રીડ ઈન વાલસાયન કામચૂર (૧૯૨૬) Δ .

સાવિત્રી ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ

સુદૃષ્ટકીર્તિ કલ્યાણિની

સુદૃષ્ટ સ કીર્તન—અતિસિદ્ધ

સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

સુરભોક્ષન—સોમેશ્વર દેવ

સોલકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ—મૌ. હી. બોઝા

શ્રી. ધનપ્રસાદ મુન્શી—ગુજરાતી (૧૯૬૨) હીપોલેસની અંક તથા પ્રસ્થાન

# અનુક્રમણિકા

## [ વિભાગ પહેલો ]

પ્રકરણ		પૃષ્ઠ
૧	પૂર્વસ્થિતિ ...	૧
૨	ભૌગોલિક સ્થિતિ ...	૩૮
૩	ચાવડા સમય ...	૪૭
૪	રાષ્ટ્રકૂટો અને પ્રતિદ્વારો ...	૬૩
૫	આમાશ્વક તથા ધાર્મિક સ્થિતિ ...	૧૦૩
૬	સોલકીવરાની ઉત્પત્તિ તથા મૂળગાનના પૂર્વજો...	૧૧૭
૭	મૂળરાજદેવ ...	૧૩૫
૮	ચામુંડ, વલ્લભરામ અને કુર્લભરાજ...	૧૭૨
૯	ભીમદેવ પહેલો ...	૧૭૬
૧૦	કર્ણદેવ પહેલો ...	૨૦૩
૧૧	લોકસ્થિતિ...	૨૧૮
૧૨	સિદ્ધરાજ જયસિંહ ...	૨૨૫

## [ વિભાગ બીજો ]

	ઈતકથા અને ઇતિહાસ ..	૫
	ઉદ્દિવખિત ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની મુદ્દિ ..	૧૧
૧૩	કુમારપાલ ...	૨૮૧
૧૪	અજયદેવ ...	૩૬૨
૧૫	મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ) ...	૩૭૬
૧૬	ભીમદેવ બીજો ...	૩૪૪
૧૭	વાયેલા સામંત લલખપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરપલ્લ ...	૩૬૩
૧૮	ત્રિભુવનપાલ ...	૩૬૬
૧૯	વિરાલદેવ ...	૩૯૮
૨૦	અર્જુનદેવ ...	૪૧૧
૨૧	સાર મદેવ ...	૪૧૬
૨૨	કર્ણદેવ ...	૪૨૭

## પરિશિષ્ટ

૧	સોલકી સમયનાં ગુજરાત અને પાટણ ...	૪૪૪
૨	સમઘાવીન રાજવંશો ...	૪૫૬
	અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિ ...	૪૭૩
	રાખાનુક્રમણિકા ...	૪૮૬

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ



# ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૩ મું

કુમારપાલ.

વિ. સં. ૧૧૯૬ થી વિ. સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલના વરવાઓ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુત્ર કામનાથી સોમનાથની પગે ચાલીને યાત્રા કરી હતી પણ શકરે 'તારા બાપમાં પુત્ર નથી અને તારા પછી કુમારપાલ ગાદીએ બેઠશે,' એમ સિદ્ધરાજને કહ્યું, એવું સ્પષ્ટ કથન દ્વાત્રય (સ. ૧૫ સ્તો. ૫૫)માં તથા ચિતોડના કિલ્લાના કુમારપાલના લેખમાં છે અને બીજા પ્રબંધોમાં તેનો જ ઉતારો મળે છે. આ સ્પષ્ટ પુરાવાને આધારે સિદ્ધરાજને સાત પુત્રો હોવાની બાંટાની દંતકથા ખોટી માનવી પડે અને સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી કુમારપાલ પાટણની ગાદીએ બેઠો એ જ સાચી વાત ઠરે છે. કુમાર-

એનો વિચાર લીમદેવના ચરિત્રમાં કર્યો છે. એ ક્ષેમરાજનો પૌત્ર ત્રિભુવનપાળ મિદ્ધરાજનો એક સામંત અને લડાઈમાં સહાયક હતો એ પણ દ્વાયાત્રયને આધારે ઉપર નોંધ્યું છે.<sup>૧</sup>

પોતાની પછી કુમારપાલને ગાદી મળશે એવું પ્ર. ચિ. (૫. ૧૬૪) ના કહેવા પ્રમાણે સામુદ્રિક સામ્રાજ્ય જાણનારાઓએ કહેલું<sup>૨</sup> હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને મિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતો હતો, એમ પ્રજ્ઞામાં લખેલું છે. કુમારપાલનું કુળ તેના પરદાદા ક્ષેમરાજની મા બહિલા દેવીને લીધે હલકું ગણાતું હતું એવો પ્ર. ચિ. નો અભિપ્રાય જણાય છે. કુમારપાળની મા હાશ્મીરાદેવી હલકા કુળની હોવાથી એ ગાદીએ બેસે તે સિદ્ધરાજને મમતું ન હતું એવું એક લેખક લખ્યું છે. પણ તેને માટે શો આધાર છે તે તેણે દર્શાવ્યું નથી.<sup>૩</sup> જિનમહાનગણિએ તો કુમારપાલ ન હોય તો કદાચ સોમેશ્વર અને પુત્ર આપે એવી મિથ્યા કલ્પનાથી ત્રિભુવનપાલ વગેરેને મરાવીને કુમારપાલને મારવાનો સિદ્ધરાજે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો એમ લખ્યું છે.<sup>૪</sup> પણ દ્વાયાત્રય, પ્ર. ચિ. વગેરેમાં ન હોવાથી ત્રિભુવનપાલને સિદ્ધરાજે મરાવ્યાની વાત સંકારપદ છે.

ગાદીએ બેઠા પહેલાં કુમારપાલને થયેલી રખડપટ્ટી.

કુમારપાલને મારી નાખવા માટે મિદ્ધરાજે પ્રયત્નો કરેલા એવું માનવા માટે પણ પૂરતા પુરાવા નથી; છતાં રાજ્ય મળ્યા પહેલાં પાટણની બહાર કુમારપાલ બેઠકતો હતો એટલી વાત ચોક્કસ છે. જો કે એ વાત દ્વાયાત્રયમાં નથી લખી પણ કુમારપાલના મરણ પછી તરતમાં લખાયેલા મોદપરાજયમાં 'કુલદલથી પૃથ્વીમાં કુમાર-

૧ બા. ૧ પૃ. ૨૨૬

૨ દ્વાયાત્રયમાં શ કરે આવું લલિત્ય બાખ્યાનું ક૨ન ■ (સ. ૧૫)

૩ જુઓ મોદપરાજયની અંતેષ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫

૪ જુઓ જયસિદ્ધસુરિનું ક. ચ. સ. ૩ પ્રો. ૬૭થી ૬૯ ક. પ્ર. પૃ. ૨૩

પાલ કરતો હતો' એ રીતે લખ્યું છે.<sup>૧</sup> ત્યારે પ્ર. ચિ. માં તેમ જ જ્યસિદ્ધશ્રિ, જિનમંડનગણિ વગેરેના પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ મારી નાખશે એ બીકથી કુમારપાલ પાટણ છોડીને બહાર સતાતો કરતો હતો અને સિદ્ધરાજનાં માણસો તેને શોધવા પાછળ કરતાં હતાં. આ રખડપટ્ટીમાં તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પડ્યાં, એકાદ વખત ત્રણ દિવસ ખાવાનું પણ નહિ મળેલું, આ રીતે સાત વર્ષ રખડવામાં ગયાં અને છેવટ એક દિવસ (પોતે માળવામાં હતો ત્યાં) ક્યાંકથી સિદ્ધરાજના મરણના સમાચાર માંભળી બનતી ઝડપે તે પાટણ પહોંચ્યો.<sup>૨</sup> પ્રબંધોનાં કથન પ્રમાણે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ ઇર્ષ્ટિક શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે મરણ પામ્યો, પછી ત્રીસ દિવસ સુધી સિદ્ધરાજની ચાંખડીનું (પાદુકા) રાત્રી રહ્યું.<sup>૩</sup> ક્યાંક ત્રણ દિવસ પાદુકા રાત્રી કહ્યું છે તે તારિખો બેતાં ભૂલ લાગે છે.

દુંકામાં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે કુમારપાલ પાટણમાં નહોતો અને એ ખખર સાંભળીને બનતી ઝડપથી પાટણ પહોંચ્યો એટલી વાત નક્કી. પાટણ આવી પોતાના બનેલી કાન્હડદેવને<sup>૪</sup> મળ્યો અને તેની મદદથી, બીજા બે ઉમેશ્વારો કરતાં સૌને દુશીઆર જણાવાથી ગાદી ઉપર બેઠો. અને ૧૧૯૯ની માગસદ શુદ્ધ ચોથે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો.<sup>૫</sup> અને પ્ર. ચિ. કહે છે તેમ ૫૦ વર્ષને

૧. एको यः सकल कुतूहलितया वज्राम भूमडलम् ।

ગોહપરાજય અ. ૧ શ્લો. ૨૮

૨. પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૪-૧૬૫, પ્ર. ચ. હે. સ્. પ્ર. ૩૬૧થી ૩૬૪, જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૨૪ થી ૩૩

કુમારપાલની આ રખડપટ્ટીની વિગતો પ્રબંધોમાં લખ્યા વિસ્તારથી વર્ણવી છે પણ એ વિસ્તાર દેખીતો કલ્પિત છે.

૩. જુઓ વિચારશ્રેણી, તથા જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩, ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૭

૪. આ કાન્હડદેવ કે કૃષ્ણદેવ કુમારપાલની બેન પ્રેમલદેવીને પરણ્યો હતો.

૫. કુમારપાલની ગાદીએ બેસવાની આ તારિખ વિચારશ્રેણીમાં આપી છે.

મૌલ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી કુમારપાલ હુશીઆરીથી ગાંધ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.<sup>૧</sup>

### શરૂઆતનાં કાવતરાં

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં રાજ્યનાં જૂનાં ખટપટી માણસોએ કુમારપાલને કપટથી મારી નાખવાનો પથ તાગડો રચ્યો હતો. પણ તેને એ કાવતરાની અગાઉથી ખબર મળી જવાને લીધે કાવતરાંખોરો ફાવ્યા નહિ અને ગાંધ્યએ મુખ્ય કાવતરાંખોરાને મારી નખાવ્યા.<sup>૨</sup>

### કાન્હડદેવની ઉદ્ધતાર્થ અને તેને ઠરેલી શિક્ષા

વળી મહાશ્વર કાન્હડદેવ (કે કૃષ્ણદેવ) જોણે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે રાજની સભામાં પણ તેના મનને ખૂબે એવી મશ્કરી કર્યા કરતો. રાજ્યએ એકાદ વખત તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ એટલે પોતાના મદલો પાસે તેના હાથ પગ લાંબી નખાવ્યા અને બેઠા આંખો ફાડાવી નાખી તેને ઘેર મોકલી દીધો.<sup>૩</sup> આ સખત પગલાંની અસર ખીજ સામંતો ઉપર ઘણી મારી થઈ અને તે બધાએ ઉપલા બનાવ પછી રાજની પગલ પગલે મેવા કરવા માંડી.<sup>૪</sup>

જેમ કુમારપાલે પોતાની વિરૂદ્ધ વર્તનારની સખત ખબર લીધી તેમ પોતાના ઉપર પહેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનના પુત્ર વાગ્બટદેવને

અને એ સાચી છે હારણ કે સં. ૧૧૬૯ના માધ યુ. ૧૦ને દિવસે કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર લખાયું છે (જુઓ. જી. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૫) જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્ર. માં માગરાય વદિ ૪ લખેલ છે પણ તે ભૂલ છે.

૧ કુમારપાલની પસંદગી કેવી રીતે થઈ તેનું વર્ણન પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬, પ્ર. ચ. હે. રુ. ૨૬૦. ૪૦૩ થી ૪૧૫ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩માં આપેલ છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૪

૩ કૃષ્ણદેવ સંબંધી આ વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩માં આપેલ છે.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭

મહામાત્ય બનાવ્યો, આલિંગ નામના મંત્રીને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો, વૈસરિને લાટમડલ આપ્યું વગેરે પ્રત્યષ્ટકારના દાખલા પ્રબંધોમાં આપ્યા છે. પણ આ બાબતમાં પ્રબંધોના કથનોમા ગડબડ જોવામાં આવે છે તે આગળ મત્રીમંડળના વર્ણન પ્રસંગે જોશું.

### અન્નમેરના આત્ર ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલનાં પરાક્રમેમાં સૌથી વધારે મહત્વનું રથાન અન્નમેરના રાજા આત્ર ઉપરની ચડાઈને ઉત્કર્ણલેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મળેલું છે. વળી કાલાનુક્રમમાં એ પહેલું પરાક્રમ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાંજ એ બનાવ બન્યો હાગે છે. આ બનાવનું જૂનામાં જૂનું વર્ણન દ્વાચાશ્રય (મ. ૧૬) માં મળે છે. દ્વાચાશ્રયકાર લખે છે કે—“પછી એકાએક<sup>૧</sup> મપાલ લક્ષના આત્ર રાજાએ ઉત્તરના રાજાઓ સાથે મળીને કુમારપાલ સાથે

૧ અન્નમેરનો રાજા ગુજરાત ઉપર શા મટે ચડી આવ્યો એ દ્વાચાશ્રયમાં તે કહ્યું નથી. દલકે અતર્કિત રીતે ચડી આવ્યો (ચ. ૧૭-૭) એમ કહ્યું છે. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૬૮)ના કહેવાનો સાર એવો લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જેને લીકરો માનેવો તે વાડડ કે ચાડડ પોતાને ગાદી ન મળવાથી આત્રને મળી ગયો અને ગુજરાત ઉપર તેને તેડી લાવ્યો. અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૩)માં જયમિહિરસરિના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૪ સ્કો. ૧૫૦ થી ૧૭૩) મા તથા જિ. મહિના ક. પ્ર. (પૃ. ૪૦)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલની બેન દેવવદેવીને અન્નમેરના ચોડાલુ રાજા આત્ર કે અર્ણોરજને પત્નિની હતી. હવે એક વખતે આ રાજા શણી ચોપાટ સ્મતાં હતા ત્યાં રાજાએ સોગડાને લક્ષ્મીને ગુજરાતીએને મળકે ગાળ દીધી એટલે રાણીએ ગુસ્સે થઈને પેલાના ભાઈની બીક દેખાડી પરિણામે આત્રને સાત મારીને દેવગદેવીને કાઢી મુકી એટલે તે બાઈ પાસે પાટણ આવી અને બાઈને પોતાના વર સાથે લડવા ઉરકેયો. દેમચન્દ્ર. નેનો દીકાર અલચતિલક કે મેરુન્ડ નેવા નૂના દેલએ લખેલું હોવાથી આ ચોપાટવાળી દતકયા રાજશેખરસરિએ જોડલી દોષ કે એના વખતમાં લોકમા ચાલતી દોષ પણ એ વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી. આત્ર કુમારપાલની બહેનને પરણ્યો હતો એવું સૂચન પણ દ્વાચાશ્રયમાં નથી એ પહેલું સૂચક છે.

વિરોધ કર્યો. અને કુમારપાલને પાછળથી દબાવવા માટે પૂર્વના ( માળવાના ) રાજા બલ્લાલને બોલાવ્યો. આ રીતે અજમેરનો ચોદાણુ રાજા ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે તેના ખજાર એક જાસૂસ મારફત કુમારપાલને મળ્યા એટલે તેણે નાન્દીપુર (નાદોદ)ના લશ્કરને બલ્લાલ સામે મોકલ્યું અને આજ સામે પોતે ચડી ગયો.” આ બલ્લાલ સામે ગયેલા લશ્કરનો ઉપરી ઠાક નામનો પાહાણુ હતો એમ દ્વાપાત્રના દીકાકારે કહ્યું છે.<sup>૧</sup> હવે બલ્લાલ મામેની ચડાઈની વાતને બાજુ ઉપર રાખી અજમેર ઉપરની ચડાઈનો વૃત્તાન્ત જોઈએ. પ્રબોધમાં આ વૃત્તાન્ત જુદી જુદી રીતે આપેલો છે. દ્વાપાત્રના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલ પોતે આજ સામે કચ્છના, સૌવીગના તથા સિન્ધુના ઘોડાઓ તથા આરણ્યક હાથીઓ સાથે નીકળ્યો. એ આજુ પહોંચ્યો અને બનામ નદીને કાંઠે થોડો વિશ્રામ લઈને, આજુનો રાજા વિક્રમસિંહ<sup>૨</sup> જે પોતાનો મામત હતો તેને સાથે લઈ અજમેર તરફ ગયો. છેવટે ચોદાણુ રાજાના અને કુમારપાલનાં સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ચોદાણુ ગાજ હારી ગયો, એટલે નખી જઈને કુમારપાલ સાથે મલાહ કરી તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાલને પરણાવી.<sup>૩</sup>

દ્વાપાત્રનું આ વર્ણન તદ્દન સમકાલીન છે અને અમૃતવાદિ દોષથી મુક્ત છે. પ્રભાચંદ્ર, રાજશેખરસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, જિનમકન-

૧ દ્વાપાત્ર ચ. સ. ૧૬ શ્લો. ૨૩ ની દીકા.

૨ આજુના ખરમાર વંશની વસ્તુપાલ તેજપાલના મ દિરની તથા અચ-  
લેશ્વરની પ્રસ્થિતિઓમા આપેલ વરાવલીમાં જો કે વિક્રમસિંહનું નામ નથી  
પણ એ પ્રસ્થિતિ પહેલા લખાયેલ દ્વાપાત્રમા જો માટે એ સાચુ માનવું પડશે.  
(જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૫).

૩ જુઓ દ્વાપાત્ર ચ. સ. ૧૬ શ્લો. ૨૪ થી તે સ. ૧૯ શ્લો. ૬૦

દ્વાપાત્રનું આ વર્ણન જોતા ત્રણ દિવસ સુધી આનાકાને લાખડાના  
પાંજરામા ૨૬ રાખ્યા પછી પાછો ગાદીએ બેસાર્થાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૮) વગેરેનું  
કવન વિશ્વાસપાત્ર નથી.

ગણિ વગેરે પ્રજા-ધકારો પણ કુમારપાલ રાજ્ય અજમેરના ચોદાણુ રાજા ઉપર ચડી ગયો હતો, એમ લખે છે,<sup>૧</sup> એ જોતા પ્ર-ચિ-માં અર્જુનરાજ ગૂર્જર દેશને સીમાડે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લડાઈ થઈ એમ લખ્યું છે<sup>૨</sup> તે જોઈું ઠરે છે. વળી કુમારપાલના મમયના ચિતોડગઢના મોકલજના મદિરમાંથી મળેલા વિ. મં. ૧૨૦૭ ના લેખમાં ૨૫૪૮ લખેલું છે કે “કુમારપાલ રાજા સપાદલક્ષ દેશને ખુદીને તથા તેના રાજાને તાબે કરીને જ્યારે ચિતોડ પાસે આવ્યો ત્યારે સમિદેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું.”<sup>૩</sup> આ રાખદોથી, કુમારપાલ અજમેર ઉપર ચડી ગયો હતો<sup>૪</sup> અને ચિતોડ રસ્તે પાછો ફર્યો હતો એમ ચોક્કસ ઠરે છે. ચિતોડ પોતાને તાબે હોવાથી વળતા ત્યાં આગમ લઈ ચિતોડના મદિરો તળાવો વગેરેની ગોલા જોઈ તથા શિવમદિરને દાન આપ્યું. વિ મં ૧૨૦૭ માં સમિદેશ્વરના આ દાનનો લેખ લખાયેલો હોવાથી આ લડાઈ તે પહેલા થઈ હોવી જોઈએ<sup>૫</sup>

આ યુદ્ધ પ્રસંગમાં કુમારપાલના કેટલાક માણસો ફરી ગયા કે

૧ જુઓ અ. પ્ર. પૃ. ૧૦૫, કુ. અ. સ. ૪ શ્લો. ૨૧૩ થી આગળ, અને કુ. પ્ર. પૃ. ૪૦, પ્ર. અ. હે સ. પ્ર. શ્લો. ૪૧૯

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૮

૩ સપાદલક્ષમામય નમ્રીકૃતમયાનક ।

સ્વયમાયાન્મહીનાયો ગ્રામે શાલિપુરામિધે ॥

જો. હ. અં. ૨ પૃ. ૪૨૨

૪ અ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૫) માં તે સ્પષ્ટ કરીથી પાંચકોરા છેટ યુદ્ધ થયું એમ કહ્યું છે.

૫ અજમેરનો આ રાજા આગ્રકે અર્જુનરાજ વિ. સ. ૧૨૦૭ ને ૧૨૦૮ની વચ્ચે તેના મોટા પુત્ર જમદેવને હાથે માર્યો ગયો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૪૨) વિ. સ. ૧૨૦૭નો ઉપર કહેલો લેખ તથા આ હકીકત જોતા પ્ર. અ. (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૩)માં ૧૧ વર્ષ સુધી કુમારપાલે અજમેર ઉપર હુલા કર્યા પણ ક્ષત થઈ નહિ એમ જ લખ્યું છે તે જોઈું ઠરે છે.

શત્રુ પક્ષમાં થોડે ઘણે આશે મળી ગયા હોય એવું લાગે છે પણ પ્રબંધોના આ મંત્રથી વણુનોમા કલ્પના ધણી છે તથા ગડબડ પણ ધણી ચક્ર છે મૂળ દ્વાચાત્રય (સ ૧૮ શ્લો ૮૭) માં એટલું જ લખ્યું છે કે 'આ લડાઈમાં ગુજરાતના ચાહડ વગેરે આજના પક્ષમાં ગયા હતા અને આજના મૂળ સેવકો ગોવિન્દરાજ વગેરે કુમારપાલના પક્ષમાં હતા.' આ કથનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે આ ચાહડ કુમારપાલની હસ્તિયાળાનો ઉપરી હતો એમ દ્વાચાત્રય (સ ૧૬ શ્લો ૧૪) માં મળ્યું છે જો કે ચાહડના નામાન્તરે પાછળથી લખાયેલા જુદા જુદા પ્રબંધોમાં જુદી જુદી રીતે આપ્યા છે<sup>૧</sup> પણ સાચું નામ ચાહડ લાગે છે વળી તેને પ્ર ચિં મા ઉદ્યનનો પુત્ર કહ્યો છે તે તો શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ જ્ઞાતિમૂતક અને અમલખિત છે<sup>૨</sup> આ ચાહડને પ્ર ચિં પ્ર ચ (શ્લો ૫૨૦) વગેરે કેટલાક પ્રબંધોમાં સિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ન પુત્ર મ્હો છે, ત્યારે ચ પ્ર (૫ ૧૦૭) વગેરેમાં તે ઉપરાત તેને માળવાનો ગજપુત્ર પણ કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજના મગજ પછી પ્રધાનો પાસે રાજ્ય માગ્યું પણ તેઓએ તેને પરવશનો ગણીને ન આપ્યું માટે એ અજ-મેરના રાગને જાળને મળ્યો એમ કહ્યું છે આ કથનોને કશો જૂનો આધાર નથી પણ એ ચાહડ હસ્તિયાળાનો ઉપરી હતો એમ જો મૂળ દ્વાચાત્રયમાં કહ્યું છે તેનો ખીજા પ્રબંધોમાં પણ કાર્ષક રીતે નિદેશ

૧ પ્ર ચિ ની કોઈ પ્રતમાં ચાહડ નામ છે તો કોઈમાં વાહડ છે મોહ પરાજયમાં કુમાર તિમક ત્યાગ બદ્ધ (અ ૫ શ્લો ૩૬) નામ લખ્યું છે, પ્ર ચ (હો સૂ પ્ર શ્લો ૫૪૬) માં ચારબટ અને જિ ગ કુ પ્ર મા અને જ સૂ ના કુ ચ મા ચારબટ નામ છે જ્યારે ચ પ્ર મા ચાહડ નામ જ છે, અને મૂળ નામ તેજ લાગે છે ચારબટ કે ચારસટ તેના સંસ્કૃત રૂપે જણાય છે મુ ગે (૫ ૧૮૪) માં ચાહડકે ચારબટ લખ્યું છે

૨ જુઓ પ્રા જી લે સ. અવસોકન ૫ હ૨ તથા પ્ર ચિ પૃ. ૧૧૮ ટિ ૮



યથો છે<sup>૧</sup> આ હસ્તિશાળાના ઉપરી ચાહડ ઉપરાત આણુનો પગમાર રાગ વિક્રમમિહ કુમારપાલની વિરુદ્ધ ચર્ચા ગયો હતો એમ પ્રલાવક ચર્ચિત (હિ મ પ્ર સ્ત્રો ૪૭૭ થી ૫૧૨) ને અનુમરી જયમિહસૂરિ તથા જિનમહાનગણિ કહે છે<sup>૨</sup> વગી ચ પ્ર (પૃ ૧૦૫)ને અનુસરી નહૂવનો કેદલણ વગેરે ગામ-નો પણ કુમારપાલથી વિગ્રહ હોવાનું તથા લાય વગેરે દાગ કુમારપાલના ધણા માણસો અર્જુણરાજ પોતાના પક્ષમાં લીધા હોવાનું જિ-ગણિ કહે છે<sup>૩</sup> પ્રત્યેકમાં આપેની આ લડાઈ મુઘી આવી બધી વિગતોમાં કેટલો વિશ્વાસ ગમવો એ પ્રશ્ન છે બાકી મૂળ દ્વાચાત્રયમાંથી જે ઉપર ઉતાર્યું છે તે બનાવ બન્યો તે મમયે જ લગભગ લખાયુ હોઈને ચોક્કસ વિશ્વમનીય છે અન્તરંગના રાગ ઉપર કુમારપાલે વિજય મેળ પો હોવાની વાતનો ઉદ્ભવતો કુમારપાલના પોતાના અનેક ઉત્કાર્યુ લેખોમાં તથા એના અનુયાયીઓ ના ઉત્કાર્યુ લેખોમાં કુમારપાલના વિરોધણરૂપે મળે છે<sup>૪</sup> અને ડી-નૈ.

૧ પ્ર ચિ મા આ ચાહડ કે ચાહડ ઉપરાત એક ચક્રિય નામના મહાવતે પણ લડાઈ વખતે અકુશ છાત્રી લીધો (પૃ ૧૦૮) એવું કહેતું છે તે એક જ હતકથના બે કડકા થયા લાગે છે

૨ ૬ પ્ર પૃ ૪૦ ૪૧, ૩ ચ સ ૪ સ્ત્રો ૪૩૬ થી ૪૩૮

૩ જુઓ ૬ પ્ર પૃ ૪૧

૪ વડનગરની સ ૧૨૦૮ ની પ્રસ્થિતિમાં નીચેનું વચન છે —

અર્જુણરાજરાધિરાજહૃદય ક્ષિપ્તેકલાપમજ

સ્ત્રોતલ્લોહિતતપનાદમદયચ્ચાહી મુજસ્થાયિનીમ્ ।

સ્ત્રો ૧૪ મુ એ લે ન ૧૪૭ પ્રા લે મા ન ૪૫

વિ સ. ૧૨૦૬ના ૧૨૧૩ના, તથા મીન અનેક લેખોમાં કુમારપાલને—

નિર્જિતશાકમરીમૂપાલ અથવા નિઝમુઝવિક્રમણાગણવિનિર્જિતશાક-મરીમૂપાલ (એ ઈ. ચ ૧૧ પૃ ૪૮ તથા ઈ એ ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ વગેરે) એવા વિરોધણ લખાઈયા છે

વગેરે પ્રબોધમાં કુમારપાલનાં મુખ્ય પરાક્રમોમાં આ વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.<sup>૧</sup>

### માળવાના બલ્લાલને માર્યો

તો કે અજમેરના વિજય જોટલું મહત્ત્વ માળવાના બલ્લાલ ઉપરના વિજયને ઉત્કૃષ્ટ લેખોએ આપ્યું નથી. પણ ઉપર દયા-શ્રમભાથી કરેલા ઉતારામાં માળવાનો બલ્લાલ પાછળથી હલ્લો કરવા આવતો હતો તેની સામે નાન્દીપુરના એટલે ભાટના લશ્કરને રોકાતી સરદારી તીચે મોકલ્યાનું લખ્યું છે. આગળ ચાલતાં એજ અન્ધમાં કહ્યું છે કે જે વખતે કુમારપાલના આજની પુત્રી જલ્હણા સાથે લગ્ન થઈ રહ્યા એજ વખતે બલ્લાલને કુમારપાલના પાંચ સામન્તોએ મળીને હરાવ્યાના ખબર પણ અ.વ્યા.૩ બલ્લાલ સામે કુમારપાલ તરફથી લડવા ગયેલા આ સામન્તોનાં નામે દયાશ્રમમાં કે તેની ટીકામાં નથી આપ્યાં પણ આશુનો પરમાર રાજ યશોધવલ જે કુમારપાલનો સામંત હતો તેણે બલ્લાલને મારવામાં ભાગ લીધો હતો એમ આશુના તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં “યશોધવલે કુમાર-પાલની સામે આવેલા માળવાના રાજ બલ્લાલને માર્યો” એવું લખેલું છે તેથી સમગ્ર્ય છે.<sup>૪</sup> વળી દયાશ્રમના મૂળ કથનને કી. કૌ. જેવા

૧ હિંદિ પ્રવિશ્વદ્વાનક્રિષ્ટેન, વર્ણિત ચિરઃ ।

જાક્ષલક્ષોર્ણિપાલેન આચક્ષાગૈઃ પરૈરપિ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

સુ. સ. (સ. ૨ શ્લો. ૪૩) વગેરેમાં કી. કૌ. ના આ વચનને મળતાં વચનો છે, જે ઉતારવાની જરૂર નથી.

૨ કી. મુનશીની ગુજરાતનો નાય અને રાજધિતાના વાર્તાઓમાં જે કાક નામનું પાત્ર આવે છે તેનું મૂળ આ દયાશ્રમનો કાક લાગે છે.

૩ જુઓ દયાશ્રમ સ. ૧૯ શ્લો ૧૦૦ થી ૧૨૬

૪ આશુ ચ દ્રાવતીના પરમાર રાજ્યોની જે વંશાવળી આશુના તેજ-પાલના મંદિરના વિ. સં. ૧૨૮૭ના લેખમાં આપી છે તેમાં રામદેવ પણ

પ્રઅન્ધનો તથા કુમારપાલના પોતાના સમયના વિ. સં. ૧૨૦૮ના તથા વિ. સં. ૧૨૨૫ના ઉત્કર્ણ લેખોનો ટેકા છે.<sup>૧</sup> જોટલે માળવાના કોઈ બાલકને કુમારપાલે માર્યો હોવાની વાતમાં સંદેહનું કાગળ નથી. પણ આ બાલક કોણ હતો? માળવાના પગમાર રાજાઓની વધા-

તેના પુત્ર ચરોધવણ નામ છે અને તેને વિશે લખ્યું છે :-

..... યશોધવલ इत्यासीत्तनूजस्ततः ।

यद्यौलुक्ककुमारपालनृपतिप्रस्यर्षितामागत

મત્વા સત્વરમેવ માલવપતિવજ્રાલમાલગ્ધવાન્ ॥

પ્રા. જી. લે. સ. લેખાક ૧૪ આયુની તેજપાલ મહિરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૪. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ દ્વાપ્રયમા આયુના રાત્રનું નામ વિક્રમ-સિંહ લખ્યું છે એ ઉપરથી વિ. સ. ૧૨૦૭ની આસપાસમાં વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને આ ચરોધવલ કૃષ્ણો હોઈને કુમારપાલે આપેલી કોઈ જાનીર ભોજવતો હોય એમ વિ. સ. ૧૨૦૨ ના અન્તરીમાથી મળેલા લેખમાં પરમાવશોદ્રવમહામહાલેખરયશોધવલ એ રીતે સ્પષ્ટો મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે. આયુના લેખમાંથી વિક્રમસિંહનું નામ કેમ પડી ગયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે કદાચ વિક્રમસિંહ થોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી ચરોધવલ ગાદી ઉપર આવ્યા હશે. વળી આ વિક્રમસિંહે કુમારપાલની વિશ્વ વર્તન કર્યું હોવાનું તથા એ કારણથી તેને કેદમાં નાખી તેના બરીબ ચરોધવલને ચંદ્રાવતીમાં ગાદી આપ્યાનું પ્ર. ચ. (હે. સુ. પ્ર. શ્લો. ૫૭૮)માં સ્પષ્ટ કથન મળે છે

૧ રાગદભૂપાલવાલમલ્લિકાનિનયોર્મ્ધે

ગૃહીતૌ યન મૂર્ધાનો સ્તનાવિવ જયગ્રિય ॥

જી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૮

बल्लाद (ल) घाराधिप

શ્રીમજ્જાગલભૂષકુજરશિર સત્તારપચાનન ॥

શ્લો. ૧૦

વલ્લી સં. ૮૫૦ વિ. ૧૨૨૫ નો ભદ્રકાળીનો લેખ.

ભાવનચરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૭

વળીમાં આવુ નામ હજુ પુરાતત્ત્વમંશોધકોને મળ્યું નથી. વળી મિદ્ધરાજે જીતેલો માળવાનો પ્રદેશ કુમારપાલના નાખામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે બહુ જોતા મંભવ એવો લાગે છે કે માળવાનો રાજ્ય વશોધર્મ સિદ્ધરાજને હાથે કેદ થયા પછી ત્યારે તેનો પુત્ર જયવર્મા કદાચ ગુજરાતના ગમ્મના સામત તરીકે માળવામાં રાજ્ય કરતો હશે ત્યારે ઘણુકરી દ્વારા મમુદના હોર્મિશ્તા રાજ્ય બદલાલે<sup>૧</sup> -વીર બદલાલ બીજાએ કહ્યુંટકના ચાલુક્ય સરકરના સેનાપતિ બનીને નખળા પડી ગયેલા માળવાના રાજ્યને હરાવી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી હશે આ બદલાલને મારીને કુમારપાલે આખા માળવાને પોતાને તાબે લીધુ અને જુદા જુદા પ્રાન્તો (વિષયો)મા વહેંચી માળવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત બીક્ષ્ણા-ઉદયપુરમાં ચાલુ નાખી પડેલા પોતાના સુખા (મહાસાધનિક) ગજપાલને કરી, એમ શ્રી ડી. સી. ગમુલી તર્ક કરે છે તે પથાર્ય લાગે છે.<sup>૨</sup>

અને ઉપરનું અનુમાન સાચુ હોય તો બદલાલનું માથુ કાપી નાખ્યું એવા જે શબ્દો લેખો તથા પ્રત્યેકમાં મળે છે તેનો અર્થ બદલાલને હરાવ્યો એટલો જ કરવો પડે; કારણ કે કુમારપાલના મગ્ધ પછી પણ આ બદલાલ જીવતો હતો. વિ. સ. ૧૨૨૦ માં કુમારપાલના મહાસાધનિકે (સુખાએ) બીક્ષ્ણા પાસે ઉદયપુરના ઉદાલેશ્વરને મન આપ્યું છે તેથી કુમારપાલે માળવાના એ ભાગને તાબે કર્યો હોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. આ લેખમાં કુમારપાલ માટે અવતી-નાથ ગિરદ વાપર્યું છે. પણ આ લડાઈ હેમચન્દ્ર રહે છે તેમ અજમેર ઉપર ચડાઈ વખતે જ કે તે પછી તત્કાલ અર્થાત્ વિ. મં. ૧૨૦૭-૮

૧ આ બદલાલનો સમય વિ. સ. ૧૨૨૯ થી ૧૨૬૮ છે (જુઓ ડક્ટની કોનોવોલ્ડ પૃ. ૧૬૦) એ જોતા તેનું આ પરાક્રમ દ્વારા સમુદ્રની ગાદી ઉપર બેઠા હોવાનું દોષાનો સંભવ છે.

૨ જુઓ. ઈ. એ. ૧૯૩૨ અડોલ્ફનામા 'પરમારો' વિષે તેનો લેખ.

૩ ઇ. એ. મં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩ ગ્ર. એ. લે. નં. ૧૫૦.

માં થઈ છે એમ વિ. સં. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં  
“ માળવાના રાજાના માથાને કુમારપાલે દરવાજામાં લટકાવ્યાનું કહેલું  
છે.” તે ઉપરથી નક્કી થાય છે.

### મલ્લીકાર્જુન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના જે ત્રીજા પરાક્રમનો ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં મળે છે  
તે કોંકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનને માર્યાનો છે. પ્ર. ચિં. ( પૃ. ૧૭૧ )માં  
વિસ્તારથી આ કથા આપી છે, જેનો સાર એટલો જ છે કે “ એક  
વખત રાજસભામાં બેઠેલા કુમારપાલ પાસે કોઈ ચાગણે કોંકણના  
રાજા મલ્લીકાર્જુનના ‘રાજ પિતામહ’ બિરુદની વાત કરી. એ બિરુદ  
સહન ન થવાથી કુમારપાલે રાજસભા તરફ સૂચક નજર કરી એટલે  
રાજાનું મન સમજનાર મંત્રી આંબડે મલ્લીકાર્જુનનો નાશ કરવાનું  
માથે લીધું અને રાજાએ તેને પાંચે અંગનો પોષાક આપી સામંતો  
તથા લશ્કર સાથે કોંકણના રાજાને મારવા મોકલ્યો. આંબડ એમલી  
અને વલસાડમાંથી વહેલી કાવેરી (પ્ર. ચિં. માં કલ્પવૃક્ષી નામ લખ્યું  
છે) નદી ઉતરી સામે કાંઠે પડાવ નાખે છે ત્યાં તો લડાઈ માટે તૈયાર  
થઈને આવેલા મલ્લીકાર્જુને તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું.  
આ રીતે એકવાર હારી ગયા છતાં ખીજા નવા બળવાન સામંતો  
સાથે તેને જ કુમારપાલે ફરી મલ્લીકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો અને ખીજા  
વખતે પાજ બાંધી, મૈન્યને સામે કાંઠે ઉતારી, લડાઈમાં મલ્લીકાર્જુનને  
હરાવી, તેનું માથું કાપી લીધું અને મલ્લીકાર્જુનના દેશમાંથી લુટી  
આણેલી વસ્તુઓ સાથે તે માથું પણ સજામાં બેઠેલ સલાસદો સાથે  
કુમારપાલ બેઠા હતા ત્યાં તેના ચરણમાં મુક્યું. અને તેના આ  
પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ શ્રી આંબડને ‘રાજપિતામહ’નું  
બિરુદ આપ્યું.”

મલ્લીકાર્જુનને કુમારપાલે આ રીતે માર્યાની વાત ઓળા વધુ વિસ્તારથી ઘણાખરા પ્રબધોમા કહેલી છે.<sup>૧</sup> હવે આ વર્ણનને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી જોઈએ. પહેલુ તો કોકણના રાજા ઉપર કુમારપાલની ચડાઈની વાત મુદ્દે સાચી હોવી જોઈએ કારણ કે કુમારપાલ પછી પોણોસો વર્ષે લખાયેલા કી કૌ., સુ સં જેવા પ્રબધોમા એની નોધ છે એટલુ જ નહિ પણ સમકાલીન હેમચન્દ્રના કુમારપાલ ચરિત્ર (સ ૬) માં પણ એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. બાકી પ્ર ચિં. વગેરેમા મલ્લીકાર્જુનનું 'રાજપિતામહ' બિરૂદ ગણતી સહન ન થયુ અને તેથી કોકણના રાજાને મારવા બાબતે મોકલ્યો એમ જે લખ્યુ છે તે તો મેરૂતંગસૂરિની કલ્પના લાગે છે. પણ આ કડાઈના મૂળમા ઉંડા ઉતરવા માટે ઉત્તરકોકણની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોવાની જરૂર છે. ઉત્તર કોકણ ઉપર એ વખતે સિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતુ. તેઓ ઈ. સ. ૬૭૩ સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સામન્ત હતા, પણ પાછળથી સ્વતંત્ર થયા જણાય છે તેઓની રાજધાની થાણામા અને પુરીમા હતી અને થાણા તથા કાવામા જીલ્લાઓ તેઓને તાબે હતા ઉપરના વૃત્તાન્તમાં કહેલો મલ્લીકાર્જુન આ શિલાહાર વંશનો ગામ હતો એ પણ ચોક્કસ એના શક સ ૧૦૭૮ તથા ૧૦૮૨ (વિ સ ૧૨૧૨ તથા ૧૨૧૬)ના શિલાલેખો સ્પષ્ટપણે અને વસંતમાથી મળ્યા છે.<sup>૨</sup> આ શિલાહાર રાજાઓનું 'રાજપિતામહ'

એ સાધારણ બિરૂદ હતું એ પણ ખરૂં છે હવે મલ્લીકાર્જુને કર્ણના વખતથી શુભરાતને તાબે ગયેલા અને પોતાની સરહદને અડતા પ્રદેશને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અથવા કુમારપાલને પોતાના રાજ્યની સરહદ જરા વધારવાનો લોભ થયો હોય ગમે તેમ પણ કુમારપાલે કાકણ ઉપર ચડાઈ કરી એ વાત સાચી ■ અને મલ્લીકાર્જુનને મારી નાખ્યાની વાત સાચી હોય તો<sup>૧</sup> આ લડાઈ વિ. સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૮ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ કારણ કે શક સં. ૧૦૮૪ (વિ. સં. ૧૨૧૮) નો મલ્લીકાર્જુનના અનુયાયી અપરાધિત્ય બીજાનો લેખ મળ્યો છે એમ પ લગવાનવામે લખ્યું છે પણ થાણા ગેઝીટીઅરમાં અપરાધિત્ય બીજાના શક. ૧૧૦૬ (વિ. ૧૨૪૦) રહેલાના કાઈ લેખની નોંધ નથી મળતી, એટલે ચોક્કસ અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.<sup>૨</sup>

આ ચડાઈમાં કુમારપાલ જાતે ગયો હોવાનું તો કાંઈ એ નોંધ્યું નથી. પણ જૈન પ્રણયો મલ્લીકાર્જુન ઉપરની જીતનો યશ ઉદ્ધવના પુત્ર આમડ કે આમ્રભટ્ટને આપે છે તે ત્યારે મોમેશ્વરે વિ. સં. ૧૨૮૭માં લખેલી આશુના તેજપાલ મદિરની પ્રશસ્તિમાં ચત્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે 'કાકણના ગગનની પત્નીઓને રાવરાવી' એમ લખીને એ યશ ધારાવર્ષને આપ્યો છે<sup>૩</sup> આ ધારાવર્ષ તે માળવાના બહનાવને મારનાર

૧ હેમચન્દ્રે પણ માયુ કાપી નાખ્યાનું લખ્યું છે-કુ ચ સ ૬ શ્લો. ૭૦

૨ સુ એ મં ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૮૬ અને સુ ગેઝીટીઅર મ. ૧૩ ભા.

૨ પૃ. ૪૨૬-૨૮ અને ડક્કી કોનોડોજી પૃ. ૧૬૪

૩ પ્ર. ચિં વગેરેના હલ્લેજો રહેલા ટિપ્પણીમાં નોંધ્યા છે પણ સુ. સ નો નીચેનો શ્લોક હતાવેલો થોડો છે—

અનૂપમૂપો વણિજાપિ યસ્વ

યતો જિત કૌંક્ષચક્રવર્તી ॥

સ. ૨ શ્લો. ૪૩

આ વણિજા-વાણીઓ તે આમડ.

૪ ધારાવર્ષ સમજાને સુતસ્તસ્ય વિશ્વપ્રશસ્ય ।

યશોધવલનો પુત્ર છે. ચદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓમાં ધારાવર્ષ પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો છે. એના વિ. સ. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખો મળ્યા છે.<sup>૧</sup> એ ઉપરથી તેણે બહુ લાંબુ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામન્ત હોવાથી જે લશ્કર ઠાંકણ ઉપર ચડી ગયું હશે તેમાં એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં તેણે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. અજમેરનો ચોદાણુ રાજા સોમેશ્વર જે સં. ૧૨૨૬ માં માદીએ બેઠા પહેલા પાટણમાં રહેતો હતો તે પણ આ લડાઈમાં ગયો હતો અને તેણે ઠાંકણના રાજાને માર્યો હતો એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે.<sup>૨</sup>

અને આંબડ પ્રખીનાં ખીજાં કચનો ઉપરથી લાટનો અધિકારી હોય એમ જણાય છે.<sup>૩</sup> અને એ જ કારણથી લાટના દક્ષિણ છેડા ઉપરની અડાઈમાં એને મોકલ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઠાંકણના રાજાને મારીને હુંટ રૂપે ફટલી વસ્તુઓ આંબડ ગુજરાતમાં લઈ આવ્યો તેની નોંધ પ્રખીમાં આપી છે,<sup>૪</sup> પણ એ કદિપત હોવાનો વધારે સંભવ લાગવાથી અહીં ઉતારી નથી. ઠાંકણના આ વિજયથી ગુજરાતના રાજાના હાથમાં કાંઈ નવો પ્રદેશ આવ્યો જણાતો નથી.

ક્રોધાન્તપ્રધનવગુપ્તાનિથલે યન્ન જાતાન્દ્યો

તન્મેન્દ્રારવલ્લજલકળાઃ કૌંઠનાઘીશપત્ન્યઃ ॥

મ્રા. લે. લેખાંક ૧૪ મ્હો. ૩૬

૧ મારવકે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ. ૭૮-૭૯

૨ એજન પૃ. ૪૯૯

૩ જુઓ પ્ર. વિ. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ૧૮૭ પૃ. ની દિ. ૩૪

૪ જુઓ પ્ર. વિ. પૃ. ૧૭૨ જ. સં. નું ક. ચ. સ. ૪ મ્હો. ૫૨૪-૫૨૫ તથા જિ. મ. નો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૬ આમાં સાક્ષીદ કરોડ દ્રવ્ય, સોનાના જત્રીશ કુંભ વગેરે વસ્તુઓને કંડ કહેલ છે. પણ એ રાજાને માર્યો હોય તો એ હુંટળ કહેવાય. વળી રાજાને માર્યો હોય કે હરાવ્યો હોય પણ એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની રાજા તો નથીજ રથપાઈ એમ પ્રખીના વર્ણનથી તથા યિલાહાર રાજાના લેખોથી જણાય છે.



સોરઠના બ'ડખોર સામે ઉદયનને મોકલ્યો.

ઉપરની ત્રણ ચડાઈઓની નોંધ સમકાંક્ષીન સાધનોમાં મળે છે. પણ એ ઉપરાંત જે એક ચડાઈનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું અવલોકન પણ અહીંજ કરી લેવું ચોખ્ખું છે. પ્ર.-ચિ- (પૃ. ૧૮૩) વગેરેમાં શત્રુંજયોદ્ધારના પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે એક વખત સોરઠના સુવર<sup>૧</sup> (બહારવટીઆ ?) સામે ઉદયનને લશ્કર માથે મોકલ્યો હતો. પ્ર-ચ-(શ્લો. ૪૨૬)માં કહ્યું છે કે કુમારપાલનો ભાઈ જીર્ણપાલ સોરઠ મામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખંભાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. એ ગમે તેમ હો પણ કાઠીઆવાડના એ શત્રુ સાથેની લડાઈમાં ઉદયનને વાગ્યું અને એ વૃદ્ધમંત્રી મરણ પામ્યો પણ તેના મનમાં શત્રુંજયના લોકડાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બધાવવાનો વિચાર રચ્યા કરતો હોવાથી તેનો જીવ જતો ન હતો ત્યારે જીર્ણપાલે એ જીર્ણોદ્ધાર વાગબટ કરશે એવું કણ્ણલ કર્યું અને વાગબટે જીર્ણોદ્ધાર વિ. સ. ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ માં પૂરો કરીને ધન્ય ચડાવી એમ પ્રબંધોમાં લખ્યું છે.<sup>૨</sup> જો એ બરાબર હોય તો આ બતાવ વિ. મં. ૧૨૧૧ પહેલાં બન્યો હોવો જોઈ એ અને જે કે કુમારપાલના કાઠ લેખમાં કે કપાશ્વ, કી-કૌ-જેના જૂના ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી પણ સોલકીઓના સામંત નડૂલના ચોદાણોના સુધાના વિ-મં-૧૭૧૬ ના લેખમાં નડૂલના ચોદાણ આલ્હજુદેવે ગુર્જરેશની ઈચ્છાથી સૌરાષ્ટ્રના

૧ પ્ર. ચ. માં સોરઠના નવવણ સામે મોકલ્યો એમ લખ્યું છે (દે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૩૦)

૨ પ્ર. ચિ. માં ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૧૮૫), પ્ર. ચ. (દે.-સુ. પ્ર. શ્લો. ૧૭૨) માં ૧૨૧૩ની સાલ આપી છે. પણ જ. સ. ના કુ. ચ. (સ. ૮ શ્લો. ૧૪૨)માં અને જિ. ગણિના કુ. પ્ર. (પૃ. ૭૩) માં પણ ૧૨૧૧ સાલ આપી છે. ચા. ગણિએ પણ એન્-સાલ-આપી છે. (સં. ૭)

કુટિલ કાંટાને ઉખેડી નાખ્યો એમ લખ્યું છે.<sup>૧</sup> આ આદ્યશુદેવનો કિરાડુમાથી વિ. મ. ૧૨૦૯ નો લેખ મળ્યો છે જેમાં એ પોતે કુમારપાલનો સામંત હોવાનું સ્વીકારે જ છે.<sup>૨</sup> વળી વિ. મ. ૧૨૧૮નો તેના પુત્ર કીર્તિપાલનો એક લેખ મળ્યો છે,<sup>૩</sup> જેમાં પણ આદ્યશુદેવ સૌરાષ્ટ્રિકાને હગવ્યાનું કથન છે. એ જોતા સોરઠમાં કાંઈ એ બડ કરેલું અને તેને દળાવવા જે જે સામંતો મોકલ્યા તેમાં આ ચોદાણુ સામંત આદ્યશુ પણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પ્ર-ચિ. (પૃ. ૧૯૭-૧૯૮) માં ઉદયનના પુત્ર વાગમટના ન્હાનાભાઈ દાનશૂર આદ્યને સેનાપતિ બનાવીને કુમાર પાસે સપાદલક્ષ ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેણે બંનેરાઈ નગર ઘેલો. ધાલીને લીધું તથા કુમારપાલની આણુ ફેરવી વગેરે વર્ણન છે. આ બંનેરા નગરનો દજી પત્તો લાગતો નથી. મુબઈ ગેઝીટીઅરમાં કાઠી-આવાડનું બાબરીઆવાડ હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટવ્યો છે. રાસમાળા (પૃ. ૨૩૭ ટિ. ૧) માં સિંધમાં કરાંગી જીલ્લામાં જૂનું શહેર હતું એમ લખ્યું છે. સપાદલક્ષની રાજધાની તો આ વખતે અજમેરમાં હતી. વળી પ્ર. મ. ૫ માં લાટ સાથે બંનેરીને પણ લખ્યું છે અને એ બધા દેશો રાજની કૃપાથી આંગડ ભોગવતો હતો એમ પણ કહ્યું છે. પરંતુ આદ્ય મેબધી આ ગડબડીઆ વર્ણનમાંથી કાંઈ ઇતિહાસિક તત્ત્વ તારવી શકાય એમ લાગતું નથી.

૧ ચત્સાહામ્ય પ્રતિપદમહો ગૂર્જરેશ્વરકાંસ ॥ સૌરાષ્ટ્રે કુટિલોમવંટક-  
મિદાત્યુદામકીર્તેત્તદા । એ. ઈ. મ. ૯ પૃ. ૭૦ 'લો. ૩૨-૩૩

૨ પ્રા. લે. સ. ન. ૩૪૬ તથા એ. ઈ. મ. ૧૧ પૃ. ૪૪.

૩ એ. ઈ. મ. ૯ પૃ. ૬૮.

૪ મું. ગે. મ. ૧ બા. ૧ પૃ. ૧૮૬.

૫ પ્ર. મ. ૬. સ. પ્ર. ૨૩૦, ૭૨૫, ૭૨૬.

અજમેરના રાજા વિઘ્નહરાજે લીધેલો ખટલો.

ગુજરાતના પ્રમુખો અને ઉત્કર્ણુ લેખો ગુજરાતના રાજાના વિજયો જ ગણાવે અને હાર વિષે મૌન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એ માટે પાઠોદી રાજ્યોના ઇતિહાસો જ જોવા જોઈ એ. જે અર્જોગજ કે આખને કુમારપાલે હરાવેલો તે અજમેરના ચોહાણુ રાજાના પુત્ર પ્રતાપી વિઘ્નહરાજ (વીસલદેવ) ચોથા (વિ. સં. ૧૨૦૬ થી ૧૨૨૦) એ કુમારપાલને કાઠ ન થઈ ચક્રયુ ત્યારે પિતાને હરાવવા માં કુમારપાલને મદદ કરનાર ચોહાણુ સામંત આલ્હણુ ઉપર ચાર્જ કરી તેના નફવને ખેદાનમેદાન કર્યું અને જામાલીપુરને બાબરું; એ હકીકત ખીજોલ્યાના વિ. સં. ૧૨૨૬ ના સોમેશ્વરના લેખમાં નોંધાઈ છે.<sup>૨</sup>

કુમારપાલ રાસામાં ગજનીનો સુવતાન ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યાની તથા હેમાચાર્યે મોકલેલ ચક્રેશ્વરી દેવીના ચમત્કારથી સુલતાન પાછો ગયાની વાતનો તદ્દન કલ્પિત છે.<sup>૩</sup>

કુમારપાલના દિગ્વિજય વર્ણનની કલ્પિતતા.

વળી જયસિંહસુરિના કુ-ચ-માં તથા તેને અનુસરીને જિન-મંડનગણિના કુમારપાલ પ્રમુખમાં હેમચન્દ્રના એક અતિશયોક્તિ-વાળા કથનનો વિસ્તાર કરીને કુમારપાલના કરેલા જામાલીપુર, સપાદવત્ત, કુરુમંડલ, મધ્યદેશ, માળવા, પચાત્ર વગેરેના દિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે.<sup>૩</sup> એ વર્ણન કર્યા પછી પાછું સપાદવત્તના અર્જોગજ

ઉપરની ચર્ચાનું તથા માળવાના બલ્લાલ ઉપરની ચર્ચાનું આ પ્રબંધ-  
કારો વણન દ્વરે છે એ સ્થિતિ જ દિગ્વિજયના વર્ણનને ઇલિપ્સ કરા-  
વવા માટે પુનઃ છે બીજી ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ તો છેજ

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી કાર્યો

કુમારપાલના જેટલા યુદ્ધકાર્યોની નોંધ પ્રબંધાદિ ઐતિહાસિક  
સાધનોમા મળે છે તેનો આગ ઉપર ઉતાર્યો છે હવે બીજા કાર્યોમા  
પ્રબંધ લેખકો જૈન હોઈને તેઓએ જૈન મંદિરો, સત્રાગારો, પોષધ-  
શાળાઓ વગેરે બંધાવવાના કામને તથા કુમારપાલના જૈન ધર્મ  
સ્વીકારને ધણું મહત્ત્વ આપ્યું છે અને સિદ્ધરાજ પેટે મહાશક્તિંગ  
સરોવર જેવું મુખ્યત્વે લોકોપયોગી કાર્ષ્ક કાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોવાનું  
પ્રબંધોમા નોંધાયું નથી પણ વડનગરને ફગતો કોટ (પ્રાકાર) કરાવ્યો  
હોવાનું વિ. મ. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા લખેલું છે<sup>૧</sup>  
અને ઝોંઝુરાડાના કીલ્લાના જૂના ભાગમા ક્યાંક મહા ધીરવલ્લ લખેલું  
મળે છે, એ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો ઉદયન મંત્રીએ એ કિલ્લો  
બંધાવ્યો હશે એમ માને છે<sup>૨</sup> આ સંદિગ્ધ કાલ ઉપરાંત કુમારપાલના  
મંત્રીઓએ કંઠેલા કેટલાક કાર્યોની પ્રબંધોમા નોંધ મળે છે તે  
મંત્રીમહાળના વર્ણન પ્રસંગમા આગળ જોવાશે.

કુમારપાલનું જૈનધર્મ તરફ વલણ

સોલકી વડના રાગઓ મૂળરાજના વખતથી શિવભક્ત હોવાના

હડીયાન, ભવધર, વગર જે દેશભાગો તે વખતે બહુવામા હશે તેનો દિગ્વિજય  
કર્થો એમ લખી દીધું છે હેમચન્દ્રે મહાવીર ચરિત્ર સ. ૧૨ શ્લો. ૫૨ મા  
બવિષ્ય કથન રીતે જે કહ્યું છે તેનો આ વિસ્તાર છે. પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે  
પ્રમાણે છે—

સકોધેરીમાતુરુષ્ક મંદ્રીમાત્રિદશાપગામ્ ।

યામ્યામાવિન્યમાવાર્ષિ પશિર્મા, સાધયિષ્યતિ ॥

૧ આ પ્રશસ્તિ પ્રા. લે. મા., ભા. ૧ (લેખાક ૪૫)મા તથા ગુ. ઐ. લે.  
આ. ૨ ન ૧૪૭ મા છે.

૨ પ્રા. લે. સ. અવલોકન પૃ. ૬૦ તથા રસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૫૬,

પુરાવા મળે છે એ આપણે જોઈએ છે. કુમારપાત્ર પણ પોતાના કુલ  
કમાગત ધર્મનો અનુયાયી રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જૈનપ્રબંધોના  
કહેવા પ્રમાણે હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશથી કુમારપાત્રે વિ. સં. ૧૨૧૬માં  
જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.<sup>૧</sup> પ્ર. ચિ. ના શબ્દોમાં રાગએ પરમા-  
ર્થતત્ત્વ ગ્રહણ પ્રાપ્ત કર્યું અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી એ ધર્મનાં

છે.<sup>૧</sup> એટલે મધ્યકાલીન રાજ્યોની આવકનાં સાધનોમાં આ અપુત્રિકા ધનનો પણ સમાવેશ થતો એમાં સંદેહ નથી. પણ આવાં વિરલ દાનપત્રમાં જ એનો ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં આ રિવાજ, બધાં મધ્યકાલીન રાજ્યોમાં સામાન્ય ન હોવો જોઈએ. વળી અપુત્રિકા ધનનો અર્થ જૈનપ્રબધોમાં કરેલો છે તેવો જ આ લેખમાં કરેલો છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે સ્મૃતિઓ આ બાબતમાં જે કહે છે તે એ છે કે ઓગસ પુત્ર, પુત્રિકાપુત્ર, દત્તક વગેરે બાર જાતના પુત્રક પ્રકારમાંથી એક પણ જાતનો પુત્ર વારસ ન હોય તો પછી પત્ની, દીકરીઓ, માબાપ, ભાઈ ઓ, ભાઈઓના પુત્રો, સગોત્રીઓ, મરીઆઈ, કૃષ્ણઆઈ, વગેરે ભાઈઓ, ગુરૂ, શિષ્ય વગેરેમાંથી એક પછી એક જે હોય તેને વારસો મળે એ કાઈ ન હોય તો ઓત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય બધા બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવું પણ રાજાએ ન લેવું એમ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય કહે છે.<sup>૨</sup> અને બીજા વર્ણોનું ધન ઉપર કહેલામાંથી કાઈ પણ જાતનો વારસ નહોય તો રાજાએ લઈ લેવું એમ મનુ કહે છે.<sup>૩</sup> અર્થ શાસ્ત્રમાં હુંકામાં પણ નિયમ તો એજ આપ્યો છે.<sup>૪</sup> પણ પત્નીનું નામ વાગસોનાં નામોમાં લખ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ શિવાયના વર્ણોમાં જે વારસ ન હોય તો સ્ત્રીના બરણ પોપણ માટે તથા મરનારની ઉત્તરક્રિયા માટે યોગ્ય રકમ રાખી બાકીનું રાજાએ લઈ લેવું એવું પણ એક વચન અર્થશાસ્ત્રમાં છે.<sup>૫</sup> જે કે અર્થશાસ્ત્રનું આ વચન ધર્મશાસ્ત્રનાં ઉપર કહેલાં વચનો જેટલું સ્પષ્ટ નથી. અને

૧ જુઓ એ. ઇ. મ. ૩ પૃ. ૨૬૬ તથા પ્રા. લે. મા. નં ૧૨માં અપુત્રિકા ધન રાજદ વાપર્યો છે.

૨ જુઓ મનુઅ. ૯ શ્લો. ૧૫૮ થી શ્લો. ૧૮૮ અને યા. અ. ૨ શ્લો. ૧૨૮ થી ૧૩૬.

૩ મનુ અ. ૯ શ્લો. ૧૮૯.

૪ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર અ. ૩ અ. ૫ પ્ર. ૬૦.

૫ એજન.

એ ઉપર ઐતિહાસિક નિર્ણયનો આધાર ન રખાય પણ શાકુતયમા<sup>૧</sup>  
 “એક રોડીએ અપુત્ર મરી ગયો છે માટે તેનું ધન ગાંત્યમા  
 આવવું જોઈએ” એવું કથન છે અને કુમારપાલ સંબંધી જૈન  
 પ્રબંધોમા અપુત્રિકા ધન ગાંત્યમા જમ કરવાનો નિયમ રધુન-  
 કુપના કાળથી આવ્યો આવતો હોવાનું જે વર્ણન મળે છે તેને ખૌદ્ધ  
 જાતકમાળાર અને ઉપર ઉલ્લેખેસુ શાકુતયનાટકનું કથન ટેકા આપે  
 છે એ જોતા ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ તો અતિવિરલ પ્રમગે કાઈજ વાગસ  
 તરીકે ન મળે ત્યારે રાજ્યમા ધન જાપ એવો હોવા છતાં પણ  
 વ્યવહારમા કદાચ, સર્વદ નહિ તો કેટલાક પ્રદેશોમા ગાંત્યની  
 આવકના માધન તરીકે આ નિયમ વપરાઈને માણસ અપુત્ર મરી  
 જાપ કે તરત રાજના માણસો એની મીલકતનો કબજો લેવા દોડે  
 એવા સખતરૂપમા ચાલતો હોય<sup>૨</sup> અથવા એ નિયમની કૂરતા ખતાવવા  
 માટે અને કુમારપાલની મહત્તા જાતાવના માટે જૈન પ્રબંધોમા આવું  
 વર્ણન કર્યું હોય ખરેખર શું હશે એ નક્કી નહેવું મુશ્કેલ છે ઔરસ  
 પુત્ર સિવાયના વારમાના ખીજા હક્કદારોનો ધર્મશાસ્ત્રે રચાપેલો અને  
 ધણા કાળથી આવ્યો આવતો નિયમ આવ કારે મુકી દેવામા આવે  
 એ મનાવું મુશ્કેલ છે અને જો એઠે મળે એવો રિવાજ સહેનાઈથી  
 ચાલુ થઈ શકે અને લોકો સદન કરી લીએ તો ખીજા રાજાઓ  
 આવકના આવા મોટા સાધનનો ઉપયોગ કરવાનું જૂલે એ પણ મલવતું

૧ શાકુતય અ ૬

૨ આવસ્તીના અપુત્ર લોખીઆનું ધન રાજ્ય મહેલમા જતું ખૌદ્ધજાતક  
 કથામા વર્ણવાયું છે (સંયુત્ત નિકાય ભા ૧ પૃ ૯)

૩ જુઓ મોહ પરાજય અ ૩ નું વચન કે-

કુબેરસ્વામી નિષ્પુત્ર ઈતિ તદ્દમીર્નરેન્દ્રગૃહાનુપતિષ્ઠે ।

આમા પુત્ર એટલે ઔરસ પુત્ર એમજ અર્થ લાગે છે અને ખીજો કોઈ  
 વારસ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી કરવામા આવતો એજ રીતે જુઓ દ્વયા  
 અથ સ ૨૦ શ્લો ૭૭મા પણ અપુત્ર વિધવાનું ધન રાજ લીએ છે એટલુંજ  
 કથન છે

નથી એટલે મને તો એમ લાગે કે શાકુતલના વચનને આધારે — જો કે એ વચન પણ સ્મૃતિનું નથી એક નાટકનું છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે, કેટલાક કહે છે તેમ પશ્ચિમ હિંદમાં કે ગૂર્જર પ્રતિહારના ઉત્કીર્ણ લેખના આધારે હું ધારૂ છું તેમ ગૂર્જરોમાં, તે દ્વારા ગૂર્જર પ્રતિહારોમાં અને ગુજરાતમાં વારસાના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમનું પાલન કરવામાં રાજ્યની આવકની દૃષ્ટિથી<sup>૧</sup> વારસાના કેટલાક દૂગ્તા હક્કદારોની કાર્ષિક અવગણના થતી હોય એવો મંભવ છે. અને કુમારપાલે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત મૂળ નિયમનો ખીન્ન રાજ્યોનાં ધોરણને અનુસરી બરાબર અમલ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો હોય અને એ માર્ગે કુમારપાલને વાળવામાં હેમચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્યનો કાંઈક હાથ હોય એટલું માનવામાં વાધો નથી લાગતો. મિદ્ધગજે જેમ સોમેશ્વરના માત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર છોડી દીધો તેમ કુમારપાલે આ કર છોડી દઈને લોકો ઉપરથી કરનો બોલો ઝાઝો કર્યો.

### હિંસા મદ્યપાન માંસાહાર વગેરેની બંધી

આ અપુત્રિકા ધનના ત્યાગની વાત જગ વિસ્તારથી સ્પર્શે છે, તે એ પ્રશ્નની આર્થિક ઉપયોગિતાનારે કારણથી. હવે જૈન ધર્મની અસરથી અથવા પ્રખ્યાતના શબ્દોમાં હેમચંદ્રીના ગોધની અસરથી રાજ્યએ હિંમનીબંધી, માંસાહારનીબંધી, મદ્યપાનની બંધી વગેરે જે જે સુધારાઓ કર્યા તેનું હુકમમાં અવલોકન કરી લઈએ. રાજ્યએ પોતે કરેલા મામના ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજવા માટે એ વખતે ગળપૂતોમાં માસભક્ષણનો રિવાજ સામાન્ય હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું

૧ આપુત્રિકા મૃત્યુકર (Death tax) ને મળતો કાર્ષિક કાયદો ગુજરાતમાં ચાલતો હોય અને તેને ગ્રંથધારોએ આગ ૩૫ આપ્યું હોય એ પણ અસંભવિત નથી.

૨ રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ અપુત્રિકા ધનની સ્વર્ણ યુ. એન. યોસે contributions to the History of Hindu Revenue system (1929) નામના પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૧૨-૧૧૩ તથા ૨૩૫ થી ૨૩૭)માં કરી છે



જોઈએ. મોહપરાજય (અં. ૪) માં વિસ્તારથી કુમારપાલના પૂર્વજો દમેશાં ખાતા અને કુમારપાલે પોતે પણ દેશાન્તરમાં રખડતી વખતે એના ઉપર નિભાવ કરેલો એમ લખેલું છે. મઘપાનનો રિવાજ પણ એ વખતે ધણો સામાન્ય હતો. મોહપરાજય (અં. ૪) માં માલવેનો તથા ચાવડાઓનો મઘપાનને પરિણામે નષ્ટ થયેલા વંશો તરીકે દાખલો આપ્યો છે. પુરોજ નહિ પણ રાગ્નઓની રાણીઓ પણ સોનાના પ્યાલાઓ (ચપક) માં મઘપાન કરતી હતી એમ બિશ્વશે<sup>૧</sup> તથા અભિલપિતાર્ય ચિંતામણિમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે. અને આ લેખકો કર્ણાટકની વાત કરે છે માટે એ રિવાજ કર્ણાટકમાં જ હતો અને બીજે નહોતો એમ માનવાનું કારણ નથી.

ત્રીજી વેશ્યા તથા પરદારાગમનના ત્યાગ વિષે વિશેષ લખવાનું નથી પણ કુમારપાલના મમયના કવિ રામચન્દ્રે “પરદારાગમન કરનારને તો ન્યાયી રાજા શિક્ષા કરે છે એટલે વેશ્યા ન હોય તો કામર્ત માણસો બીચારા ક્યાં જાય ?” એમ લખ્યું છે.<sup>૨</sup> આ વચન ઘણું સ્પષ્ટ છે. મોહપરાજયમાં એને મળતું વચન છે.<sup>૩</sup> કુમારપાલથી કે પાછળના કોઈ સુધારકથી આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શક્યો નથી.

છૂતનો ત્યાગ—આ દુર્ગુણ પણ છેક મહાભારતના વખતથી આ દેશમાં ખામ કરીને રાગ્નઓમાં બહુ વ્યાપક હતો. મોહપરાજયમાં લખ્યું છે કે છૂતના દંત્રદને પરિણામે કાઠના દાસ પગ કપાઈ ગયા છે, કોઈની આખ ગઈ છે, અને કોઈ નાગા ફરે છે, ઘરમાં ગમે તેવું નજીકનું મરણ થઈ જાય પણ ઘન રમનારા એ છોડે નહિ.<sup>૪</sup>

આવાં દુષ્ટ વ્યસનોમાં રાજકુમારો ફેટલા ફસેલા હતા એ ગોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દ્રાવર્તાનો રાજા, નડુલના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાણેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોંકણના રાજાનો ઓરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને સોલંકી રાજાનો ઢાકો એટલા રાજકુમારોને છૂતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાયે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજાના દાખલાથી કાંઈક, તો કાંઈક એના લુકમથી કુમારપાલના વખતમાં આ અવગુણો કાંઈક દબાયા હોય એવો મંતવ મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા મળેથી રાજાના લુકમો સખત હોવા જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે “ખાટકીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી તથા શીકારીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ પશુ બંધ કર્યા અને માંસાદિના વેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું.”

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જીરસાવાળો રાજા આટલું કંઈ એ સમજી શકાય ખરૂં પણ પ્રજામાં કુમારપાલના હિંસાની બંધીના અમલ સળધી હારચારપદ અતિશયોક્તિવાળુ પણ વર્ણન મળે છે. દા. ત. પ્રજામાં લખ્યું છે કે “સપાદલક્ષના એક અવિવેકી

એશીહજાર ગાયો તથા દરલાખ ધોડાઓને ગાળેલુ પાણી પાવામાં આવતું ”૧ આ લખાણો જૈન કવિસાધુઓની ધાર્મિક ઘેલછાવાળી કદપ-નાનુજ પગિણામ લાગે છે અલબત્ત એના ઓતાઓ આવી વાતો ચે માનતા હોવાનો સભાવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં બું કે માંકડ મારવા માટે બધી માવ મિદકત હુટાઇ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માસનુ નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણુમનો જીવ લેવામા આવે? એવી રિથતિ હોવાની કદપના વાચનારે નજ કરવી. પહેલુ તો કુમારપાલના રાજ્ય અમલના હેક્ષાં ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જૈનધર્મના અદિસા વગેરે વ્રતો તગ્ક વલણ થયુ હોવાનુ પ્રબધી કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા હોવા છતાં હિંમાની બધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી જ એ લેખો હિંમા પ્રતિબધક મળ્યા છે તેમાનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમદિરમાથી મળ્યો છે જેમા લખ્યું છે કે “કુમારપાલના સામત રત્નપુરના માલિક પુનમાક્ષ દેવની મહારાણી ગિગિતદેવીએ પ્રાણીઓને અલબદાન આપવા માટે સચુની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર યોગશીમા દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદશે, અમાસે, અને પુનમે કોઈપણ જાતની હિંમા ન કરવી એવું શાસન કાઢ્યું છે.”

આવાં દુષ્ટ વ્યસનોમાં રાજકુમારો ફેટલા ફસેલા હતા એ મોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજનો કુમાર, સોરઠના રાજનો ભાઈ, ચન્દ્રાવર્તીનો રાજ, નહુલના રાજનો ભત્રીજો, ગોધ્રાના રાજનો ભત્રીજો, ધારના રાજનો ભાણેજ, અજમેરના રાજનો મામે, કાકણના રાજનો ઓગ્માન ભાઈ, કચ્છના રાજનો સાળો, મારવાડના રાજનો દોહિત્રો અને સોલકી રાજનો કાકો એટલા રાજકુમારોને દ્યુતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાશે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજના દાખલાથી કાંઈક, તો કાંઈક એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમાં આ અવગુણો કાંઈક દબાયા હોય એવો મંતવ્ય મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા મળધી ગળના હુકમો સખત હોવા જોઈએ એ રવાબાવિષ્ટ છે. એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે<sup>૧</sup> “ખાટકીઓથી ચતી હિંસા બધ કરી તથા શીકારીઓથી ચતી હિંસા બધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બક્ષિ પણ પશુ બધ કર્યા અને માસાદિના પેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બધ ચર્તા તેઓને રાજ્યે ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું.”

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જીરુસાવાળો રાજા ખાટકું કરે એ સમજી શકાય ખરે પણ પ્રબોધોમાં કુમારપાલના હિંસાની બંધીના અમલ સળધી હાસ્યાસ્પદ અતિશયોક્તિવાળું પણ વર્ણન મળે છે. દા. ત. પ્રબોધોમાં લખ્યું છે કે “સપાદલક્ષના એક અવિવેકી શેડીઆએ હાથમાં ચોળીને એક જૂને મારી નાખી અને અમારિતો અમલ કરાવનાર અમલદારને આ વાતની ખબર પડતાં એ શેડીઆને રાજ પાસે-ઉભો કર્યો એટલે રાજ્યે તેનું સર્વસ્વ છુટી લઈ તેમાંથી ચૂકાવિહાર કરાવ્યો.”<sup>૨</sup> અને “રાજ્યના અગ્રીઆરસો દાથીઓ,

એશીહજ્જર ગાયો તથા દશલાખ ઘોડાઓને ગાળેલું પાણી પાવામાં આવતું.”<sup>૧</sup> આ લખાણો જૈન કવિમાધુઓની ધાર્મિક ધેસછાવાળી કલ્પનાનુજ પરિણામ લાગે છે અજ્ઞાત એના શ્રોતાઓ આવી વાતો પે માનતા હોવાનો મંભાવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં જુનું કે માંકક મારવા માટે બધી માલ મિલકત લુટાઈ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માસનું નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણસનો જીવ લેવામાં આવેરે એવી રિથિતિ હોવાની કલ્પના વાંચનારે નજ કરવી. પહેલું તો કુમારપાલના ગાજ્ય અમલનાં હેતુ ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જનધર્મના અદિસા વગેરે વતો તરફ વલણ થયું હોવાનું પ્રબલ છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કર્ષ લેખો મળ્યા હોવા છતાં દિમાની બધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કર્ષ લેખ મળ્યો નથી જે બે લેખો દિમા પ્રતિબધક મળ્યા છે તેમાનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમદિરમાંથી મળ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે “કુમારપાલના સામત રત્નપુરના માસિક પૂનમાસ દેવની મહાગણી ગિગિઝદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શત્રુની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર યોગશીમા દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદમે, અમાસે, અને પુનમે કોઈપણ જાતની દિમા ન કરવી એવું સામન કાઢ્યું છે” આ લેખ સવત વગરનો છે.<sup>૩</sup>

ખીજા કિંગડુ (જોધપુર રાજ્ય)ના વિ. સ. ૧૨૦૬ ના લેખમાં કુમારપાલના સામત આલ્હણદેવે “દરેક મામની અષ્ટમી, એકાદશી, તથા ચતુર્દશીને દિવસે કોઈપણ પ્રકારના જીવને ન મારવાની આજ્ઞા

૧ જુઓ ક. પ્ર. ૫. ૬૦ સુવાન ચુઆગે ઘોડાને તથા હાથીઓને માળીને પાણી પાવાની વાન મોલાપોના શીલાલિપ્ય માટે લખી છે જુઓ વી. સ્મીથની અર્ધાઈસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૪.

૨ નડુલની કોઈ સ્ત્રીએ માસનું નૈવેદ્ય ક્ષેત્રપાલને ધરત્યુ એ સામળીને ત્યાંના સામત કેહલે કુમારપાલનો ક્રોધ શાન્ત કરવા માટે તે સ્ત્રીના ધણીને મારી નાખ્યો એવી વાત કોઈ પ્રબલમાથી મું. ગે. (અ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૬૩)માં લેવાયેલી છે.

૩ પ્રા. ઈ. લે. સ. લેખાક ૩૪૫.

કરી છે અને એ હુકમનો લગ કરનારનો પાચ દ્રમ્મ (મનાધી દોઢ રૂપીઆ) દડ થશે," એવું શામન કાઢ્યું છે વળી 'જો અપરાધી રાજાનો સેવક હોય તો તો દડ એકજ દ્રમ્મ થશે' એમ ઉમેર્યું છે.<sup>૧</sup>

ઉપરના બેય લેખો તળ ગુજરાતની બહારના છે એ સ્મરણમા રાખવાનું છે વળી ક્યા પ્ર ચિ ની જુ મારવા માટે સર્વસ્વ હુગી લેવાની વાત અને ક્યા અમુક દિવસોએજ હિંમા ન કરવી અને કોઈ કરે તો એનો પાચ કે એક દ્રમ્મ (મના-દોઢ રૂપીઆ કે ચાર છ આના) જોડેલો દડ<sup>૨</sup> આ ઉત્કર્ષુ લેખોના પુરાવાથી કુમારપાતના વખતમા જૈન અમારિને પગિણામે કાષ ખામ જુનમ નહોતો થતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે પ્રમધોની ધર્મધેનજાગ્રેરિત અતિશયો-ક્તિઓ માનનામા કેટલુ સાધાન ગહેરાની જરૂર છે એનો પણ આ સારો દાખલો છે

કુમારપાલે રીતસર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે માત્ર જૈનધર્મ તરફ તેને સમભાવજ હતો એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે હેમ ચન્દ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશની કુમારપાલે માગણી કરી અને આચાર્યે જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તથા તેમનો ઉપદેશ સાબળીને રાજાએ જૈન પ્રતો પ્રહણ કર્યા એમ ત્રિપટિયલાકા પુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ મહાવીર ચરિત (સ ૧૨), દ્વાયાત્રય (સ ૨૦) વગેરે સમકાલીન હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના તથા મોહપરાજય કુમારપાલ પ્રતિમોધ જેવા નિકટ સમયના જૈન અન્થોમા તથા પ્રાજગના કુમારપાલ સમધી અનેક અન્થોમા લખ્યું છે વળી જૈનેતરનો લખેનો જે એકજ કાર્તિકૈમુદી અથ મળ્યો છે તેમાયે એને 'જૈનધર્મમા પ્રેમવાગો કલ્પો છે' પણ

૧ એજન લેખાક ૩૪૬

૨ વીતરાગરતેયસ્ય મૃતવિજ્ઞાનિ મુષત ।

દેવસ્યવ નૃદેવસ્ય યુષ્કામૂદગૃતાધિતા ॥

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમા એને માટે “શકરના વગ્દાનથી જ  
જેને પ્રૌઢપ્રતાપ મળ્યો છે”<sup>૧</sup> એવા શબ્દો મળે છે એ ઉપગ્રંથી ધણા  
વર્ષો પહેલા શ્રી કેશવ હપ્પદ ધ્રુવે, પ્રિયદર્શનાની પ્રગ્તાવના (પ્રથમા-  
વૃત્તિ પૃ ૭૨) માં “જૈનધર્મોચ્ચો પ્રત્યે સદ્ભાવ જતારનાર પરમ  
માહેશ્વર કુમારપાલ સોતકીને જૈનબ્રહ્મચો પરમ આર્હત માને છે” એ  
રીતે લખ્યું છે આ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેના  
અન્ધોના શબ્દો ઉપગત વિ સ. ૧૨૨૧ના જલોરના લેખના “બ્રહ્મશ્રી  
હેમચ્ચરિએ જેને ઉપદેશ આપ્યો છે એવા પરમાર્હત કુમારપાલ દેવે  
કરાવેલા શ્રીકુવરવિહાર નામના જૈનચૈત્યમા”<sup>૨</sup> વગેરે શબ્દોને જિન  
વિજયજી મુખે છે અને શિવભક્તને ગોભે એવા ઉત્કીર્ણ લેખોમા  
આવતા ઉપર કહેલા વિશેષણો માટે ખુલાસો કરે છે કે “કુમારપાલે  
પૂર્ણ રીતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ન હતો તે સમયના આ લેખો અને  
પ્રથમાવસ્થામા એ નૃપતિ રૈવજ હતો માટે આવા વિશેષણો લગાડાય  
તે યોગ્યજ છે બીજી આવા વિશેષણો ચૌલુક્યોના કુવંકમાગત  
આવેલા હોય એમ જણાય છે, એટલે પરમાર્હત ચપા છતાં એ  
વિશેષણોને ત્યાગ કરવાનું કારણ નથી”<sup>૩</sup> ખુલાસાની આ બેવ દલીલો  
લેખોનાજ નીચેના પુરાવા આગળ જો કે ટકી શકતી નથી

(૧) શ્રી કે હ ધ્રુવે જે લેખોનો હવાલો આપેલો તે લેખો  
વિ સ. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૯ના હોઈને કુમારપાલના જૈનધર્મ સ્વી-  
કારની જે સાલ મનાય છે તે વિ સ. ૧૯૧૬ પહેલાના છે એ વાત  
ખરી પણ બીજા તે પછીના લેખોમા દા. ત વિ સ. ૧૨૨૦ના

૧ પાર્વતીપતિવરલક્ષ્મીપ્રૌઢપ્રતાપશ્રીકુમારપાલદેવ વલ્યાળવિજય રાજ્યે,  
અથવા સમાપતિવર સન્ધ્યપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપ વગેરે.

પ્રા. જૈ. લે સ લેખાક ૩૪૫-૩૪૬.

૨ જુઓ પ્રા જૈ લે મા લેખાક ૩૫૨.

૩ પ્ર જૈ લે સ પૃ ૨૧૭

ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના કુમારપાલના લેખમાં<sup>૧</sup> તથા શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત ગ્રન્થની છેક ૧૨૨૫ માં લખાયેલ હાથપ્રતના અન્તમાં એજ “ઉમાપતિવર લખ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ” શબ્દો મળે છે<sup>૨</sup> આ પુરાવા આગળ પહેલી દલીલ તો નહિ ટકે અને (૨) “મૂળરાજથી આરબી સોલકી રાજ્યો શિવભક્ત હતા” એ વાત માની પણ ઉપર લેખોમાંથી ઉતારેલુ વિગેયથ તો કુમારપાલેજ પોતાને માટે પહેલું પેળયું છે. એટલે બીજી દલીલ પણ નહિ ટકે.

શિવભક્તિ ત્યજ્યા વગર જૈનધર્મનો સ્વીકાર.

છતાં વિ. સ. ૧૨૨૧ના જલોરના લેખના તથા હેમચંદ્ર વગેરેના પુરાવાને કાઢી નાખી શકાય એમ નથી. કુમારપાલે જૈનધર્મને કે જૈનધર્મના અર્હિસાદિ સિદ્ધાન્તોને બીજકુલ ન સ્વીકાર્યા હોય તો હેમચંદ્ર જેવા કુમારપાલના સમકાલીનથી તથા યશપાલ જેવા અજયદેવના સમકાલીનથી કુમારપાલ જૈનધર્મી હતો એમ કશી શકાય નહિ, એ દલીલ બહુ પ્રબલ છે. એટલે કુલક્રમાંગત શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈનધર્મનો જેટલો સ્વીકાર શક્ય હોય તેટલો કુમારપાલે કર્યો હતો એમજ નિર્ણય ઉપર આવવું યોગ્ય છે.

કુમારપાલની ઉચ્ચ શિવભક્તિના પુરાવા

“શિવની કૃપાથી પોતાને પ્રતાપ મળ્યો છે.” એવું પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કાતરાવનાર કુમારપાલમાં શિવભક્તિ પ્રખર હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે; આવી ભક્તિ પ્રથમાવસ્થામાં હતી અને પછી નહોતી એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કે પાછલા સમયના લેખોમાં પણ એ શબ્દો જ; એટલું જ નહિ પણ વિ. સં. ૧૨૨૫માં સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિ પાસે કરાવી એ મંદિરનું આચાર્યપદ વંશપરપરા માટે તેને આપવા સાથે બહાપુરી નામના ગામનું દાન આપતી વખતે એ

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૧

૨ શાંતિસૂરિએ લખેલ પ્રાકૃત પૃથ્વી ચન્દ્રચરિત્રની સં. ૧૨૨૫માં લખાયેલ હાથપ્રત. જેમણે આંગ્રેજી અન્ય સ્વથી પૃ. ૧૭.



આચાર્ય તરફ ધણી પૂજ્ય વૃત્તિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનું પાટણના ભદ્રકાળીના મદિરમાથી મળી આવેલા લાગેલા શિનાલેખના શબ્દોથી જણાય છે એ લેખમા કહ્યું છે કે 'ભાવ બૃહસ્પતિ નામના મદિરના આચાર્યે સોમનાથના દેવાલયને શુભ ચયેયુ જોઈને ગમ્મને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહ્યું " કુમારપાલના સમયના લેખના આ સ્પષ્ટ શબ્દો જોતાં પ્ર-ચિ-વગેરે પાછળના પ્રબલોમા હેમચન્દ્રની સૂચનાથી કુમારપાલે શુભોદ્ધાર કર્યો હોવાનું જે લખ્યું છે તે પ્રબલકારોની સ્વધર્મપ્રભાવક કપોત્તપ્તના જ છે અલગત હેમચન્દ્રે અનુમતિ આપી હોય એ સમય છે બાકી સોમનાથના શુભોદ્ધારની પ્રેરણા કરનાર તો એ મદિરના આચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિ જ સ્વાભાવિક પણ એ જ વાત છે એ મદિરનો શુભોદ્ધાર પણ એ શિના લેખમા કહ્યા પ્રમાણે ભાવબૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે થયો અને કામ પૂરું થયા પછી જૈનપ્રમુખો જોઈ છે તેમ સોમનાથની યાત્રા કુમારપાલે કરી કે ત્યારે 'કૈનાસ જેવું સોમનાથનું નવું મદિર જોઈને રાજ બહુ હર્ષ પામ્યા અને કહ્યું કે 'તને અને તારા પુત્રપૌત્રાદિને આચાર્યતાર આ ગડપણ (આચાર્યપદ) આપ્યું છે' વળી ભાવ બૃહસ્પતિને અનકારો આપ્યા તથામા હાથ નાખીને તેને બેઠા, પ્રણામ કર્યા અને પોતાના હાથમાથી વીંટી દાઢીને તેને આપી ૪

૧ ગણો ભાવબૃહસ્પતિ સ્મરરિપોઠ્ઠીસ્ય દેવાલય જીર્ણ ભૂપતિમાહ દેવસદન પ્રોદ્ધર્તુમેતદ્વચ ૧

વસંતી સં ૮૫૦ (વિ સ ૧૨૨૫)નો ભદ્રકાળીના મદિરમાથી મળેલો લેખ ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ ૧૮૭ નો ૧૧

૨ જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૧૭૬

૩ એનન પૃ ૧૭

૪ દર્શાલ્કરણ કરેણ તુ ગલે મુક્તયા પ્રણમ્યામત ૧

ઉત્સાર્યાત્મમહત્તમ નિજતમામુચ્ચિય મુદ્રામદાત્

સ્પાન મન્યપુરાણપદ્ધતિયુત નિસ્તન્ત્રમક્ત્યવ્યમ્ ॥ ૨૧૦ ૧૩

તે જૈન મંદિરો પણ બંધાવે એ સ્વાભાવિક છે.

કુમારપાલનાં જૈન મંદિરો

દ્વાથ્રય (સ. ૨૦) માં લખ્યું છે કે “કુમારપાલે ધરીગરને મોકલીને કેદારેશ્વરનાં ખડિત થયેલાં મંદિરને સમરાવવાની તથા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની અમાત્ય વાગ્મટને આજ્ઞા કરી, પછી અણહિલ પાટણમાં તથા દેવ પાટણમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો કરાવ્યાં તથા પાટણમાં કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું.”

હેમચન્દ્રના ઉપરના માદા વર્ણનનો પાછળથી ધણો વિસ્તાર થયો છે. મોદ પરાજય (અં. ૪ પૃ. ૯૩-૯૫)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે ત્રિભુવન વિહાર બધાવ્યો અને પોતે પહેલાં માંસ બ્રહ્મચરેલું તેના પ્રાવશિત્ત તરીકે દાંતની મંખ્યા જોટલા-બત્રીશ વિહારો કરાવ્યા, પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૯૧)માં પણ આ વાત છે. પણ એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૦ વિહારો કરાવ્યા એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૮૨)માં લખ્યું છે. જ્યારે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં કુમારપાલવિહાર બધાવ્યું પછી ત્રિભુવન વિહાર બધાવ્યું અને તે ઉપરાંત પાટણમાં જ બીજાં ૨૪ મંદિરો બધાવ્યાં અને પાટણ બહાર તો અસંખ્ય મંદિરો બધાવ્યાં. આ કથનોમાં અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ કુમારપાલના જૈન ધર્મ તરફ વલણવાળા સામતોએ, જૈન મત્રીઓએ તથા જૈન શ્રીમન્તોએ જુદે જુદે રચે કરાવેલાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા મોટી હોવાનો સંભવ છે. ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી ફક્ત વિ. સં. ૧૨૨૧

વિ. સં. ૧૨૨૫માં લખાઈ છે; એટલે ત્રણ વર્ષ સુધી કુમારપાલ સોરઠમાં પડી રહ્યો હોય એમ માનવા કરતાં તેણે સોમનાથનું નવું મંદિર જોવા માટે બીજીવાર યાત્રા કરી હોય એમ માનવું વધારે સમુક્રિત છે. કદાચ પહેલી યાત્રા પ્રસંગે જ સોમેશ્વરના જીર્ણમંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ લાવ બહુરૂપતિએ કરી હશે.

મંત્રીમંડળ અને સામંત વર્ગ

કુમારપાલે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ઉપર પહેલાં ઉપકાર કરનારાઓને જ બદલો આપ્યો તેનું વર્ણન કરતા પ્ર. ચિં (પૃ. ૧૬૭) માં લખ્યું છે કે રાજાએ પહેલા ઉપકાર કરનાર શ્રી ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્મતને મહામાત્ય બનાવ્યો. પણ પાછળના જયસિંહસૂચિ, જિનમહાન-ગણિ વગેરે પ્રબંધ લેખકો કહે છે કે ઉદયનને મંત્રીશ્રેષ્ઠ કે મહા-માત્યનું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્મતને અમાત્ય બનાવ્યો કે અર્ધાં રાજકાર્યોમાં અધિકાર આપ્યો.<sup>૧</sup>

પ્ર. ચિં. અથ વધારે જૂનો હોવાથી તેનું કથન વિશ્વસનીય મણીને ઉદયનના મહામાત્ય પદની વાત હું કસ્પિત ગણું છું. તેથી એ ઊંડી દર્ષને વાગ્મતની બાબત જરા વિગતવાર જોઈએ. પાછળના પ્રબંધો એક મતે વાગ્મતને મહામાત્ય કહે છે. એટલું જ નહિ પણ દ્વાપ્રય (સં. ૨૦ શ્લો. ૯૧-૯૨)માં એ અમાત્ય તરીકે વાગ્મતનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ત્યાં એને ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો નથી. હવે મિહિરાજ કુમારપાલના સમયમાં એક બીજો વાગ્મત પણ ચર્ચ મયો છે. એ સોમનો પુત્ર હતો. તેણે વાગ્મતાલકાર નામનો ન્હાનો મંરૂત પ્રથ લખ્યો છે.<sup>૨</sup> અને આ મહાકવિને તેનો ટીકાકાર સિદ્ધદેવગણિ મહામાત્ય

૧ જુઓ ક. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૪૪ અને ક. પ્ર. (૫. ૩૪)૩ નીચેનું વાક્ય—

રાજતીતિવિદા રાજા પૂર્વોપકારકર્તે ઉદયનાય મહામાત્યપદ દત્ત ।

તત્પુત્રો વાગ્મતઃ સદ્ગુણાઙ્ગવ્યાપારેષુ વ્યાપારિતઃ ।

૨ આ અન્ય નિ. પ્ર. માં કાગ્મમાયા (અં. ૪૮)માં જણાવેલ છે

કહે છે.<sup>૧</sup> પરંતુ વાગ્બટાલંકારમાં બધે સિદ્ધરાજનો જ ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.<sup>૨</sup> તથા પ્રભાવક ચરિતમાં વિ. સં. ૧૧૭૯માં એક વાહડે (ઉર્ફે વાગ્બટે) એક જોન મંદિર બંધાવ્યાનું વર્ણન છે,<sup>૩</sup> તે આ વાહડ વિષે જ સંભવે છે, કારણ કે ઉદયનપુત્ર વાહડનાં ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન એજ અથમાં જુદું કરેલું છે. બધું જોતાં સિદ્ધરાજના વખતમાં આ સોમનો પુત્ર વાહડ કવિ થઈ ગયો એ ચોક્કસ. હવે કુમારપાલના વખતમાં એક વાહડ કે વાગ્બટ મહામાત્ય હતો એ પણ ચોક્કસ છે. કારણકે દયાશ્રવના કથનને વિ. સં. ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ ટેકા આપે છે.<sup>૪</sup> પણ એ સમકાલીન લખાણોમાં વાહડના પિતાનું નામ નથી લખ્યું એટલે વિ. સં. ૧૨૧૩માં જે વાહડ કુમારપાલનો મહામાત્ય હતો તે સોમનો પુત્ર કે ઉદયનનો પુત્ર કે કોઈ ત્રીજો જ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉત્કર્ણ લેખના મહામાત્ય વાગ્બટ વિષે કશું વિશેષ જાણવાનું સાધન નથી અને સોમના પુત્ર વાગ્બટ વિષે જે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે. પણ ઉદયનના પુત્ર વાગ્બટનાં ધર્મ સંબંધી કાર્યો પ્રબળોમાં વિસ્તારથી વર્ણવાયાં છે. ઉદયનની મરતી વખતની ઈચ્છાને માન આપી વાગ્બટે શેત્રુંગના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો શુભોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બંધાવી વિ. સં. ૧૨૧૧માં ધન ચડાવી. એ ઉપરાંત શેત્રુંગની તળેટીમાં વાગ્બટપુર વસાવ્યું, તે શહેરમાં ત્રિશુવનપાલ વિહાર બંધાવ્યો અને દેવની પૂજા માટે બગીચાઓ કરાવ્યા વગેરે વગેરે. આ શુભોદ્ધારનાં

૧ જુઓ કાવ્યાલંકાર સ્તો. ૧૪૮ ટીકા.

૨ એજન સ્તો. ૪૫, ૭૬, ૮૧, ૮૫, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૨ વગેરે.

૩ જુઓ પ્ર. ચ. સ્તો. ૧૭ થી ૭૩.

૪ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ આ લેખમાં:—

મહામાત્ય ધીવાહલદેવે ધી ધી વરણાદી સકલમુદ્રાગ્યાપારાન્પરિ-  
વચયતિ । એ શબ્દો છે.

કામમાં કુલ એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખર્ચ થયો એમ પ્ર. ચિ. માં કહ્યું છે.<sup>૧</sup>

આ વાઝવટના સાષ્ટ આંખડ-આમ્રમટના પરાક્રમનું વર્ણન કોકણ ઉપરની ચકાઈમાં આપી ગયું છે. આ આમ્રમટે પણ પિનાતી ઈશ્તાને માત આપી ભરૂચમાં શકુનિવિદાર બંધાવ્યો હતો.<sup>૨</sup> આ કાર્ય વિ. સં. ૧૨૧૧માં થયું એમ એક પ્રગંધકારે લખ્યું છે,<sup>૩</sup> ત્યારે બીજાએ સં. ૧૨૨૨માં થયું લખ્યું છે.<sup>૪</sup> આ આમ્રમટ ભરૂચમાં અધિકારી હોવો જોઈએ એવો તર્ક મેં ઉપર કર્યો જ છે.

ઉદયનને ત્રીજો પુત્ર ચાહડ નામે હતો; એ મંત્રી ચાહડને સેનાપતિ બનાવી મપાદલક્ષ ઉપર ચકાઈ કરવા મોકલ્યાનું વર્ણન પ્ર. ચિ. (૫ ૧૬૭)માંથી ઉપર ઉતાર્યું છે. એ વર્ણન ઐતિહાસિક બનાવનું હો કે ન હો પણ એક ચાહડ માળવામાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં અધિકારી-દંડનાયક હતો એમ ઉદયપુરમાંથી મહેશા વિ. સં. ૧૨૨૨ વૈશાખ સુદ ત્રીજના લેખમાં તેણે લંગારિ ચતુઃપદિમાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે તેથી જણાય છે.<sup>૫</sup> આ ચાહડને સાત પુત્રો હતા એમ ગિરનાર ઉપરના એક ત્રુટિત લેખથી જણાય છે. અને એજ લેખમાં આ સાતમાંનો મોટોજાણ કુમારસિંહ કુમારપાલના દ્વાબ્દાગારનો અધિકારી હતો એમ કહ્યું છે.<sup>૬</sup> આ કુમારસિંહ કે કુમરસિંહ વિ. સ. ૧૨૨૫માં કુમારપાલનો મહામાત્ય થયો હતો એમ

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૩ થી ૧૮૫ તથા તે ઉપર દિ. ૨૬ અને ૩૧ માં આપેલા હલ્લેઓ. પાલીતાણા પાસે પૂર્વ બાજુમાં ભૂતા ખ ટેરની કાંઠેક નીચાનીઓ મળે ॥ તે આ વાહડપુરની હોવાનો વર્ક સું. ગે. (૫. ૧૮૬ દિ. ૪)માં કર્યો છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭

૩ નયસિંહસરિત્ત કુ. ચ. સ. ૮ શ્લોક ૬૪૨

૪ જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ ઇ. એ. સં. ૧૮ પૃ. ૩૪૪; ગ્ર. એ. લે. નં. ૧૫૧

૬ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. અવલોકન પૃ. ૬૨ થી ૬૪

એક જોન અથમાં આપેલી પ્રસ્તિતથી જણાય છે.<sup>૧</sup> ઉદયનના ચોથા પુત્ર સોલાહ નામના માંડલિકને સત્રાગારનું નિરૂદ્ધ મળ્યું હતું એટલું કહી પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૯૮) છોડી દે છે.

### કુમારપાલના મહામાત્યો

કુમારપાલના ઉત્કર્ષુ લેખોમાંથી વાહક અને કુમરમિહ નામના બે મહામાત્યોની નોંધ ઉપર ઉતારી છે. એ ઉપરાંત એમાંથી નીચેનાં નામોનો પણ પત્તો મળે છે. વિ. સ. ૧૨૦૬ માં વદિ ૧૪ ના કિરાડુના લેખમાં<sup>૨</sup> અને સ. ૧૨૧૬ આવણુ વદિ ૧ ના બાલીમાંથી મળેલા લેખમાં<sup>૩</sup> મહામાત્ય તરીકે મહાદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. મિહ-રાજના પ્રકરણમાં તેના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર જે મહાદેવનું માળવાના સુખા તરીકે નામ વિ. સં. ૧૧૯૫ના ઉલ્લેખના લેખમાંથી નોંધ્યું છે.<sup>૪</sup> તે જ આ મહાદેવ કુમારપાલનો મહામાત્ય હોવાનો સંભવ છે. અને એમ જ હોય તો કદાચ કુમારપાલના રાજ્યના આરભથી તે છેક વિ. સ. ૧૨૧૬ સુધી મહાદેવ જ મહામાત્ય રહ્યો હોવો જોઈએ. અલખત ઉપર જોયું તેમ વચ્ચે ૧૨૧૩ માં વાહક મહામાત્ય હતો. પછી વિ. સ. ૧૨૧૮-૧૨૨૦માં શ્રીજશોધવલ મહામાત્ય હતો એમ એક જોન અન્યની પુષ્ટિકા ઉપરથી તથા ઉદય-પુર (ગ્વાલીઅર)ના એ વર્ષના પૌષ સુદિ ૧૫ ગુરના લેખથી જણાય છે.<sup>૫</sup> પછી સં. ૧૨૨૫માં કુમરમિહ મહામાત્ય હતો અને સં. ૧૨૨૭ માં વાધૂવન “શ્રી શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાબ્યાપાર કરતા હતા”

૧ જુઓ શાતિસૂત્રના પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્રની હાથપ્રતની પ્રસ્તિત જે. ભા. ગ્ર સૂચી પૃ. ૧૧

૨ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૬

૩ પુરાતત્વ પુ. ૪ અં. ૧-૨

૪ જુઓ આજ અંકમાં પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૪૮

૫ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૬ અને ઇ. એ. મં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩

એમ જુદા જુદા જોન ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.<sup>૧</sup> અને એક જોન ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાંથી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલનું નામ મળે છે.<sup>૨</sup> આ પૃથ્વીપાલે આણુના વિમલવસહિ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.<sup>૩</sup> બીજા મંત્રીઓમાં કપદો મંત્રી વિષે ગ્રંથોમાં ઘણી વાતો કહેલી છે.<sup>૪</sup> તેણે કુમારપાલને સરકૃત ભણવાની પ્રેરણા કરી એમ પ્ર. ચિં. માં લખ્યું છે. એજ ગ્રંથમાં વળી એક આલિંગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનનો ઉલ્લેખ મળે છે.<sup>૫</sup>

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયમાં રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓના અધિકારીઓ, મહાલો અને પ્રાંતોના વહીવટી અધિકારીઓ તથા મહામાત્યો પણ મંત્રીઓ કહેવાતા; તેઓ જ સેનાપતિ બનીને લડવા પણ જતા. વળી નવા જતાયેલા પ્રદેશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ માણસને દડનાયક તરીકે મુકવામાં આવતા અને તેઓનો પણ મંત્રી મંડળમાં સમાવેશ થતો.

### કુમારપાલના દંડનાયકો

કુમારપાલના વખતમાં ચિતોડમાં મન્જન દડનાય (સુબા) હતા એ વિ. સં. ૧૨૦૭ના ચિતોડના શિલાલેખથી જણાય છે.<sup>૬</sup> આ મન્જન તે સિદ્ધરાજના વખતમાં સોરઠના દડનાયક હતા તેજ કે બીજા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૦)માં આલિંગ નામના કુમારને સાતસો

૧ શાતિસુરિકૃત પ્રા. પૃથ્વાયદ્ર ચરિત્રની અને શીલાચાર્યના મહાપુરુષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ (જે. ભા. ગ્રંથ સ્ત્રી પૃ. ૧૭ અને ૩૬)

૨ મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ. (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૭૬)

૩ જુઓ સં. ૧૨૦૬ નો આણુનો શિલાલેખ (પ્રા. જૈ. લે. સ. ૧૫૭)

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૦ વગેરે

૫ પ્ર. ચિં. માં પૃ. ૧૯૩ માં તથા ૧૯૭ માં કહેલ આલિંગ આલિંગ એકજ જ કે જુદા તે કળાનું નથી જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૭ ટિ. ૭.

૬ કુમારપાલે સમિલેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું ત્યારે દડનાયક મન્જને દીવા માટે એક ધાણનું દાન આપ્યું છે. (જુઓ એ. ઇ. મં. ૨ પૃ. ૪૨૨).

ગામનુ ચિત્તોડનું પરગણું આપ્યું એમ લખ્યું છે પણ જયસિંહમૂરિએ ઇ.સ. નીચે પોતાને સતાડનાર સંજ્ઞનને ચિત્તોડ આપ્યું એમ લખ્યું છે.<sup>૧</sup> વસ્તુતઃ ચિત્તોડનો દડ નાયક કુમાર હોવાનો મંત્રવ થોડો છે.

આજ પ્રમાણે નાડોલનો દડનાયક વર્ધજી કે વૈજયલદેવ હતો એમ વિ. મ. ૧૨૧૦ના ભાતુડના, સ. ૧૨૧૩ના મેવાડીના તથા ૧૨૧૬ના બાલીના લેખથી જણાય છે.<sup>૨</sup> માળવાના દડનાયક મત્રી આદડનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે મુગહ્દ અથવા સોરઠમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં દડનાયક સંજ્ઞન હતો એ સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં જોયું છે પછી ગુહિલ કુળના કોઈ માદારનો સદજીગ નામનો પુત્ર જે આલુક્ય (જયસિંહ)નો અંગરક્ષક હતો તે મુગહ્દનો સુખો થયો હતો, એમ વિ. મં. ૧૨૦૨ આશ્વિન વદી ૧૩ ના માગરોળની સોઠડી વાવના સિદ્ધાવેખથી જણાય છે.<sup>૩</sup>

### ઠાઠીઆવાડના ગોહેલ રાજવંશોનો મૂળ પુરૂષ

આ ગુહિલ કુળ તે મેવાડના ગુહિલોનું. માળવાના વિજયથી મેવાડ પણ સિદ્ધરાજના તાબામાં આવ્યો, એ ઉપર જોયું છે. પરિણામે મેવાડનો સદજીગ નામનો કોઈ ગુહિલવંશી રાજપૂત સિદ્ધરાજની સેવામાં રહ્યો હતો. અને લેખના શબ્દો ઉપરથી સિદ્ધરાજે જ એ સદજીગને મોઠ્ઠનો અધિકારી નીમ્યો હોય એમ જણાય છે. એ સદજીગના પુત્ર સોમે પિતાના નામથી મદજીગેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેના જ્યેષ્ઠ ભાઈ મૂલુકે એ દેવની પંચોપચાર પૂજા માટે આ શાસન આપ્યું છે. જેમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર કર નાખી એ મંદિરને આવક બાધી આપી છે આ કરો કે લાગાઓની

૧ કુ. ચ. સ. ૩ શ્લોક. ૫૨૪

૨ જુઓ પ્રો. રી. આ. સર્વે. વે. સ. ૧૯૦૭ પૃ. ૫૨ તથા ૫૫ અને પ્રો. જી. લે. સં. લેખાક ૩૨૬

૩ જુઓ રીવાઝડડલીસ્ટ ઓફ એન્ટીક્વેરીએન રીમેઈન્સ ઇન ધી બા. પ્રો. પૃ. ૨૪૬



(વિગત એ વખતની કરપદ્ધતિ સમજવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉપલા લેખમાંથી થોડી વિગતો નીચે ઉતારી છે.—

શ્રી મંગલપુર (માંગરોળ)ની શુદ્ધમંડપિકા (દાણુ લેવાની માંડવી) ઉપર રાજ એક કાર્યાપણ (ત્રાંખાનો એક તોલા વજનનો સીકો)નો સાગો, તલારા ઉપર એક કા. નો, પોડીઆની છાટ ઉપર ૧ કા. દાણા ભરેલાં ગાડાં ઉપર ૪ કા. ગધેડાની છાટ ઉપર ૧૧ કા. પાન ભરેલા દરેક ઉંટ ઉપર ૨૧ કા; પાનના વેપારીઓ ઉપર પાનનાં ખીડાં, પાન ભરેલી ગાડી દીક ડમ્મ એક, ખેતર દીક સાંઈ પાકે તો કા. ૧ આજ રીતે ચોરવાડ તથા વળેજ ઉપર સાગો. અને લાઠોદર પથકમાં ગહદારી જકાતની માંડવી (વહતશુલ્કમંડપિકા)માંથી ક. શ્રી મૂલુકે રાજનો એક રૂપક દરાવી આપ્યો.<sup>૧</sup> ચોગવાડના બધા મહાજને એકમત થઈને વીસણુવેલી ગામ પાસેની દેગુપા નામની વાવ રાજની અનુમતિથી આપી. વળી વામનચલી (વણુચલી)માં દાણુની માંડવી ઉપર રાજનો કા. ૧ તથા ઘૂન ઉપર રાજનો કા. ૧ તથા પાનની વાડીમાંથી રાજનાં પાન સો, પાનની દુકાનમાંથી રાજનાં પાન ૨ તથા સોપારી ત્રણે ૧. એ પ્રમાણે સાગાઓ નોધેલા છે.

એ જમાનામાં ધર્મરચાન માટે લોકો ઉપર કેવી જાતના કસે રાજ્ય તરફથી નખાતા એનો આ આગાહ નમુનો છે. છાટ, માણુક, ગડક (ગાકું), ખીડકરા (ખીડાં), કટ (કાટ) વગેરે દેશી શબ્દોનો વપરાશ થતો હતો એમ પણ આ લેખથી જણાય છે. સોરઠના આ ગોહેલ કુળના દંડનાયક મૂલુકની મંત્રિ કાઠીઆવાડના હાલના ગોહેલ રાજવંશે છે એટલું અહીં નોધવું જોઈએ.

આ મૂલુકનો અધિકાર કેટલા વખત સુધી ચાલ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ મં. ૧૨૨૨માં સોરઠનો અધિકારી શ્રીયાગ ઝાતિના શ્રી રાણિયનો પુત્ર શ્રી આંખાક હતો અને તેણે ગિરનારનાં પગથીઆં

૧ આ રીતે એક રૂપક નાડતાઈનાં ત્રણ જૈન મંદિરોને બદલી (દાતનાં બારલી)ની માંડવીમાંથી સમસ્ત મદાજન બદાલક અને જાણ્યો વગેરે તરફથી આપવાનું સં. ૧૨૧૩ના નાડોલના વામપત્રમાં લખ્યું છે.

કગવ્યાં એમ સ. ૧૨૨૨ના તથા ૧૨૨૩ના ગિરનારના લેખોથી નક્કી થાય છે.<sup>૧</sup> એટલે પ્ર. ચિ. માં તથા પ્ર. ચ મા ઉદયનના પુત્ર વાઝાટે ગિરનારનાં પગથીઆં બધાવ્યાં એમ બે લખ્યું છે તે બ્રમ ભરેલું કરે છે.<sup>૨</sup>

લાટના દડનાયકનું પદ ભર્યના બાહ્યણ વૉમગિને પોતાની સાથે રખડપટ્ટીમાં એ હતો એના બદલામાં કુમારપાલે આપ્યું હતું. પટપદ્ર (વડોદરા નું ચણા આપનાર કટુકને આપ્યું હતું તથા દહો સાથે ખાત ખવગવનારી દેવશ્રીને ધવલક (ધોળકા) આપ્યું હતું વગેરે જે પ્રખં-ધોમાં લખ્યું છે<sup>૩</sup> તે માનવા માટે વધારે નિકટ મમવના પુરાવાની અપેક્ષા છે.

**પુરોહિત વગેરે ધાર્મિક અધિકારીઓ.**

કુમારપાલનો પુરોહિત પ્હેલાં આમિગ હોય અને પછી સર્વદેવ થયો હોય એવો સભર છે. જો કે સોમેશ્વરે એ જેમાંથી એકેયને પુરોહિત કહેલ નથી. પણ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૭૪)માં રાજના પુરોહિ-તનું નામ આમિગ લખ્યું છે. અને સોમેશ્વરની વશાવળી જ્ઞેનાં એ સભવિત લાગે છે; વળી કુમારપાલના મરણ પછી આમિગનો પુત્ર સર્વદેવ રાજનાં હાકકા ગગામાં નાખવા ગયો છે તે એ પુરોહિત હોવાથી જ ગયો દર્શો.<sup>૪</sup>

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૫૦-૫૧ લેખોના કથનને કુમારપાલ પ્રતિજોધનો તથા વિજયસેનસુરિના દેવંતગિરિ રામુનો ટેકો છે. જુઓ એજન અવલોકન પૃ. ૮૧-૮૨

૨ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૯૬ તથા ટિ. ૪૫ અને પ્ર. ચ. હે. સુ. પ્ર. ૨૬૦. ૮૪૫. પ્ર. ચિ. મા તો પગથીઆ બધાવવામાં ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું એમ પણ ઉમેર્યું છે.

૩ જુઓ જ. સુ. નું ક. ચ. સ. ૩ ૨૬૦. ૫૨૧ થી ૫૨૭ જિ. ગણિનો ક. પ્ર. પૃ. ૩૫.; પ્ર. ચ હે. સુ. પ્ર. ૨૬૦. ૪૪૩ તથા ૪૫૭માં વૌસરિતું નામ જ પણ તેને લાટ આપ્યાનો વાત નથી.

૪ જુઓ સુરેશ્વરસવ સ. ૧૫ ૨૬૦. ૨૬-૨૮-૨૯

વસ્ત્રાપુળ ગોત્રના નાગર ઉવાલદના કુળનો શીલ જે જીવસિંહનો  
 મિત્ર હતો તેનો પુત્ર વલ્લ લાંગા વખત મુધી કુમારપાલનો સચિવ  
 હતો એમ શ્રીધર પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. 'જ્ઞાનલુધર્મને લગતાં ધાર્મિક  
 કાર્યોનું ધ્યાન આ વલ્લ રાખતો હતો એમ હું માફ છું. ૩૬ નામનો

કેટલાક વખત સુધી જજ્જને કુમારપાલનો સેવક બનાવ્યા પછી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું.<sup>૧</sup> વળી નાડોલનો ચોદાણુ રાજ્ય અશ્વ-રાજ સિદ્ધરાજનો સામત હતો એમ વિ. મ. ૧૨૦૦ના ખાલીના લેખથી જણાય છે.<sup>૨</sup> અને તેનો પુત્ર આલ્લણુદેવ કુમારપાલનો સામત હતો એમ વિ. સ. ૧૨૦૬ના ઉપર અનેક વાર ઉલ્લેખેલા લેખથી જણાય છે.<sup>૩</sup> આ શિવાય બીજા ન્હાના મામલો ધણા હોવાનો સંભવ છે પ્રજાધોમા ૭૨ સામતોનો ઉલ્લેખ મળે છે તે તો આ સખ્યા હોઈને તેનો કાઈ અર્થ નથી.<sup>૪</sup>

આ મામલો કે માડલિકોનો ચક્રવર્તી રાજ સાથેનો સંબંધ હાલના દેશીરાજ્યોના બ્રીટીશ સરકાર સાથેના સંબંધ કરતા મોગલ શહેનશાહો સાથે જમપુર, બેધપુર વગેરે રાજ્યોના રાજ્યોના ત્યાગને વધારે મળેલો આવે છે આ સામલો પોતાની રાજધાનીમાં ગહેતા તેમજ પોતાના લશ્કરો સાથે ચક્રવર્તીની રાજધાનીમાં પણ ધણીવાર રહેતા ચક્રવર્તીના હુકમથી પોતાના લશ્કરો લઈ જવા તે મોકલે ત્યાં લડવા જતા અને ચક્રવર્તીની ઈતરાજી થાય તો હાથમાં જેમ 'એડમીની-સ્ટ્રેટર' મરકાર મોકલે છે તેમ આ ચક્રવર્તીઓ દડનાયકને સામતનું રાજ્ય સોંપી દેતા કુમારપાલના સમયમાં નડૂલના ચોદાણોની સત્તા છીનવી લઈ વિ. સ. ૧૨૧૦ થી ૧૨૧૬ સુધી અમુક ભાગ ઉપર વૈજલદેવને કુમારપાલે દડનાયક નીચો હતો.<sup>૫</sup> અને નાડોલ મહામંડલિક પ્રતાપસિંહને સોંપ્યું હતું.<sup>૬</sup>

૧ જુઓ ક્રાંતિ લે મના ૨૧, ૨૩, ૨૫ અને ૨૬

૨ જુઓ એ ઇ. મ. ૧૧ પૃ. ૩૩

૩ પ્રા. જ. લે. સ. લેખાક ૩૪૬

૪ જુઓ દ્વાસત્તતિ સામન્તા કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ પૃ. ૩૨૦

૬ જુઓ ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩

કુમારપાલની રાજસલાના વિદ્વાનો અને શેડીઆઓ

કુમારપાલની રાજસલામાં આ મંત્રીઓ અને સામંતો ઉપરાંત ધર્માચાર્યો, વિદ્વાનો, કવિઓ અને શેડીઆઓ પણ હતા. વિદ્વાનોમાં અબ્રહ્મી હતા શ્રી. હેમાચાર્ય.<sup>૧</sup> તેઓ વૃદ્ધ થયા છતાં તેમની માહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. ખીજા કવિ શ્રીપાલ તથા તેના પુત્ર સિદ્ધપાલ કુમાર-પાલના સમયના કવિઓ છે. પણ જેની માહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિવિધ, વિશાળ અને ગુજરાતના એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રંથકારોમાં પહેલી પકિતમાં આવે એવી છે એ કવિ રામચંદ્ર ખાસ નોધને પાત્ર છે; તેઓ હેમાચાર્યના જ શિષ્ય હતા. તેઓએ નાટ્યદર્પણ, સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, કૌમુદી મિત્રાણુદ, વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ઉપરાંત ગુણ-ચન્દ્રગણિ, મહેન્દ્રસૂત્રિ, વર્ધમાનગણિ વગેરે હેમાચાર્યના શિષ્યો પણ કુમારપાલની સલાના વિદ્વાનો ગણાય.

કુમારપાલના સમયના આ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન તો એ સમયના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જરૂર શોભે. કુમારપાલના સમયના પાટણના શેડીઆઓમાં (૧) નૃપનાગનો પુત્ર આશક<sup>૨</sup> અને શેક (ત્રેણી) છડાક જે ૯૦ લાખ સોનૈવાનો ધણી હતો તે બેના નામો ચ-પ્ર (પૃ. ૧૦૦)માં આપેલા છે અને મોઢ પરાજયમાં કુબેરની અદ્ભુત ધનસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. તેની સપત્તિમાં ૭ કોડ સોનૈયા, આઠ હજાર મણ રૂપુ એશી મણ રત્નો, બે હજાર કુંભ દાણા, બે હજાર ખારી તેલ, ૫૦ હજાર ઘોડા, એક હજાર હાથી, એશી હજાર ગાયો, પાંચસો હજો, પાંચસો દુકાનો, પાંચસો માડીઓ.

૧ હેમાચાર્યનો વિસ્તૃત જ્ઞાન-પ્ર. ચિ., પ્ર. ચ., ચ. પ્ર., ૬. પ્ર. વગેરે પ્રબંધોમાં આપ્યા છે. અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમના ચરિત્રનું તથા એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન શ્રી મો. દ. દેરાસરે કરેલું છે.

૨ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૩ પ્ર. ૪ પૃ ૭

૩ આશકનો પ્રબંધ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૪૯)માં તથા ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૬૬ થી ૨૦૪)માં આપ્યા છે.

વગેરે ને આકડા આપ્યા છે.<sup>૧</sup> તેમાં સારી અતિશયોક્તિ હોવાનો અલગત સંભવ છે. પણ દરીઆઈ વેપારથી આ વેપારીઓ અદળત સમૃદ્ધિ મેળવતા હતા એમ મોહપરાજય ઉપરથી સમજાય છે.

### કુમારપાલની દિનચર્યા

કુમારપાલના સમયનું વર્ણન પૂરું કર્યા પહેલાં એની દિનચર્યા હેમચન્દ્રે તથા સોમપ્રભાચાર્યે આપી છે તેરે ટુકામાં જોઈએ. “કુમારપાલ સવારમાં મંગલપાઠકોના મંગલ પાઠો સાંભળી નગરે છે. પછી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, સ્વચ્છ દુકૂલ પહેરેલા પ્રતિકારના હાથને ટેકા દઈ ઉપર જત વાળા સભા મંડપમાં આવે છે. એ વખતે મહામાં આગળ નમ્ર રાજાઓ (સામતો) બેઠા હોય છે, હાથમાં આમરવાળીવાર સ્ત્રીઓ ગાળની પાસે બેઠી હોય છે, આ વારસ્ત્રીઓ ગોરી, મીઠું બોલનારી છે અને મણિ તથા હીરા જડેલ નૂપૂરો તેઓએ પહેર્યા છે. તેઓએ જાડી વેણીમાં કુલો બોસ્થા છે અને કાંડા ઉપર અંગદ તથા કાણી ઉપર કડાં પહેર્યા છે. રાત્ર આમન ઉપર બેઠા પછી દિવે વૈદિક મંત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે. પછી રાત્ર ગેડાના શીંગડાના કામળ પાત્રમાંથી કપાળે તિલક કરે છે. પછી દિવેને રાત્ર આપી રાત્ર અરજીઓ સાંભળે છે. પછી તિથિ સાંભળી, પિતૃકુટુંબના તથા માતૃ કુટુંબના સુખ્ય બાલ્યોને દાન આપી સંતુષ્ટ કરી માતૃ ગૃહમાં જાય છે અને માતાઓનો આશીર્વાદ મેળવી તેઓને ધન આપે છે. પછી દેવદેવીઓ પાસે સંગીત શરૂ કરાવે છે અને પુરોહિતને મળી તેને ધન આપે છે. પછી લક્ષ્મીની પૂજા કરી કસરત શાળામાં જાય છે અને ત્યાં મધ્ય કુસ્તી, મનુ.શ્રમ, તરવારનો શ્રમ વગેરે કસરત કરે છે. ત્યાં નજર ન પડે માટે સ્ત્રીઓ મીઠું ઉતારે છે. કસરત તથા

૧ જુઓ મોહપરાજય અ. ૩ શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

૨ જુઓ કુમારપાલ ચરિત સ. ૧ શ્લો. ૬૧ થી ૯૦ સ. ૨ તથા સ.

૬ કુમારપાલ પ્રતિબોધ પાછળથી લખાયેલા હોઈને તેમાં સ્વાભાવિક રીતે મહેલમાં જૈન મૂર્તિઓની પૂજા, વગેરે જૈન ધર્માનુશાસનિક વિચિત્રો વધારે મળે છે.

અજ્ઞાપ્યામ પછી રાજાને બહાર જવા માટે હાથી આવે છે અને ધરેણી પુરી હાથી ઉપર બેસી રાજમાર્ગમાં ચર્ધ રાજા કુમાર વિદ્યારમાં જાય છે. ત્યાં આમરાદિ ગજ ચિન્હો છોડી દર્ધ, મંદિરમાં જઈ જિનભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, મૂર્તિને સ્નાન કરાવે છે તથા તેની આરતી ઉતારે છે. એ વખતે મૂર્તિ આગળ મંગીત ચાય છે. પછી દેવ મંદિરમાંથી ધોડા ઉપર બેસી પાછા કુવલગૃહ (રાજમહેલ)માં આવે છે." ઉપર સવારની મામાન્ય રાજમહાનુ વર્ણન આવી ગયું છે પણ સાંજની રાજસભાના કામકાજનું વર્ણન કરતા હેમચન્દ્ર જ કહે છે કે "રાજા સુવર્ણ મંડપિકામાં બેઠા છે અને દ્વારપાળના બતાવવા પ્રમાણે જુદા જુદા ગજઓની બેટો જુએ છે, પછી મહામાત્ય તથા માંડલિકો કાર્યનું નિવેદન કરે છે, આ રીતે એક મુદ્દત બેઠા પછી પુરાશિત મંત્રોચ્ચાર કરે છે, ત્યાં ગભીર નગાગંતો અવાજ ચાય છે, એટલે વારસીઓ રાજાની ગતજડિત દીવાથી આરતી ઉતારે છે."

### કુમારપાલનું કુટુંબ.

કુમારપાલના પગિવારમાં એના બે ભાઈઓ મહીપાલ અને કીર્તિપાલનાં નામ ઉપર આવી ગયાં છે. બહેનોમાંથી જેના પતિ કાન્હડદેવે કુમારપાલને માદીએ બેઠવામાં મદદ કરી હતી તે પ્રેમલદેવીનું તથા તેના પુત્ર બોજનું નામ વિ. સં. ૧૨૨૫ની ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં મળે છે, અત્યંત એના અધિકારનો એ લેખમાંથી પત્તો મળતો નથી. બીજા બેન દેવલદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રાંધોમાં જ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૫ ટિ. ૧) કુમારપાલની રાણીનું નામ બૃપાલદેવી હતું એમ પ્ર. ચ. ૧માં કહ્યું છે. પણ પાછળના પ્રાંધોમાં બૃપાલદેવી નામ છે અને તેને પટ્ટરાણી પદ આપ્યું હતું એમ ઉમેર્યું છે.<sup>૨</sup> કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનાકની પુત્રી જલ્હણાને પરણ્યા હોવાનું દ્વાય-યનું કથન ઉપર નોંધ્યું છે. વળી પદ્માવતી નામની ગણી હોવાનું કુમાર

૧ પ્ર. ચ. હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૩૬૨

૨ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૦, જ. સ. નું કુ. ચં. સં. ૩ શ્લો. ૬૭૪ વગેરે

પાલ મિન્તામણિમાં કહ્યું છે.<sup>૧</sup> આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પગથોડો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડવાને પગિણામે જ્યદેવ વગેરે બાટોએ ઝમોર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે બ્રાહ્મણ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે.<sup>૨</sup> પણ તે જૈનદ્રેષ્યથી ઉદ્ભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

### કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ઘણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલું જ નહિ પણ કોઠણનો વિજય ધ્યાનમાં લેતા કાર્તિક વધાયું<sup>૩</sup> પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રજાપીમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાના અદાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (દિંસા) બધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અદાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યા છે.<sup>૪</sup> (૧) ગૂર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભભેરી<sup>૫</sup> (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા<sup>૬</sup> (૮) જલધર<sup>૭</sup> (૯) કાશી (૧૦) સપાદ લક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

૧ મું. ગે. મ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૬-૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૬૫ અને જ. સ. ટું કુ. ચ. સ. ૮ પૃષ્ઠો. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમાં પાંચ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપના નામો આ યાદીમાં નથી પણ બીજા યાદીમાં છે.

૪ ભભેરી સદિગ્ધ છે. રાસમાળામાં આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમાં એ નામનું પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા ૩ ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંજાબમાં જલધર દોઆબ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલુજ બીઆસ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.



(૧૧) અન્તર્વેદી<sup>૧</sup> (૧૨) મરૂ (મારવાડ-નહવનુ રાજ્ય) (૧૩) ગેવાડ  
(૧૪) માળવા (૧૫) આબીર<sup>૨</sup> (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) કર્ણાટક અને  
(૧૮) કાકણ આ અઢારમાથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર,  
જલધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામાં ન હતા.  
હતાં એનાં નામો પ્રબધકારોએ લખી દીધાં છે, આબીર અને લહેરી  
સંદિગ્ધ છે અને બાકીના દેશોમાં કુમારપાલની થોડી ધણી સત્તા  
હોવાનો સભવ છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના  
વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે. પણ મૂળરાજે  
હેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યું તેનો વિસ્તાર ૪૦ થી  
૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ત્રીસથી ચાલીસ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હતો,  
જે કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમાર-  
પાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કાકણના દમણથી તે  
ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસો  
મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ બીલમાથી દારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી  
છરસો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ખ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત  
માટે સોલકી વચના ઐતિહાસિક મહત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અસખત અહો જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર  
બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી  
એ વર્તમાન સ્થિતિ ભૂતકાળમાં પણ હતી. બીજું ગુજરાતના રાજાની  
સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહો સાંભરને  
ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણ સાંભરના ઓદાણ રાજાએ  
કુમારપાલનું કાંઈક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતું એટલેજ એનો અર્થ છે  
હતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

૧ અન્તર્વેદી-બ્રહ્માવર્ત દેસ-સરસ્વતી અને દ્રશદ્રતી વચ્ચેનો.

૨ આબીર-પ્રજનનું નામ છે 'દેશનું' નથી.

પાલ ચિન્તામણિમાં કહ્યું છે.<sup>૧</sup> આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રામની કુંવરીને પદ્મ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડવાને પરિણામે જ્યદેવ વગેરે બાટોએ ઝમોર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે બ્રાહ્મણ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે.<sup>૨</sup> પણ તે જૈનદ્વેષથી ઉદ્ભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

### કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ધણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલું જ નહિ પણ કોંકણનો વિજય ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈક વધારું પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રબંધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાનાં અઢાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિંસા) બંધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અઢાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યાં છે.<sup>૩</sup> (૧) ગૂર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભભેરી<sup>૪</sup> (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા<sup>૫</sup> (૮) જલધર<sup>૬</sup> (૯) કાશી (૧૦) સપાદ લક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

૧ મુ. ગે. મં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૬-૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૬૫ અને જ. સુ. નું કુ. ચ. સ. ૮ શ્લોક. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમાં પાઠ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપનાં નામો આ માઠીમાં નથી પણ બીજી માઠીમાં છે.

૪ ભભેરી સંદિગ્ધ છે. રાસમાળામાં આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમાં એ નામનું પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંબજમાં જલધર હોઆળ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલજ અને જીઆસ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

(૧૧) અન્તર્વેદી<sup>૧</sup> (૧૨) મર (મારવાડ—નરવનુ રાજ્ય) (૧૩) મેવા  
(૧૪) માળવા (૧૫) આબીર<sup>૨</sup> (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) દર્ણાટક અને  
(૧૮) કોઠણ આ અઢારમાથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર  
જાલધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામાં ન હતા  
છતાં એનાં નામો પ્રજાધકારોએ લખી દીધાં છે, આબીર અને લહેરી  
સંદિગ્ધ છે અને બાકીના દેશોમાં કુમારપાલની થોડી ઘણી સત્તા  
હોવાનો મત છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના  
વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે. પણ મૂળરાજે  
છેલ્લા આવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યું તેનો વિસ્તાર ૪૦૦ થી  
૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ત્રીસથી આવીસ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હશે,  
જે કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમાર-  
પાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કોઠણના દમણથી તે  
ઉત્તરમાં માંસર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચામોથી પાંચસો  
મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ બીલમાથી દારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી  
છરસો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત  
માટે મોલકી વચના ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અલખતાબદો જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર  
ખતાબે છે તે મર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી  
એ વર્તમાન સ્થિતિ જૂતકાળમાં પણ હતી. બીજું ગુજરાતના રાજાની  
સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહીં સાંભરને  
ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણ સાંભરના ચોદાણ રાજાએ  
કુમારપાલનું કાંઈક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતું એટલેજ એનો અર્થ છે  
છતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

૧ અન્તર્વેદી—અક્ષાવર્ત દેરા—સરસ્વતી અને દ્રશદ્વતી વચ્ચેનો

૨ આબીર—પ્રજાનું નામ છે તેવું નથી.

સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યની સરહદ લગભગ બરસોથી અઢીસો મૈલ આગળ હતી. (જુઓ અન્યના આરભે આપેલો નકશો)

### કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય

જૈન પ્રબંધકારોએ કુમારપાલને જૈનધર્મનો પ્રભાવક રાજગણીને તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. એ પ્રશંસામાં ધાર્મિક મમતાજન્ય અતિશયોક્તિ હોવાનો મંભવ છે. છતાં તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોનારને પણ એકંદર રીતે કુમારપાલ લોકપ્રિય અને સારો રાજા હતો એમ કશું કહેવું પડશે.

ગુજરાતને અહિંસા પ્રધાન ખનાવવામાં જૈનધર્મનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે અને એ પ્રભાવને કુમારપાલ રાજાએ ધણો ટેકો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાને પણ હેમાચાર્ય જેવા વિદ્વાનના નિકટ પરિચયી કુમારપાલે ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું હતું. જો કે પ્રબંધકારો તો એકવીશ જ્ઞાન બંધારો સ્થાપ્યાનું કહે છે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્ર વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-અને વીતરાગ સ્તવની હાથપોથીઓ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.<sup>૧</sup>

કુમારપાલમાં લોભનો દોષ હતો એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે, અને તેને એમાંજ આપેલી કથાઓ પ્રુષ્ટિ આપે છે.<sup>૨</sup>

ગૂજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં માળવાના મુજ અને ભોજ જેવો વિદ્વાન તો કાઈ દેખાતો નથી. પણ કુમારપાલ તો પહેલાં કાંઈજ ન ભણ્યો હોય એમ રાજા થયા પછી એના અભ્યાસ માટે કપર્દો મંત્રીએ કરેલી યોજનાના પ્ર. ચિં. માં આપેલા વર્ણનથી લાગે



કુમારજી



કુમારજી

કુમારજી અને કુમારજી

છે. અક્ષયત મેરુતુંગ તેને ડાહ્યો રાજ્ય ગણીને વિચાર ચતુર્મુખનું  
બિરુદ આપે છે. ૧

કુમારપાલનું મરણ સં. ૧૨૨૬

કુમારપાલને મરણ પહેલા લૂતા રોગ થયાની દત્તકથા પ્રાચીનમાં  
આપી છે. ૨ પણ એમાં હેમચન્દની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ દેખાડવાની  
મતલબ સિવાય બીજું કંઈ નથી. હેમાચાર્યનો ૮૪ વર્ષની ઉંમરે  
વિ. સં. ૧૨૨૬માં દેહ પડી ગયો અને તે પછી જ મહીને કુમાર-  
પાલનો દેહ પડી ગયો એમ ત્રિ. (પૃ. ૨૦૦)માં લખ્યું છે. ૩ ત્રિ.  
સિ. (પૃ. ૨૦૧)માં કુમારપાલે સં. ૧૧૬૬થી ૧૨૩૦ સુધી ૬૪ વર્ષ  
રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે પણ સં. ૧૨૨૬ વૈશાખ સુદિ ૩નો  
અજયદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં ૧૨૨૬ના વૈશાખ પહેલા અને  
માગશર વદિ ૪ પછી કુમારપાલનું મરણ થયું હોવું જોઈએ. આ  
રીતે વિચારગ્રેણીમાં કુમારપાલના રાજ્યકાળના ત્રીશ વર્ષ આપ્યાં છે.  
અને તેના મરણની તારિખ ૧૨૨૬ પોષ સુદિ ૧૨ (૫ સ. ૨૮મી  
દીસેમ્બર ૧૧૭૨) આપી છે તે બરાબર લાગે છે.

## પ્રકરણ ૧૪ મું

### અજયદેવ

સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૨

કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના જીવતાંજ રાજ્ય કેને આપવું એ વિષે કુમારપાલે હેમચંદ્રાદિ સલાહકારો સાથે ચર્ચા કરેલી એમ રાજશેખરસૂરિ કહે છે. એ સૂરિના કહેવા પ્રમાણે “આ ચર્ચામાં એ પક્ષ પડેલા. હેમચંદ્રાચાર્યનો મત એવો હતો કે કુમારપાલની દીકરીનો દીકરો પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે તો જૈનધર્મનું જોર કાયમ રહે માટે એને ગાદી આપવી. જ્યારે આભડનો મત એવો હતો કે ગમે તેવો પણ પોતાના વંશનોજ ઠીક. આ ચર્ચા બાલચન્દ્રે સાંભળી અને પોતે અજયપાલનો મિત્ર હોવાથી તેને કહી દીધી. પરિણામે હેમચન્દ્રના મરણ પછી બીજીસમે દિવસે કુમારપાલનું અજયપાલે આપેલા ઝેરથી મરણ થયું.”<sup>૧</sup> આ ઝેર આખ્યાની વાત પ્ર. ચિ. જેવા જૂના પ્રબંધમાં ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી લાગતી. ખરી રીતે કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ પાટણની ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો.

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી વલણ.

ઉપર જોયું તેમ અજયપાલને જૈનધર્મ વિરોધી ગણી પ્રબંધોએ તેણે પૂર્વજોનાં જૈન મંદિરોને પડાવી નાખ્યાં, કપર્દો મંત્રીને મંત્રીપદ આપ્યા પછી તેજ દિવસે રાતમાં પકડાવી તેલની ઉકળતી કડાઈમાં નાખી મારી નાખ્યો, આગ્રજટને લશ્કરથી ઘેરીને મારી નાખ્યો તથા કવિ રામચંદ્રને<sup>૨</sup> તપાવેલા ત્રાંખાના પાટલા ઉપર બેસારી મરાવી નાખ્યો.

વગેરે નિન્દા કરી છે.<sup>૧</sup> પણ પ્ર. ચિં. કરતાં જૂના સુ. મં. વગેરે પ્રમધોમાં અજયદેવની આ નિન્દા નથી વળી આ નિન્દાના મૂળમાં ધાર્મિક રાગદોષ છે એટલે એમાંથી કેટલું માનવું એ પ્રશ્ન યર્થ પડે છે. વળી અજયદેવના સેવકોમાં જૈનો પણ હતા એ નિમંદે છે મોહ-પરાજયનો જૈન મોહ કવિ યશપાલ અજયદેવનો સેવક હતો એમ એ પોતે જ કહે છે,<sup>૨</sup> એ હકીકત અજયદેવ જૈનધર્મનો કટ્ટર વિરોધી હોવાની વાતમાં સંકેત નાખે છે. અવગત જૈનધર્મ તર્ક તેણે પક્ષપાત નહિ બતાવ્યો હોય અને જૈનો અપક્ષપાતને દોષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે.

અજયદેવના મળુ લેખો

અજયદેવનાં કાર્મજ કાર્યો પ્ર. ચિં. મા લખ્યાં નથી, પણ તેના રાજ્યકાળના ત્રણ વર્ષના દુકા ગાળામાં એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પહેલો, વિ. મં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩ મોમ (ઇ. સ. ૧૧૭૩ના એપ્રિલની ૧૬ તા.)નો ઉદયપુરના શિવ મંદિરમાંથી બાવીસ પંક્તિનો લેખ મળ્યો છે.<sup>૩</sup> તેમાં અજયપાલદેવને 'મમસ્ત રાજવંશીવિરાજિત' અને 'મદારાગધિગજ' વિશેષણો લગાડ્યા છે. અને મદામાત્યનું નામ સોમેશ્વર લખ્યું છે. અને "નિજબુજેપાર્જિત શ્રી ભાષ્યસ્વામી મદા-દ્વાદશકમંડપમા આવેલા ઉદયપુરમાં તેજ પ્રભુએ (અજયપાલે) નીમેલા શ્રીદંડ (દડનાયક) પરમધાર્મિક શ્રી લક્ષ્મણમાટે ધોયેલા કપડા પહેરી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ)ના પરમા ઉદયપુરના વૈદનાથ મદાદેવની પચોપચાર પૂજા માટે ભૃગાગિકાચતુષ્ટિક પથકનું ઉમરથા મામ આપ્યું છે."

આમાં જે ભાષ્યસ્વામી નામ છે તે બેટવા નદીને પૂર્વકાંઠે ઉદય-પુરથી ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલું દાલનું બીનમા મામ ભૃગારિકા વગેરે

૧ અજયપાલ વિરોધી દેમાચાર્જના જે પક્ષ હતો તેમાં રામચન્દ્ર કવિ દત્તા માટે એમને મરાઠી નાખ્યા એમ ચ. પ્ર. ની કહેવાની મતભ્રમ છે.

૨ જુઓ મોહપરાજયનો આરંભ તથા તેની પ્રસ્તાવના.

૩ જુઓ ઇ. એ. સ. ૧૮૫૮ ૩૮૪ ગુ. જૈ. વે. નં. ૧૫૬



ખીન્નનો પત્નો નથી. આ લેખમાં ઉદયપુરને નિજસુબેપાજિત (પોતાના બાહુબળથી મેળવેલું) કહ્યું છે, પણ ઉદયપુર તો કુમારપાલને તાબે હતું જ એટલે એ શબ્દોને ઔપચારિક ગણવા એવો કા કીલહોર્નનો મત છે, પણ અન્યપાલના દંડનાયકે તાબે બળવો શમાવી કાઢી બળવાખોરને વશ કર્યાનો અર્થ પણ સંભવે છે.

ખીન્ને લેખ વિ. સં. ૧૨૩૧ કાર્તિક સુદિ ૧૧ સોમવારનો છે.<sup>૧</sup> આ લેખથી અન્યપાલના મહામડલેશ્વર વયજલદેવે નર્મદાકાંઠે બ્રાહ્મણ પાટક શહેરમાંથી પૂર્ણપથકના માણુકગાંવ જેતાલીશીનું આલવીડ ગામ ખંદોહના સત્રાગાર માટે આપ્યું છે. આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરનાર કા. ક્ષીટના કહેવા પ્રમાણે લેખકની તારીખ લખવામાં ભૂલ થઈ છે. ખરી રીતે સં. ૧૨૩૨ જ્યેષ્ઠએ એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૭૫ના અક્ટોબરની ૨૭મી તારીખ. આ લેખમાં પણ મહામાત્પનું નામ સોમેશ્વર જ આપ્યું છે. જ્યારે દૂતકનું નામ પ્રતિહાર શોભનદેવ છે. પછી વિ. સં. ૧૨૩૧ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ગુરૂનો ઉઝા ગામમાંથી પણ અન્યપાલનો એક લેખ મળ્યો છે.<sup>૨</sup> અને ઉવટ અન્યપાલના રાજ્યમાં નરપતિ કવિએ અણહિલનગરમાં લખેલા શાકુનશાસ્ત્ર નામના ગ્રન્થને અન્તે સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ પડવાને મંગળવારની તારીખ છે. ઉપરના લેખમાં કહેલ મહામડલેશ્વર વયજલદેવ તે કુમારપાલે નડોલ ઉપર દંડનાયક નીમેલો વયજલ હશે.

અજમેરના રાજા સાથે અજયદેવને થયેલું યુદ્ધ

અજયદેવ વિષે સોમેશ્વર કવિ કહે છે કે<sup>૩</sup> “કુમારપાલ પછી કલ્પવૃક્ષ જેવો અજયપાલ થયો. તેણે દાનો આપીને બીખારી વગરની

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૮૧ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૭

૨ દે. રા. ભાંડારકરનું નો. ઇ. ગું લીખે નં. ૩૬૩

૩ જુઓ સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૪૫, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૩૨

મૂપાલો જયપાલો મૂત.....

વક્રં વસુધરા યેન કાંચનૈરનર્જિવના ॥

પૃથ્વી કરી તેણે જંગલ (અજમેર)ના રાજા પાસેથી હાથી સાથે  
સોનાની મણિકા લીધી તે હમેશા રાજાઓને હતો, દાનો આપતો  
અને સ્ત્રીઓને પગથુનો ” બાકીની વાત બાબુ ઉપર રાખતા અજમેરના  
રાજા પાસેથી કર કે નજરણો લીધાની સોમેશ્વરની વાતને જ સ.  
અને વ વિ નો ટેકો ॥ એટલું જ નહિ પણ બીમદેવના વિ સં  
૧૨૫૬ના ઉત્કર્ણ લેખનો પણ ટેકો છે એટલે એ કથનમાં મત્યાદ  
છે એમ માનવું પડશે અજયપાનના વખતમાં અજમેરની ગાદી  
ઉપર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાનની છાયામાં ઉઠેલ ચોહાણ સોમેશ્વર  
(મ ૧૦૨૬થી ૧૨૩૪) હતો

### અજયદેવનું મેનાડ સાથે યુદ્ધ

અજયદેવને મેનાડના ગામ સાથે પણ યુદ્ધ થયું હોય એમ  
માનવાના કારણો છે મ ૧૨૮૭ની આશુની લુણિગવસહીની સોમેશ્વરે  
લખેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે ‘ આશુના પરમાગ રાજા ધારાવર્ધના  
નાના બાઈ પ્રદ્ધાદનની તરવારે સામતસિંહ સાથેની લડાઈમાં ગૂર્જર  
રાજાનું રક્ષણ કર્યું ’ આ ધારાવર્ધ આશુનો રાજા (વિ મં ૧૨૨૦થી  
૧૨૭૬) અને યુજરાતના ગાળનો સામત હતો અને તેણે તથા

દણ્ડે મણ્ડપિકા હૈમી સહ મર્ત્યમંતગર્જે ।

દત્તવા પાદ ગલે ચેન જાગલેશાદગૃહ્યત ॥

દાનાનિ દદતો નિત્ય નિત્ય દણ્ડયતો નૃપાન્ ।

નિત્યમુદ્ગહતો નારી વસ્ત્રાસીરિત્રગ્ગ સમ ॥

શા ક્રી સ ૨ ૨૭૦ ૫૨ થી ૫૫

૧ કરદીકૃતમપાદલક્ષ્મમાપાલ એ રીતે શબ્દો છે

જુઓ ધ એ મ ૧૧ પૂ ૭૧

૨ સામતસિંહસમિતિ ક્ષિતિવિશ્વતૈજ

ધ્રી ગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિ ।

પ્રદ્ધાદન

પ્રા જી લે સ લેખાક ૬૪ ૨૭૦ ૪૬

તેના ભાઈએ ગુજરાતના રાજાના પક્ષમાં યુદ્ધ કર્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગુજરાતના રાજા મામે લડનાર આ સામંતમિદ્ધ ક્યાંનો રાજા હતો એ આશુના લેખમાં કહ્યું નથી; પણ મેવાડના રાજા સામંતસિંહના વિ. સ. ૧૨૨૮નો અને ૧૨૩૬નો એમ બે લેખો મળ્યા છે. એટલે એ સામંતમિદ્ધ, કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂળરાજ અને ભીમદેવ ચારેયનો સમકાલીન હોવા છતાં ઉપરનો પ્રયંગ અજયદેવના વખતમાં બન્યો હોવો જોઈએ એવું સુરથોત્સવના એક શ્લોકની ટીકાના શબ્દોને આધારે શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝાએ અનુમાન કર્યું છે.<sup>૧</sup> સુરથોત્સવમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે<sup>૨</sup> કે “પોતાના પિતા કુમારે અજયદેવને રણમાં પડેલા ધાની વેદના દૂર કરી.” અને આ ધા ક્યા રણમાં પડેલા તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે<sup>૩</sup> કે “સામંતસિંહ માથેના યુદ્ધમાં અજયપાલ ધાની પાડાથી લગભગ મરણુનોત્તર સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, તેને કુમાર પુરોહિતે પાછો જીવનો કર્યો.”

પુરોહિત કુમાર અને સામંત પ્રશ્નાદન

છતાં “રાજાએ સૂર્યમદ્ધણ વખતે આપવા માડેલો રત્નરાશિ આ કુમાર પુરોહિતે લીધો નહોતો” એમ સોમેશ્વર કહે છે.<sup>૪</sup> ઉપર કહ્યા

૧ રાજપૂતાનેઝા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૫૦

૨ ચઃ શૌચસયમપટુઃ કટુકેશ્વરાદ્ય, મારાધ્ય...તાં દાર્ણામપિ ર્ણારાગજાતઘાત માતઃકથમામજયપાલનૃપાદપાસ્થાત્ ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૨

૩ સામંતસિંદુયુદ્ધે હિ અજયપાલદેવઃ પ્રહારપીડયા મૃત્યુકોટિ માયાત. કુમારનામ્ના પુરોહિતેઃ કટુકેશ્વરમારાધ્ય પુનઃ સ જીવિતઃ ।

ઉપરના શ્લોકની ટીકા

૪ રાહૌ ગૃહીતોળ્ળકરે કુમારઃ કુમારપાલસ્ય મુતેન રાજા ।

કૃતોપરાધોપિ પરં પુરોધાઃ પ્રત્યગ્રહીતસ્ય ન રત્નરાશિમ્ ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૧

પ્રમાણે મુદ્દમાં અજયદેવનું રક્ષણ કરનાર પ્રહ્લાદનદેવની વિદ્વતાની તથા ઉદારતાની સોમેશ્વરે પ્રશ્નમા કરી છે<sup>૧</sup> અને તેનું લખેલ પાર્થ પરાક્રમ નાટક અપાર્થ ગયું છે. આ પ્રહ્લાદનદેવે પોતાના નામથી પ્રહ્લાદનપુર (હાલનું પાલજીપુર) વમાવ્યું છે.

### અજયપાત્રની શિવભક્તિ

અજયપાત્રને સ. ૧૨૫૬ના બીમદેવ બીમના ઉપર ઉદ્દેશિયા લેખમાં પગમમાહેશ્વર કહ્યો છે.<sup>૨</sup> જોનોએ તેની જે નિન્દા કરી છે, તેનું કારણ તેની ઉપર શિવભક્તિ જ લાગે છે. બાકી મં. ૧૨૫૬ના લેખમાં તો એને “પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલક રામરાજ્ય ઉતારનાર” કહ્યો છે<sup>૩</sup>

### અજયદેવનું મરણ સં. ૧૨૩૨

આ અજયદેવને વપજલદેવ નામના પ્રતિદારે છરીથી મારી નાખ્યો. એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨-૪)માં લખ્યું છે<sup>૪</sup> જે કે સ. ૧૨૩૨ના લેખમાં

- ૧ દેવી સરોજાસનસમવા કિં  
કામપ્રદા કિં સુરસૌરમેયી ।  
પ્રહ્લાદનાકારવરા ધાયા  
માયાતવગ્યેષ ત્વ નિધયો મે ॥

તો પ્રતિહારનું નામ શોભનદેવ આપ્યું છે, પણ એક કરતા વધારે પ્રતિહારો હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ પણ સ ૧૨૩૨ના કાગળ સુદિ ૧૨ (ધ. સ ૧૧૭૬ માર્ચ)ને દિવસે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અજયદેવ મરણ પામ્યો.<sup>૧</sup>

---

પાસે આગ્યો અને રાજ્યે તેની હલકી મરકરી કરી પરિણામે આતુ વેર લેવા માટે વર્ણલે ધાગા સાથે મળીને રાજને મારી નાખ્યો. આખી વાત પ્ર. ધિ. ની વાતમાં કરેલો ઉમેરો દેખાય છે વળી જૈન ગુરના મત જપના અમલકારથી આ પ્રમાણે બની આવ્યું એમ પણ પુરાતન પ્રબધ કહે છે (જુઓ પૃ. ૪૮ પ્ર ૧૨૬) ઉપરના ઉમેરામાં કશું ઐતિહાસિક તત્વ મને તો નથી દેખાતું જૈનેને સત્તાપવાથી આવું કૃણ મળે એવું દેખાડવાની પ્રબધકારની મતલબ છે (જુઓ ઉપરના પ્રબધને અન્તે અજયદેવના મોદામાં મુકેલું વચન)

૧ ઉપરની તારિખ વિચારગ્રેણીને અનુસરીને આપી છે. એ બરાબર હોય તો ઉપર નરપતિના અગ્ન્યાન્તની સં. ૧૨૩૨ ચૈ. સુદિ ૧ ની તારિખ ચૈત્રી વર્ષની દેાવી એઈએ અર્થાત્ ધ. સ. ૧૧૭૫ માર્ચ ની ૨૫ મી તારિખ. પ્ર ધિ. મા. સ. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અજયદેવે રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે અને તેને અનુસરી મુ. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં પણ અજયદેવ સ. ૧૨૩૩ (ધ. સ. ૧૧૭૭) માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે, તે ભૂલ જણાય છે.

## પ્રકરણ ૧૫ મું

### મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)

સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪

અજયદેવનો પુત્ર મૂલરાજ જેને પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)માં બાલ-મૂલરાજ કહ્યો છે, તેણે સં. ૧૨૩૩થી એ વર્ષ સુધી ગાંધ્ય કર્ણુ એમ એ જ અન્યમા કહ્યું છે, પણ વિચારશ્રેણીમાં મં ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪ ક્ષેત્ર સુદિ ૪ સુધીનો એનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે,<sup>૧</sup> અને એજ અહીં માન્ય રાખ્યો છે.

#### મુસલમાનો સાથે લડાઈ

આ મૂલરાજ બીજાના એ વર્ષના હુંડા રાજ્યકાળ દરમિયાન ઐતિહાસિક અગત્યનો એક જ બનાવ બન્યો છે અને તે મુસલમાનો સાથે લડાઈનો. આ લડાઈ વિષે પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)મા લખ્યું છે કે "આની મા પરમદર્દી રાજાની દીકરી નામદેવીર એ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડારાધદ નામના ઘાટમાં લડાઈ કરી પોતાના સત્વથી અકાળે ચડી આવેલા મેઘની સહાયથી મ્હેંચ રાજાને દગબો." અને કીર્તિકૌમુદી પ્ર. ચિં. ના કથનને ટેકા આપતા લખે છે કે "રાજાનો પાઠ લેનાર ઈન્દ્રશ્વ અજયદેવ પાડદા પાછળ જતાં (મરણ પામના) તેના પુત્ર મૂલરાજે જાણે (ઈન્દ્રના પુત્ર) જયન્તનો વેપ લીધો.

૧ આ મૂલરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે બાળક હોવાથી તેને બાલ મૂલરાજ કહ્યો છે એમ સુ. જો. (પૃ. ૧૯૫) મા કહ્યું છે, પણ મૂલરાજ પહેલાને બૃહત્ (ગોટા) મૂલરાજ અને આ મૂલરાજ બીજાને બાળ મૂલરાજ; તેમજ શીમદેવ પહેલાને બૃહત્ (ગોટા) શીમદેવ અને શીમદેવ બીજાને બાલ શીમદેવ એ રીતે બીજાને બાલ કહેવાનો પ્રણયોનો રિવાજ દેખાય છે.

૨ મૂલરાજની માને પરમદર્દી રાજાની દીકરી કહી છે. આ પરમદર્દી તે કાદબ રાજા ચેઃમાદી અથવા શિવચિત્ત (વિ. સં. ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવો જોઈએ. (લુચ્ચો સું. જો. ગ્ર. ૧ બા. ૧ પૃ. ૧૮૫ તથા આ ગ્રન્થનું પરિગિષ્ટ ૨).

અને તેણે બાળ્યાપણથી, રણશૂભિમાં જાણે રમતાં રમતાં, મુમયમાન રાજાની મેનાને વીખેરી નાખી "૧ સોમેશ્વરના ઉપરના શબ્દો જોતાં પ્ર ચિં. કહે છે તેમ જોળામા તેડીને માને જેમવુ પડે એવડો મૂંઠરાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. ઝોઝામા ઝોઝાં ૧૫-૧૬ વર્ષનો હોય તો જ એને વિષે ઉપરના શબ્દો લખી શકાય.

મુસલમાનોના માયાઓને બાળક મૂંઠરાજે કાપી નાખ્યાં એમ તો સૂક્તમકીર્તનમા પણ કહ્યું છે.<sup>૨</sup>

આ રીતે મુમયમાનો સાથેની મૂંઠરાજની વિજ્ઞાપી લડાઈની જે નોંધ પ્રગળો કરે છે તેને વિષે મુસ્લીમ ઇતિહાસોમાંથી નીચેની વિગતો મળે છે

મહમદ ધોરી નામનો એક મુસલમાન સરદાર સં ૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૧૭૮ (હિ. સ. ૫૭૪)મા પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. એ વિષે મીનાદ-ઉ-સિગજ લખે છે કે "મહમદ ઉચ્છ અને મુવતાન રસ્તે પોતાના લશ્કરને નહરવાલા (અણહિલપુર) તરફ લઈ ગયો. એ વખતે નહરવાલાનો રાજા બીમદેવ જો કે બાળક હતો પણ એની પાસે મોટું લશ્કર અને ધણા હાથીઓ હતા લડાઈમાં મુમયમાનો હારી ગયા અને મુવતાનને પાછા હાકવું પડ્યું. આ બનાવ હિ. સ. ૫૭૪ (ઇ. સ.

૧ ધૃતપાર્થિવનેપથ્યે નિષ્કાન્તેષ્વ શતક્રતૌ ।

જયન્તામિનય ચક્રે મૂલરાજસ્તદગજઃ ॥

ચાપલાદિષ્ઠાલેન સિંચતા સમરાંગણે ।

તુરુષ્કાધિપતેયેન વિપ્રકીર્ણા વસ્ત્રિની ॥

કી. કૌ. સ ૨ શ્લો ૫૬-૬૭

૨ તદગજો... ..

... ..કિલ મૂલરાજઃ ।

તુરુષ્કશીર્વાણિ શિશુર્જેવધી

સ્તાપ્લાનીત લસપશુદ્ધાત્ ॥

૧૧૭૮)માં બન્યો. ”૧ વળી તવારિખ-ઈ-ફિરરતામાં લખ્યું છે કે: “મહમદ ધોરી મુલતાન થઈ ગુજરાતના રેતાળ જંગલ તરફ ગયો. દુવર ભીમદેવ મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને પાછા નસાડ્યા. ”૨

આ મુસ્લીમ વૃત્તાન્તોમાં મૂળરાજને બદલે ભીમદેવનું નામ છે તે દેખીતી જૂલ છે. આ બનાવ પછી તરતમાં મૂળરાજનું મરણ થઈ ને ભીમદેવ રાજ થયો હોવાને લીધે એ જૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનો ઉપરના આ વિજયને પરિણામે સોલંકી વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં “લગાઈમાં જેણે ગર્જનકના દુર્ગવ રાગતને હરાવ્યો છે” એવું વિશેષણ મૂળરાજને લગાડવામાં આવ્યું છે. ૩ વળી સુંધાના લેખમાં ચૌહાણ કેફહણે પુરુષોને હરાવ્યા એમ જો લખ્યું છે તે આ લગાઈમાં મૂલરાજના સામંત તરીકે તેણે કરેલા પરાક્રમને ઉદ્દેશીને હશે એમ શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે વચાર્થ લાગે છે. આ કેફહણનો સમય સં. ૧૨૨૧ થી ૧૨૪૯ છે. વળી ભીમદેવના વખતના વિ. સં. ૧૨૩૫ ના કિરાકુમાંથી મળેલા લેખમાં કારભારી તેજપાલની પત્નીએ પુરુષોએ ખંડિત કરેલી પ્રતિમાને સ્થાને નવી પ્રતિમા બેમાર્યાનું લખ્યું છે ૪ તે પ્રતિમા ખંડન પણ ઉપર કહેલા હુમલા વખતે મુસલમાનોએ કર્યું હશે. આ લગાઈ કયે સ્થળે થઈ? મુસલમાન લેખકોએ સ્થળ નિર્દેશ કર્યો નથી. અને પ્ર. વિ. માં ગાડારધદ્દ કહ્યું છે તે ક્યાં આવ્યું તેનો ખતો લાગતો નથી પણ સુંધાના લેખમાં જેમ



કેલહણે તુરખોને નસાડવાનું કહ્યું છે તેમજ તેના બાપ “કાર્તિપાલે કામ-  
હદ આગળ તુરખોના લશ્કરને હરાવ્યું” (શ્લો. ૩૫-૩૬) એમ કહ્યું છે  
તે પણ ઉપર કહેવ વિ સં ૧૨૩૪ (ઇ સ. ૧૧૭૮) ના મુમલમાન  
હુમલાને ઉદ્દેશીને હોવું જોઈએ એવો દે રા ભાડારકર તર્ક કરે છે  
તે યથાર્થ લાગે છે કારણ કે આ અરસામા એ એકજ સુરલીમ  
હુમલો થયો છે હવે આ કાસહદ તે એજ વિદ્વાન કહે છે તેમ  
આણુની તળેગીમા આવેલું કાવદા હોવું જોઈએ. ગાડગરધદ એ  
સ્થળનું ખીન્નુ નામ હશે

મૂળરાજે મુસલમાનોને આ રીતે હરાવ્યા એ હકીકત ઇતિહાસ  
દષ્ટિએ ધણી ઉપયોગી છે એ એમ જતાવે છે કે સિદ્ધગંજ અને  
કુમારપાલે પોતાના લાખા રાજ્યકાળ દરમીયાન એવું સારું રાજ્યતંત્ર  
ગોઠવ્યું હતું કે મૂળરાજ જેવો બાળ રાજા પણ મુસલમાન  
હુમલાને, સામંતોની મદદથી હડાવી શક્યો ખરી રીતે બીમદેન ખીન્ન  
જેવા નમળા રાજાના રાજ્યકાળમા પણ ધણા વખત સુધી મિદ્ધરાજ  
કુમારપાલે માધેલું રાજ્યતંત્ર જળવાઈ રહ્યું હતું, જેના પુરાવા આપણે  
આગળ જોશું

મૂળરાજના પુરોહિત કુમારે દુકાળથી પીડિત

લોકોનો કર માફ કરાવ્યો

અજયપાલનો કુમાર નામનો જે નાગર પુરોહિત તેજ મૂળરાજનો  
પણ પુરોહિત હતો તેણે મૂળરાજના વખતમા પડેલા બારે દુકાળથી  
‘લાકોને હાડપિંજર જેવા જોઈને રાજા પાસે તેઓ ઉપરનો કર માફ  
કરાવ્યો હતો એમ એના પુત્ર સોમેશ્વરે સુરચોત્સવને અન્તે પોતાના  
વશની પ્રશસ્તિમા લખ્યું છે<sup>૧</sup>

૧ વિલોચય દુષ્કાલવશેન લોવ

વકાલશેવ સવિશેવશોક ।

ધીમૂલરાજ દલિતારિરાજ

મચીકરત્તરકમોચન વ ॥

પ્ર. ચિ. (૫ ૨૦૫) માં અને તેને અનુસરીને પ્રત્યન પરીક્ષા  
 વગેરેમા ૧૨૩૫ થી લધુ ભીમદેવનું રાજ્ય લખ્યું છે પણ ભીમદેવ  
 બીજાનો સં. ૧૨૩૫ ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ નો લેખ કિરાટકૂપ (કિરાકુ)ના  
 સોમેશ્વરના મંદિરમાથી મળ્યો છે. અને મારો મત વિચારશ્રેણી પ્રમાણે  
 સં. ૧૨૩૪ માં (ચૈત્ર સુદિ ચોથે કે ચૌદશે) મૂળરાજનું મરણ થયું  
 એમ માનવા તરફ છે.<sup>૧</sup>

---

૧ મું. ગે. (૫. ૧૯૫) માં પ્ર. ચિ. ને અનુસરી મૂળરાજનું મરણ  
 ૧૨૩૫ માં લખ્યું છે, પણ બીજાજ પૃષ્ઠ ૬૫૨ સીમ પડુ કરી સં. ૧૨૩૪  
 (૪. સ. ૧૧૭૮) માં ગાદીએ બેઠો હતો એમ લખ્યું છે. એક પટ્ટાવથીમાં  
 ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૧૪ લખી છે. બુજો સસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪

## પ્રકરણ ૧૬ મું

### ભીમદેવ બીજો

સં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૬૮

મૂળરાજ બીજા પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ ભીમદેવ બીજો મં. ૧૨૩૪ માં બાળક ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો. “આ ભીમદેવે મં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮ સુધી ૬૩ વર્ષનું લાંબુ ગત્ય બોગવ્યું” એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫) માં લખ્યું છે અને સં. ૧૨૩૫ ના તેના લેખની ઉપર નોંધ કરી છે તથા સ. ૧૨૬૬ નું માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૪ ને રવિવારનું તેનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે<sup>૧</sup> એટલે તેનો ૬૩ કે ખરી રીતે ૬૪ વર્ષનો લાંબો રાજ્યકાળ માનવામાં વાધો નથી લાગતો.

મૂળરાજ સાથે આ ભીમદેવને શું મંબધ હતો એ ચોક્કસ નથી થતું એમ મુ. ગે. (પૃ. ૧૬૫) માં લખ્યું છે કાર્યમ સાહેબે ભીમદેવને અજયપાલનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે તે તો જૂલજ છે.<sup>૨</sup> કારણ કે ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે તેમ કી. કૌ. માં ભીમદેવને, રૂપચ શબ્દોમાં, મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે.<sup>૩</sup> અને ભીમદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ ફાગણ સુદિ બીજા ને શનિવારના પાટણના નુદિત લેખમાં ભીમદેવને અજયરાજનો પુત્ર કહ્યો છે.<sup>૪</sup> એ જોતાં

૧ જુઓ ઈ એ. ગ્રંથ ૬ પૃ. ૨૦૭ પાટણના લેખો પૈકી લેખ નં. ૯

૨ રાસમાળા મૂળ આ. ૧૮૭૮ પૃ. ૧૬૦

૩ દ્રુતમુન્સુલિતે તત્ર ધાત્રા કસ્યદુમાંકુરે ।

उज्जगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपति. ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૧૫૯

‘મુ. સ. માં સંબંધસ્પર્શ શબ્દજ નથી.

૪ ... ... અજયસિતિપાત્મક. શ્લો. ૬૧

દે. રા. આડાકમનું નો. લીખ નં. ૩૮૬

ભીમદેવે અજયપાલનો દીકરો અને મૂળગજનો ન્હાનો ભાઈ હોવા બાબતમાં ચક્ર રાખવાનું કાગળ નથી.

આ ભીમદેવ પણ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે બાળક હતો એવું એના પોતાના ઉપર ઉલ્લેખેલા સ ૧૨૩૬ ના લેખમાં એના પ્રતાપને બાળક કહ્યો છે<sup>૧</sup> એ રાખેલા સૂચન હોવાનો સંભવ છે અને કી કૈ. કાર ભીમદેવને બાલ રાજા કહે છે<sup>૨</sup> વળી તેણે ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એ એના ગાદીએ ન્હાની ઉમ્મરે બેઠો હોવાનો સંભવ છે.

આ ભીમદેવનો વૃત્તાન્ત ૭-૮ લીટીમાં પ્ર ચિં કારે પતાવી ઈને પછી તેને પડતો મુકી વાધેલા વરાની વાત એકદમ રાફ કરી છે મુ સ, કી કૈ, પ્ર ચિં. વગેરે પ્રમેધોએ જૈન મત્રી વસ્તુપાલની તથા એના આશ્રયદાતા વાધેલાઓની વાત કરવાના વેગમાં બીચારા ભીમદેવને અન્યાય કર્યો છે પણ એના ઉત્કીર્ણ લેખોના આધારે આપણે એની કારકીર્દી તરીકેજ આ ૬૪ વર્ષના ગાળાનું અવલોકન કરશું.

મૂળગજના વખતમાં મહમદ ધોરીએ કરેલી ચડાઈના વૃત્તાન્તમાં (ધ સ ૧૨૧૧ માં) મહમદ ઉશી લખે છે કે “પહેલાં તો મહમદ દારી ગયો પણ તેણે એ વર્ષ પછી બીજવાર ચડાઈ કરી અને પહેલાના દુરાચરણ માટે ત્યાંના લોકોને મળ કરી” પણ મહમદધોરીની આવી બીજવારની ચડાઈ ધ સ ૧૧૮૦ (વિ સ ૧૨૩૬)માં થઈ હોવાનું બીજા મુસલમાન લેખકો કહેતા નથી એટલે ઉપરું કથન સુખતાનને મહિમા ખતાવવા માટે લખાયેલ કથા જેવું ગણવાનો જોઈસનનો મત યથાર્થ લાગે છે.<sup>૩</sup>

૧ ચાલોપિ મીમદેવસ્ય પ્રતાપો માતિ માનુવત્ ।

એન. સ્. ૧૩૬

૨ ચાલસ્ય મૂમિપાલસ્ય તસ્ય રાજ્ય વ્યમજ્યત્ ॥

કી. કૈ. સ ૨ સ્. ૧૧

૩ જુઓ મુ. ગ. જ. ૧ ભા. ૧૫ ૫ ૧૯૫ ટિ. ૪

વિ. સ. ૧૨૩૭ કાર્તિક સુદિ ૧૧ નો પરમાર માંડલિકશ્વર ધારાવર્ધનો હાથલમાથી એક લેખ મળ્યો છે;<sup>૧</sup> જે ઉપરથી આણુના રાજ્યએ સોલકીગમનુ ઉપરીપણુ ફેકી નહોતું દીધું એમ નક્કી થાય છે.

અજમેરના ચોહાણુ રાજા પૃથ્વીરાજ અને ભીમ સંજ્ઞાધી રાસાની કલ્પિત કથાઓ

ભીમદેવના રાજ્યકાળના પહેલા વર્ષોમા અજમેરના ચોહાણુરાજ પૃથ્વીગજે, પોતાના પિતા સોમેશ્વરને ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ ખીજાએ મારેલો એ વૅર સભારીને ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો. અને તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો એ મતલબની લાખી કથા પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપી છે.<sup>૨</sup> પણ એ ખધી વાત કલ્પિત હરે છે. કારણુ કે સોમેશ્વર ચોહાણુ ધણું કરી વિ. સ. ૧૨૩૬મા અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. એ વખતે ભીમ હજી તાજેજ પાટણુની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. વળી જેમ અજયપાલે અજમેરના રાજા ઉપર મેળવેલા ધિજ્યનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના ગ્રંથોમાં તથા ઉત્કર્ણુ લેખોમાં મળે છે તેમ જો ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો હોત તો તેનો ઉલ્લેખ પણ ગ્રંથોમાં તથા ભીમના ઉત્કર્ણુ લેખોનાં બિરુદોમાં મળત, પણ નથી મળતો. ખીજું પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત એક ક્ષણુ પણ ટકે એવી નથી. કારણુ કે પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સ. ૧૨૪૯)માં થયો, ત્યારે ભીમદેવનાં તે પછીના કાળનાં વિ. સ. ૧૨૯૬ સુધીનાં અનેક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

આ પ્રસંગ સંજ્ઞાધી આણુના પરમાર રાજા જેતલીની મોટી ઠંઠ્યા મંદોદરી ભોળાભીમને આપી હતી અને ન્હાની ઈચ્છનીને પૃથ્વીરાજ સાથે વરાવી હતી પણ ભીમે ઈચ્છનીની મુંદરનાનાં વખાણુ સાંભળી તેનું માગુ કર્યું અને એમાંથી પૃથ્વીરાજ અને ભીમ વચ્ચે ગ્રગડો

જાગ્યો વગેરે કથા પણ પ્રસ્થિત જ છે. આણુના એ વખતના રાજાનું નામ ધારાવર્ધ (સ ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૪) હતું, એના લેખની નોંધ ઉપર કરી છે

સ ૧૨૩૭ પછી સ ૧૨૪૭ની ભીમદેવના રાજ્યકાળની તારીખ એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાથી મળે છે, જેમાં એ વખતે લાટદેશમાં સોલનદેવ દડનાયક હોવાનું તથા રત્નસિંહ મુદ્રાધિકારી હોવાનું લખ્યું છે. ૨ પછી સ ૧૨૫૧માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશના દર્ભાનતીમાં એક ગ્રન્થ લખાયાની નોંધ મળે છે. ૩ સ. ૧૨૫૮માં લખાયેલા એક પુસ્તકમાં પણ ભીમદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ છે. ૪

મુનક્તમાનો સાથેની લઠાઈ સ ૧૨૫૪

સ ૧૨૫૩નો દીવા (ડુગરપુર રાજ્ય રાજપુતાના) માંથી એક લેખ મળ્યો છે. ૫ પણ તેમાંથી કાંઈ વિશેષ જનાવનું વર્ણન મળતું નથી. ૬ પણ સ ૧૨૫૪માં બનેલા એક જનાવનું વર્ણન કારસી તવારિખ-માંથી મળે છે. ૭ તાણુનમઆસિરમાં લખ્યું છે કે ૮. ૯ સિજરી સન ૫૬૭ (મિ મ ૧૨૫૪ ઇ સ ૧૧૬૭)માં નહરવાલાના રાજા ઉપર ખુશરોએ (હુલુકીન એમકે) ચડાઈ કરી જ્યારે એ પાલી અતેનાડોલની પાસે

આવ્યો ત્યારે ત્યાના કિલ્લાઓ ખીલકુલ ખાલી જોવામાં આવ્યા. અને આશુની નીચેના એક ઘાટમાં રાય કર્ણ અને ધારાવર્ષ મોટી મેના લઇને લડવા માટે તૈયાર ઉભા હતા. તેઓનો મોઝો મજબુત હોવાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની મુસલમાનોની હિંમત ન ચાલી પહેલા આજ દેકાણે સુલતાન શાહજુદીન ધોરી ધાયલ થયો હતો. તેથી પોતાની પશુ એ દશા કદાચ ચાય તો એવી સેનાપતિ (કુતબુદીન)ને બીક લાગી. મુસલમાનોને આ રીતે આગળપાછળ ચતા જોઈ હિન્દુ ચોદાઓને થયું કે મુસલમાનો ડરી ગયા છે એટલે તેઓ મેદાનમાં આવ્યા પછી જે વચ્ચે સવારથી જપોર સુધી બીવણ લડાઈ થઈ. તેમાં હિન્દુઓએ પીઠ દેખાડી. તેઓનાં પચાસ હજાર માણુમે મરી ગયા અને વીશહજાર દેદ થયા. "

ખીજા હેવાલમાં " રાય બીમદેવને હરાવ્યો અને સુલતાનનું વેર લીધું એમ લખ્યું છે. "૨ તે ઇ. સ. ૧૧૭૮માં મૂળરાજને હાથે આધેલી હાનું જ સમજવું. મુસલમાનોને આ હુમલાને પરિણામે કાંઈ મળ્યું નથી એ દેખીતું છે. વળી આ લડાઈમાં આશુના માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ષે ગુજરાત તરફથી મુસલમાનો સામે જેમ દક્કર બીલી છે તેમ તેણે જ મૂળરાજના વખતનો મહમુદ ધોરીનો હુમલો પાછો હકાવવામાં મૂળરાજના સામત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હશે એમ ઉપર તાજુલમઆસીરમાર્થી ઉતારેલા દટકાથી જણાય છે

વિ. મં ૧૧૨૫ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મંગળ (ઇ. સ. ૧૧૯૯ સપ્ટેમ્બર તા. ૨૧)નું બીમદેવ ખીજનું તામ્રપત્ર પાટણુમાંથી મળ્યું છે. જેમાં બીમદેવ પોતાને અભિનવ સિદ્ધરાજ કહે છે. આ પછોનાં તામ્રપત્રોમાં " પણુ" આ બિરૂદ મળે છે. એ ઉપરથી ' ૫૦ વર્ષમાં

સિદ્ધરાજ ચૌહાણવંશનો આદર્શ ગણ ગણાવી લાગેો હો. એમ દેખાય છે ઉપરના તાત્રપત્રથી ભીમદેવે ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને મહિસાષ્ટા ગામના આનંદેશ્વરદેવની નજી ની ચાગ દગ જમીન ઝાંઝ વગેરે સાથે 'મહિરખ્યભાગભોગ' રામક્રાળ યાત્રિના ધાણાથી જ્યોતિ (જોષી) સોદનના પુત્ર આસધગને દાનમાં આપી છે

આ લેખનો લેખક મોહનરાવો મહાક્ષપટનિક વેજરાવો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ છે અને દૂતક મહામાધિવિગ્રહિક હ શ્રી બીમાક છે શ્રી ભીમદેવેશ્વર એ રીતે ગામની સહી છે

### ભીમદેવની રાણી લીલાદેવી

પિ સ ૧૨૬૩ શ્રાવણ સુદિ બીજને વાર રવિ (૪ મ ૧૨૦૬ જુલાઈ તા ( )નું પલુ ભીમદેવ બીજનું તાત્રપત્ર મળ્યું છે ? એમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવ બીજએ ઉપની તિથિએ વ્વતીપાત પર્વમાં નાદોને ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે પોતાની ગણી લીલાદેવીના નામથી કરીગ અને માનન્તરી ગામો વચ્ચે લીલાપુર વમાં તેમાં જ ભીમેશ્વર અને લીનેશ્વર મહાદેવ સ્થાપેના તેને અંગે આનતા પ્રપા (પરગ) અને સત્રાગાર માટે ગમૂતાપથકનું ઇંદિતા ગામ આપ્યું

આ લેખનો લેખક કાયમ્ય મહાક્ષપટનિક હ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર હ વોમગિ છે અને દૂતક મહામાધિવિગ્રહિક હ શ્રીસુ સહી શ્રી ભીમદેવની છે

ભીમદેવની આ રાણી લીલાદેવી નોદાણુ ગણા ગમ-મિદની દોઢરી (વાહુરાણસમરસિદ્ધમુતા) હોનાનું આ લેખમાજ મળ્યું છે આ અમરસિદ તે જાતોગના ચોદાલ કાર્તિપાનનો પુત્ર મમ સિદ છે, જેના સ ૧૨૩૯ અને મ ૧૨૪૨ના બે લેખો મળ્યા છે ૨

૧ હ એ મ ૬ પ ૧૯૪ ચ એ લે ન ૧૬૦

૨ લુઓ એ હ મ ૧૧ પ ૭૪ તથા ભાસ્ત કે આવીન મત્તવરા પ્ર-  
ભા પ ૩૦૩ આ સમરસિદના પિતા કાર્તિપાણથી ચોદાલુની જડોરની  
શાખા ચાલી છે લુઓ પરિરિષ્ટ ૨



સ ૧૨૬૩ સુધી તેા મેવાડ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતું

વિ સ ૧૨૬૩નું જ જીમદેવ જીજનું આદડનું એક તામપત્ર શ્રી ગૌ હી ઓઝાને મળ્યું છે,<sup>૧</sup> અને એ ઉપરથી શ્રી. ઓઝાજી કહે છે તેમ સ ૧૨૬૩ સુધી મેવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતના ગામને તાબે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે

વિ મ ૧૨૬૪ ( ઇ સ ૧૨૦૭ ) આપાદ સુદિ ૨ સોમનું ભાવનગર પાસે ટીમાણામાથી તામ્રપત્ર મળ્યું છે<sup>૨</sup> તેમા લખ્યું છે કે ' સમન્ત ગામવલી સમલકૃત પરમેશ્વર પરમભદ્રાર્ક (વગેરે વગેરે) જીમદેવના રાજ્યકાળમા તેના મહામાત્ય રાણુશ્રી ચાચિગદેવ શ્રી કગણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ત્યારે ટિંબાણુકમા મેદગગજ ( મેરનો ગામ ? ) જગમન્સે પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ચર્ણદરશ્વર તથા પૃથિવીદેવીશ્વરના મંદિરો તળાગમમા કગવ્યા ત્યાર તે દેવોના પૂજન વગેરેના ખર્ચ માટે પુલમર અને કુઢાવલી ગામની (અમુક માપમા) જમીન આપી છે આ જમીનમાથી દગપાથ જમીન બગીચા માટે રાખી છે વળી દારપાળે સો દ્રમ આપ્યા છે વલહલના તથા ટિંબાણુકના વેપારીઓએ દરેકે એક એક રૂપક આપ્યો છે " વ્યવસ્થા માટે આઠ દ્રરદીઓ નીમેલા છે

આ લેખ ઉપરથી કાઠીઆરાડમા સૂનવદી (શેત્રુજી)ના કાઠાસુધી જીમદેવની મત્તા ૧૯૬૪ સુધી ચાત્ર હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે

વિ, મં ૧૨૬૫ વૈશાખ સુદિ ૧૫ ભૌમવાગનો એક લેખ આણુના ચદ્રાવતીનાથ માડનિક શ્રીધારાવર્ધનો મળ્યો છે<sup>૩</sup> જેમા એ પોતાને માડનિક કહે ■ એટલુંજ નહિ પણ "ચૌલુકયોદ્ધરણ પરમ ભદ્રાર્ક મહાગામધિગજ શ્રીજીમદેવના રાજ્યમા મહામુદ્રામાત્ય શ્રીઠાણુ - હતા ત્યારે" એ રીતે જીમદેવનું તથા તેના અમાત્યનું વર્ણન કર્યું છે આ

લેખમા આશુમા આવેના કનખલ તીર્યના કોટેશ્વરના શિવમદિના કદાગ્ગશિએ કરેલા જીર્ણોદ્ધારની નીચેની વિગતો લખી છે

(૧) કોટેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો (૨) તીથમા પથગ જડાવ્યા (૩) અતુલનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો (૪) શ્રવ પાણિના બે નવા મદિરો કરાવ્યા (૫) ખનખન શબુના મદિરમા ખસોળીના પથ્થરના થાલનાઓ વાળો મડપ બધાઓ (૬) કેદાર રાશિની મેન મોક્ષેશ્વરીએ પણ એમ મદિર બધાવ્યું

આશુના આ ધાગવપનો સ ૧૭૭૧નો પણ એમ લેખ મળ્યો છે<sup>૧</sup> જેમાયે તેણે પોતાને મહામડનેશ્વર કહેન છે

વિ મ ૧૨૬૬ સિંદ સ ૯૬ માર્ગશીર્ષ શુક્ર ૧૪નું જીમન ધીજનું એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે તેમા મહામાત્યનું નામ રત્નપાલ લખ્યું છે<sup>૨</sup> આ લેખમા લખ્યું છે કે જીમદની કૃપાથી જેને પદના (પદો) મળેલ છે તે મહાપ્રતિધી સોમગજદેવે ભોગવાના સુરાબ્દ મડનમા નામનગ્યની (વલુચલી)મા નીચેનું શામન આપવામા આ યુ છે જેમા પ્રાગનાટ (પોગવાડ) શાનાત્તદગના પુત્ર મહીપાને ધરનાણા ગામમા બધાવેના વાન તથા પ્રપા (પરન) કાનમ ચાનુ રાખવા માટે નાગરજ્ઞાતિના પારાશરના પુત્ર માધવને ધરના ગામની અમુક જમીન તથા આશ્વગીઆ ગામના ઉત્તર ભાગનું એક ખાડી અના / જેમાથી નીપજે એવું ખેતર આપ્યું છે

આ લખતના માક્ષીઓમા મોમનાથના સ્થાનપતિ દુર્વાસુ વીગ દેશ્વરના સ્થાન પ્રતિ મિંમનજ, શ્રિકિલગમકના સ્થાનપતિ કપિલેશ્વરના સ્થાનપતિ તથા ગામની બાહ્યપુરીના બાહ્યણ મધુસૂદન પડિન વગેરે તથા મદાગ્ગનના મોદકેટી તથા પોગવાડ ક્રેબ્ડીઓ છે વગી આ લખત ધર્મવલ્લિ (ધાર્મિક દાનોના ચોપડામા)મા ઉનાર્ધું છે (મચરિત્ત) એમ છેલ્લે લખ્યું છે

૧ દે સ. ભાદરામનું મેર્સન લીસ્ટ ન ૪૬૩

૨ જુઓ હ એ મ ૧૮૫ ૧૧૦ ગુ ઈ રે ન ૧૬૨.

બીમદેવના પાચેક ઉત્કર્ણ લેખો એમાંથી એ વખતની મામાજીક ધાર્મિક રિયતિની જે માહિતી મળે છે તે મૂળરૂપમાં જ વાચનાર નેઈ શકે માટે ઉપર ઉતાર્યા છે. આ લેખો ઉપરથી જે રાજકીય માહિતી મળે છે તેની નોંધ અલગ કરવામાં છે. ઉપરના લેખોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બીમદેવને ગાદીએ બેઠે ત્રીશ વર્ષ થયા ત્યાંસુધી તે એક તરફ આણુનો પરમાર ગણ એનો મામત રહ્યો છે, બીજી તરફથી ડુંગરપુર અને મેવાડના પ્રદેશો હજી બીમદેવને તામે છે<sup>૧</sup> અને ત્રીજી તરફથી મોરડા એટલે આખો કાઠીઆવાડ તામે છે. કારણ કે ભાવનગર પાસેથી અને જૂનાગઢ પાસેથી લેખો મળ્યા છે. અને એવત ૧૨૭૩નો

૧ અન્યદેવના પ્રકરણમાં મેવાડના રાજા સામતસિંહ સાથે અન્યદેવને થયેલી લડાઈનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લડાઈ સામતસિંહે ગુજરાતથી સ્વતંત્ર થવા માટે કરી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ લડાઈને પરિણામે સામતસિંહ નબળો પડ્યો અને બીમદેવના સામન્ત નડોલના શિદ્ધાણુપીઠ (કીર્તિપાલ) એ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. એટલે સામતસિંહે વાગડ (ડુંગરપુર અને વાસવાડા) મા રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના નંદાનાભાઈ કુમારસિંહે ગુજરાતના રાજા સાથે ફરી મેળ કરી તેનું આધિપત્ય કબ્જા કરી મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આ બનાવ સં. ૧૨૩૬ પહેલાં બન્યો હોવો નેઈએ કારણ કે એ વખતે કીલ્તોનો પુત્ર બલોરની ગાદી ઉપર હતો.

કુલલગઢની પ્રશસ્તિ (સં. ૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૧) મા ઉપરની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે —

સામતસિંહનામા ભૂપતિર્ભૂતલે જાતો ।

પ્રાતા કુમારસિંહો મૂલ સ્વરાજ્યપ્રાહિણ પરમ્

દેશાન્નિષ્ઠાસયામાસ કીતુસત્ત નૃપ ત્વ યઃ ॥

સ્વીકૃતમાઘાટપુર્વ ગર્જરનૃપતિ પ્રસાદ

સોમનાથ પાટણમાંથી લેખ મળ્યો છે (જે વિગતવાર આગળ જોશું) તથા સં. ૧૨૭૫નો લેખ જ્વમનગર તામે ખંભાણીયા પાસે આવેલા ભરાણા ગામમાંથી મળ્યો છે.<sup>૧</sup>

હુંકામાં સિદ્ધરાજ કુમારપાલ પાસેથી જે વિશાળ રાજ્યનો વારસો મળેલો તે ભીમદેવે ત્રીશવર્ષ સુધી તે લગભગ અખડ જળવી રાખ્યો છે. એટલે એ બાળક હોવાથી એણે રાજ્ય ખોડું એમ કહેલું એ ખોટું છે. છતાં ભીમદેવના મમયમાં જ જો કે એના રાજ્યકાળના ત્રીશવર્ષ પછી ગુજરાતના સામ્રાજ્યની કળા ઘટવા માંડી છે એ ચોક્કસ છે.

માળવા સાથેનાં સુદો અને માળવા ખોડું

હવે કેવી રીતે ક્ષીણતા શરૂ થઈ તે જોઈએ. શરૂઆત માળવાથી થઈ જણાય છે. માળવા પ્રદેશ પાછો લેવા પ્રયત્નો કરવામાં રાજા ભોજના વંશજો હાંધે જાકો ન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અજય-દેવના વિ. મં. ૧૨૨૬ના લેખની પછીની તારિખનો ગુજરાતના રાજવંશનો કાંઈ લેખ માળવામાંથી મળ્યો નથી. એટલે માળવાના પરમારોએ ગુજરાતની ધુંગરી ભીમદેવના રાજ્યના આરંભકાળમાં જ ફેંટા દીધી હોય તો એમાં અમંત્રવ નથી પણ એ વિષે ચોક્કસ કહેવા માટે હાંધે પુગવો નથી પણ માળવાના રાજા વિંધ્યવર્મા સાથે ભીમદેવને એક લડાઈ થઈ છે જેનો ચોક્કસ સમય કહેવો

સોમેશ્વરનું આ કથન સત્ય હોય તો વિન્ધવર્મા સ્વતંત્ર ચવાના પ્રયત્નમાં ડાબ્યો નહિ એવો એનો અર્થ થાય. જો કે ગૂર્જર મત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાનો એને ભારે આગ્રહ હતો એમ અર્જુન વર્માના સં. ૧૨૭૨ના લેખમાં કહ્યું છે. વિન્ધવર્મા પછી એનો પુત્ર સુભટવર્મા આવ્યો. આ સુભટવર્મા કે સોહડવિષે પ્ર ચિં. (પૃ. ૨૦૫)માં લખ્યું છે કે “ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં માળવાનો ઓસોહડ નામનો રાજા ગૂર્જરદેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચડી આવ્યો; ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જઈને કહ્યું કે “હે રાજાશ્રેષ્ઠ સૂર્ય-તમારો પ્રતાપ પૂર્વ દિશામાં જ શોભે છે, પણ પશ્ચિમ દિશામાં ઉતરતાં એ પ્રતાપનો હલ થઈ જાય છે.” આ વિરુદ્ધ વાણી માંભળીને તે પાછો ફરી ગયો. માળવા ગૂજરાતની પૂર્વે આવેલું હોવાથી “તમે માળવામાં ભલે સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય કરો પણ ગૂજરાતમાં ન આવશો” એમ ઉપરના પ્ર ચિં. ના શ્લોકની મતલબ જણાય છે. પણ એવા ખાલી ઉપદેશથી ટાઇ ચડી આવેલો રાજા પાછો ન ગય, એના પુત્ર અર્જુનવર્માના ઉપર ઉલેખેલા લેખમાં તો લખ્યું છે કે “સૂર્ય જેવા સુભટવર્માનો પ્રતાપ ગૂર્જરાના પાટણમાં હજી સુધી બળ્યા કરે છે.”<sup>૨</sup> ઉભયપક્ષોનાં કથનો વાંચતાં એમ લાગે છે કે વિન્ધવર્માએ ગૂજરાતની ધુંસરી ફેંકી દેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ ફાળ્યો નહિ, પણ તેનો અનુયાયી સુભટવર્મા સ્વતંત્ર થઈ શક્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે ગુજરાત ઉપર

ધારાધીરો વિન્ધવર્મભ્યવન્ધ્ય ક્રોધાધ્માતે પ્યાજિમુત્સુઝ્ઞ યાતે

ગોમસ્થાન વક્ત્રને તસ્ય મદ્ગ્ધ્વા સૌધસ્થાને રાનિતો યેન કૃપઃ ॥

હુમલો કર્યો, કદાચ ગુજરાતના થોડા ગામે જાળના હશે, પણ ગુજરાતના રાજાના સામંત લવણપ્રસાદને રસ્તામાં પર્વત પેઠે અડગ ઉભેલા જોઈને, સોમેશ્વર કહે છે તેમ ચડી આવેલો સુભટવર્મા પાછો વળી ગયો.<sup>૧</sup> એમ લાગે છે અર્જુનવર્માના ગુરુ મદનની લખેલી તથા પથ્થર ઉપર કેતરાવેલી પારિજાતમંજરી નામની નાટિકામાં આ સુદનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પર્વપર્વત (પાવાગઢ) પાસે આ સુદ થયું હોવાનું લખ્યું છે.<sup>૨</sup> સુભટવર્માની આ ચક્રાર્થ અને તેનું પાછા વળવું મ ૧૨૬૬-૬૭માં બન્યું હોવાનો મતલબ છે, કારણ કે સ ૧૨૬૭ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ને જુધનું તો તેના પુત્ર અર્જુનવર્માનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.<sup>૩</sup> પ્ર વિ (પૃ ૨૦૫) આગળ લખે છે કે “પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જરદેશને હરાવ્યો પણ હતો” માળવાના અર્જુનદેવની આ વિજયી ચક્રાર્થ સ ૧૨૭૩ પહેલાં થઈ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે વિ મ ૧૨૭૩ની પ્રભાસપાટણગાથી લીમદેવના રાજ્ય જાની શ્રીધગ્રપ્રશસ્તિ મળી છે, તેમાં લખ્યું છે કે “શ્રીધરે પોતાની મત્ર શક્તિવડે માળવાના લાથીઓએ હનાવેલી પૃથ્વીને (ગૂર્જરાતની જમિને) પાછી સ્થિત કરી અને પોતાની શક્તિથી દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ)ને પાળ્યું.”<sup>૪</sup>

૧ પુરાં મદરવદ્વીક્ય ચ નિષ્કમ્પતયા સ્થિતમ્ ।

વિનિક્ષ્તમુપેત્યાપિ ધારાધીશપયાધિના ॥

બી કી સ ૨ ૨૨૧ા ૭૬

૨ જુઓ કાન્તમાળા પૃ ૧૨૫માં પારિજાત મંજરી વિષે નેખ

૩ ન જો મો જો મ ૫ પૃ ૨૭

૪ ... (માલવતમ ૩) વનાયમાન

સેનાગજપ્રકરમગુરિતા મુવ ચ ।

મૂય સ્થિરાં સપદિ મત્રવન્નેન કૃત્વા

શ્રીદેવપત્તનમપાલયદાલ્યશક્ત્યા ॥

એ ઈ મ ૨ પૃ ૪૩૭ ૨૨૧ા ૪૨

આ શ્રીધર તે કુમારપાલના સચિવ વલ્લભો પુત્ર ઉપાલદના વંશનો નાગર છે. ઉપરના એના કથનથી બીએ તેને પ્રભાસપાટણનો અધિકારી નીમ્યો હશે એમ જણાય છે. અને તે શ્રીધર અર્જુનવર્માના હુમલા વખતે સોરઠી લશ્કર સાથે પાટણના લશ્કરની મદદમાં ગયો હશે. માળવાના આ અર્જુનવર્માએ વિ. સ. ૧૨૭૦માં ભરૂચમાં સૂર્યમહાય વખતે દાન આપ્યું છે.<sup>૧</sup> એ જોતા ભરૂચ ઉપર તો ૧૨૭૦ પહેલાં જ તેણે ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ અને પછી તણ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી; એ વખતે બીમદેવ તરફથી જે સામંત સામેા થયો હશે તેનું નામ જયસિંહ હોવું જોઈએ. “તેની માથે લડાઈ થતાં જયસિંહ ભાગી ગયો” એમ સં. ૧૨૭૨ના અર્જુનવર્માના તામ્રપત્રમાં પણ લખ્યું છે.<sup>૨</sup> આ જયસિંહ તે જેનું મ ૧૨૮૦નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે એ થોડા વખત માટે ગુજરાતની ગાદી ઉપર બેઠેલો જયતસિંહ જ હોવાનો સમય છે.

### સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિ

ઉપર કહેલી સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિમાંથી બીમદેવ બીજા સબધી બીજી પણ થોડી માહિતી મળે છે. એ શ્રીધરે ગુજરાતની ભૂમિને દબાવનાર વીર હમ્મીરની સેનાને ધૂળ ભેગી કરી દીધી હોવાનું એ જ લેખમાં કહ્યું છે.<sup>૩</sup> આ હમ્મીર તે કોઈ મુસલમાન સરદાર હશે. કારણકે બીમદેવના વખતમાં મુસલમાનોએ ગુજરાત

૧ જ. અ. એ. સો. ગ્રં. ૭ પૃ. ૩૨

૨ ચાલનીલાહવે ચસ્ય જયસિંહે પલ્લવિતે

દિવપાલહાસઘ્યાજેન ચસો દિક્ષુ વિજૃંમિતમ્ ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૩ શ્લો. ૧૭

૩ દલિતધરણિચક વીરહમ્મીરચક

મહુલુળમકરોચઃ શ્રીધરો દુર્ગદર્ષ. ॥

## ભીમદેવ બીજો

ઉપર ધણા દુમલાઓ કર્યા છે. અને કોઈ વાર તેઓને પાછા હાંતું  
પડ્યું છે ત્યારે કોઈ વાર તેઓને વિજય થયો છે. દા. ત. વિ. મં.  
૧૨૫૮ (ઇ. સ. ૧૧૬૬)માં કુતુબુદ્દીન ગૂઝરાત ઉપર ચડી આવેલો  
પણ ભીમદેવના સામનોને દાથે માર ખાઈને તેને અજમેરમાં બરાહ  
જવું પડ્યું. પણ બીજો ૭ વર્ષ ત્રીજી ફેબ્રુવારીએ તેણે ભીમદેવના



પણ તે પછી ૧૨૭૫થી ૧૨૮૦ વચ્ચેનાં કાષ્ઠ પણ વર્ષમાં ઉપર દહેણા મુસલમાની હુમલાઓથી તથા ધુબળ દાનોથી જેની તિન્નેરીનું તળાયું દેખાઈ ગયું હતું તે ભીમદેવના રાજ્યને બળવાન મડલીકાએ તથા મત્રીઓએ દબાવવા માડ્યું<sup>૧</sup> અને છેવટ જયતસિંહે પાટણની ગાદી જ પચાવી પાડી. આ જયતસિંહ સોલંકીવંશનો જ હતો એમ એના મડલીકે સ. ૧૨૮૦માં આપેલા દાનપત્રમાં<sup>૨</sup> દહેણ છે. એ દાનપત્રમાં એ જ વંશના આગલા દાનપત્રોના ધોરણ પ્રમાણે જ સોલંકી વંશાવળી આપી છે તથા એ વંશના પ્રત્યેક રાજાને સમસ્ત રાજ્યવંશીસમલકૃત અને ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપ જેવાં બિરૂદો લગાડ્યા છે. અને ભીમદેવ સુધી વંશાવળી આપ્યા પછી પોતાનું વર્ણન શરૂ કરે છે. વળી ભીમદેવને ઉઠાડી મૂકી ગાદી પચાવી પાડનાર આ જયતસિંહ પોતાને વિષે 'દુર્દૈવદાવાનવદગ્ધગૂર્જરધરા બીજપ્રરોઢૈકપર્જન્ય' એટલે દુર્દૈવવરૂપ અમિથી બળી ગયેલી ગૂર્જર-ભૂમિમાં બીજ ઉગી શકે એ માટે જેણે એકલાએ વરસાદનું કામ કર્યું છે, એવી બડાઈ હાકે છે. આ જયતસિંહ મુખ્ય સોલંકીવંશનો કાષ્ઠ બાપાત જ હોવો જોઈએ. જોકે કાષ્ઠ પ્રબંધમાં આનું નામ નથી. અને એના લેખમાં એનો મુખ્ય વંશ સાથે સંબંધ બતાવ્યો નથી. ગમે

૧ સતતવિતતદાનક્ષીણનિ.શેવલક્ષ્મીઃ,  
ચલકવલિતભૂમીમણ્ડલો મળ્ડલેરીઃ

...

...

...

...

સુ. સં. સ. ૨ શ્લોક ૫૧

મન્ત્રિભિર્માણ્ડલીકૈશ્વ ચલવદ્ધિઃ શનૈઃ શનૈઃ ।

ચાલસ્ય ભૂમિપાલસ્ય તસ્ય રાજ્યં વ્યમજ્યત ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લોક ૬૧

૨ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૬૬માં તથા સુ. એ. લે. નં. ૧૬૫માં

‘અપાયેલું જયતસિંહનું’ પોત સુદિ ૭નું દાનપત્ર.

તેમ પછી તેના દુકા રાજ્યકાળમાં તેના મંડલીકે વર્ધીપચકમાં સાંપાવાડા ગામ અને ગંભીરા પચકમાં ડોડીયાપાટકનો એક ભૂમિખંડ રાણિક આનાના પુત્ર લુણપસાકે પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુરમાં પોતાના પિતા અને માતાના નામથી સ્થાપેલા શ્રી આનંદેશ્વર અને શ્રી સલખણેશ્વર દેવ માટે દાનમાં આપેલ છે. અને આ દાનપત્રથી જ જયંતસિંહ વિષે આટલી માહિતી મળે છે.

આ લેખમાં ઉલ્લેખેલાં ગામો રાંધણપુર રાજ્યમાં તથા વીરમગામથી પોટણના રસ્તામાં હાલમાં નામના રહેજ ફરફાર સાથે મળે છે.

ભીમદેવે રાજ્ય ચાલું મેળવ્યું સં. ૧૨૮૩ પહેલાં

આ જયંતસિંહના રાજ્યકાળ દરમિયાન ભીમદેવનું શું થયું તેનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. પણ તેણે સ. ૧૨૮૩ ક્રિતિક મુદિ ૧૫ને દિવસે મંડલી ગામના મુલેશ્વરદેવના મઠના સ્થાનાધિપતિ વેદગર્ભરાણિને નતાલિલ મામનું દાન આપ્યું છે.<sup>૧</sup> એ જોતાં સં. ૧૨૮૩ પહેલાં ભીમદેવે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલું નક્કી. આ મંડલીગામ વઢીઆરમાં આવ્યું છે અને મૂળરાતના સોયકીવણના મૂળ પુરુષ મૂળરાજે ત્યાં સ્થાપેલા મૂળનાથદેવ કે મુલેશ્વરદેવ, જોતે મૂળરાજે પોતે પોતે સ. ૧૦૪૩માં દાન આપેલું તેને જ, આ દાન આપાયેલું છે. આ દાનપત્રના લેખનના નામ છે કાયસ્થ અક્ષપટલિક સોમમિત્ર અને દ્વતકનું

ચરાચરગુરુ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને ઉપર કહેવા દેવોની જ પૂજા માટે તથા સત્રાચારમા ભદ્રારકો (શૈવ સાધુઓ)ના ભોજન માટે દાન આપ્યું છે.<sup>૧</sup> આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતઃ એના એ જ છે

૧ મહાલીના આ મહાપતિ પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભ ગણિ માટે ભીમદેવને બહુ માન હોય એમ લાગે છે. કારણકે ઉપરના બે ઉપરાત સ. ૧૨૯૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ને દિવસે પણ એ જ વેદગર્ભગણિને સોલકા રાણા દુણ્ડપસાના પુત્ર રાણા વીરમે દુસડીમા ગધાવેલ વીરમેશ્વર દેવ તથા શ્રી સુમલેશ્વર દેવના નૈવેદ્ય, પચોપચાર પૂજા માટે દાન આપેલું છે.<sup>૨</sup> આ દાનપત્રના લેખક અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતઃ. વયજલદેવ છે. આ દાનપત્રના પહેલા પત્રા ઉપર ભીમદેવની રાણી સુમલદેવીની સહી છે. એ રાણીના નામ ઉપરથી જ સુમલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપનામાં આવ્યા હશે. પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભરાણિને ધણાં સૈવમંદિરોનો વહીવટ સોંપ્યો હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

ભીમદેવના સમયનું છેલ્લું દાનપત્ર સ. ૧૨૯૬નું મળ્યું છે.<sup>૩</sup> જેમાં એ જ વેદગર્ભરાણિને પોતાના માતૃપિતાના તથા મહારાણી સુમલદેવીના પુણ્યાર્થે સં. ૧૨૮૮ના દાનપત્રવાળા વીરમેશ્વર અને સુમલેશ્વરદેવના નૈવેદ્યપૂજા વગેરે માટે ગામનું દાન આપ્યું છે. આ દાનપત્રના લેખક છે. કાપરથ ઠ. શ્રી સોમસિંહ, અને દૂતક મહામંધિવિમલિક શ્રીવયજલદેવ.

સ. ૧૨૮૦ પછી બનેલા કેટલાક બનાવોનું વર્ણન ભીમદેવના મહામહાલેશ્વર લવણપ્રસાદ વીરધવલના વૃત્તાંત માટે બાળુ ઉપર રાખી ભીમદેવના રાજ્યકાળની લગભગ સમાપ્તિપર્યંત તેના દાનપત્રોની મદદથી આપણે પહોંચી ગયા છીએ. વિચારમેણી પ્રમાણે સ. ૧૨૯૮માં ભીમદેવનો દેહ પડી ગયો અને સં. ૧૨૯૯નું તો તેના અનુયાયી ત્રિભુવનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે.

ભીમદેવની રાણીઓ

ભીમદેવની બે રાણીઓ (૧) લીલાદેવી અને (૨) સુમતીદેવીનાં નામો ઉપર આવી ગયા છે

મત્રીઓ અને મામતો

ભીમદેવના મત્રીમંડળમાં મહામાત્ય તરીકે રાણુક ચાચિકદેવ, રત્નપાલ, ઠામૂ જેવા તેમજ અક્ષપટલિક અને સધિવિગ્રહિક તરીકે સોમમિહ વયજલદેવ જેવા જે નામો ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળે છે તેની નોંધ ઉપર આવી ગઈ છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ નથી કરી. પણ સ ૧૨૮૬માં અન્ય મહામાત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ એક ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે<sup>૧</sup>

સામતોમાં ચોદાણુવશ ભીમદેવને ઘણા વખત સુધી નીમડદવાલ રહ્યો છે વિ મ ૧૨૬૫ના તથા વિ મ ૧૨૮૩ના બે લેખો માંથી પરગણામાંથી મળેલા છે<sup>૨</sup> જે ઉપરથી સ ૧૨૮૩ સુધી ગોડવાડ જીલ્લામાં ભીમદેવના ચોદાણુ મામત ત્રાધનદેવનું રાજ્ય હતું એમ

મદિરની પ્રશસ્તિમાં આ સોમસિંહને મહામડલેશ્વર જ કહેલ છે;¹ એ જોતાં તેણે પણ બીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયામ કર્યો નથી.

એ ઉપરાંત રાણુક આનાના પુત્ર લૂણપસાકનો પુત્ર વીરમ પણ બીમદેવનો મામત હોય એમ લાગે છે. આ ગણેા લૂણપસાક અજયદેવે નીમેસો માળવાનો દડનાયક હતો એ ઉપર આવી ગયું છે. અને સં ૧૨૬૫ના લેખ ઉપરથી આ વીરમ બીમદેવનો સાળો હોય અને લૂણપમા મસરો હોય એવો મારો તર્ક છે.

## પ્રકરણ ૧૭મું

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલ

ભીમદેવના સામંતોમાં જેનો વૃત્તાત ભીમદેવના વૃત્તાંતને લગલગ ઉડાડી દધને જેન પ્રબધોમા વિસ્તારથી આપેલો છે તે વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અહીં આપ્યો છે.

### પૂર્વવૃત્ત

પ્રબધોમાં લખ્યું ■ કે ધનલનો પુત્ર અર્ધ ગજ ઉર્ધ્વ આનાક નામે સોલકી વંશનો એક રજપૂત કુમારપાલનો રાત્રીનો દીકરો થાય તેને કુમારપાલે તેની મેવાથી ખુશી થઇ સામંતપદ અને ભીમપક્ષી કે વ્યાઘ્રપક્ષી નામનું ગામ આપ્યું હતું.<sup>૧</sup> સુ. સ. માં ગામનું નામ ભીમપક્ષી લખ્યું છે-પણ પ્ર. ચિ. માં વ્યાઘ્રપક્ષી ઉપરથી એ વસતું વાધેલા નામ પડ્યું એમ લખ્યું છે<sup>૨</sup> એ જોતાં આનાક જે ગામનો ધણી હતો તે ગામનું નામ વ્યાઘ્રપક્ષી હોવું જોઇએ.

### આનાક વાધેલાવંશનો મૂળપુરુષ

આ આનાક કુમારપાલની મેવામાં હમેશા રહેતો અને મૂળરાજ બીજાના મગ્ન પક્ષી દુષ્ટ અનાલ્યો અને કેટલાક મહત્તીકો ભીમ આદીએ એને તેની વિશ્વ દતા પણ આનાકે ભીમને વશદાર રહીને

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬ તથા:—

સુલન્યકુલવાન્તારગજઃ શ્રીધવલાંગજઃ ।

રિપુસર્પમુખર્ણોમૂર્ધ્નોગજગ્રહીમુજ્જ ॥

-મદાસૌ નિઃશ્માકીત્તમનસા પત્તાહસઃ ।

અક્ષરિ કારણ-શીળા ભીમપક્ષીપુરવસુઃ ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લોક ૧૫ અને ૧૮

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૨૦૬

તેને ગાદી અપાની તથા દુષ્ટેનો નાશ કર્યો એમ પ્રમથમા કહ્યું છે.  
અલખત બીમ તગ્ધ કોનો ઈર્ષ જાતનો વિરોધ હતો અથવા આનાકે  
ખરેખર શું કર્યું તેની વિગતો ઇર્ષ પ્રમથમા આપી નથી પણ આનાકે  
બીમનો વફાદાર સામન હતો એટલું તો પ્રમથમા કયનો સ્પષ્ટ  
દર્શાવે છે આનાકે યુદ્ધમા ગ્યુમિહને માર્યો એમ સ ૧૩૧૧ની  
ડબોઈની પ્રશસ્તિ (શ્લો ૧૦)મા કહ્યું છે ૨ પણ આ ગ્યુસિંહ કોણ  
હતો તે ૥ પત્તો નથી

### લવણપ્રસાદ

આનાકેને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો, એ પણ ધણો પગકૂમી  
હતો ૩ તેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મહત્ત્વ વધાર્યું અને પોતાના  
પિતામહ ધવલના નામ ઉપ-થી ધવનક (હાલનું ધોળકા) ગામ વસાવી  
ત્યાં રાજધાની સ્થાપી આ લવણપ્રસાદને મદનરાસોઈથી વીરધવલ

૧ હુશમારચનિવિદ્ધસ્ય ચેનાકલ્પિ ચલીવસા ।

રજ્ય તં મપ્રસાદાના મનૂનીકારકારણમ્ ॥

સુ સ સ ૩ શ્લો

ઘવલસ્ય મુતેનાપિ તેજ કૃષ્ણાનુકારિણા ।

રાષ્ટ્ર નિષ્કલ્પકીર્ત્યુમારેભે સુમટેન તત્ ॥

કી કી સ ૨ શ્લો ૬૩ એ ૬૫ શ્લો ૬૬

જે પહેલા પૃ ૩૫૮ ડિ ૧ મા યાકયો છે તે તથા શ્લો ૬૪ જુઓ અને  
ચ. વિ સ ૩ શ્લો ૩૮-૩૯

૨ એ. ઇ. ગ્ર ૧ પૃ ૨૫

૩ તત્પુત્ર પ્રસરત્કીર્તિ પતાકાચુમ્બિતામ્બર ।

શ્રીલાવણ્યપ્રસાદોસ્તિ પ્રાસાદ શૌર્યસપદઃ ॥

નામનો પુત્ર થયો. એ વીરધવલ જુવાન થયો એ અરમામાં બીમ-  
દેવના રાજ્યને માંડલીકા દબાવતા જતા હતા એ જોઈને પોતે સ્વતંત્ર  
થઈ જવું કે પોતાના પિતા આનાક પેઠે બીમદેવને વફાદાર રહીને જ  
બને તેટલી પોતાની જગીર વધારવી એ મોટા પ્રશ્ન લવણપ્રસાદ  
આગળ ઉભો થયો. અત્યારે સુ. સં., કી. કો. વગેરે જે જે પ્રશ્નો  
મળે છે તે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્રના આશ્રિનોના લખેલા હોઈને  
એકપક્ષી છે. બીમના પોતાના ઉત્કર્ષુ લેખો સિવાય એના પક્ષ-  
દાર લખાણ નથી. એટલે લવણપ્રસાદે તથા તેના પુત્રે ખરેખર કે-  
વલણ લીધેલું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે  
“બાલક બીમના રાજ્યને જળવાન મંત્રીઓએ અને મંડલીકાએ વહેંચ-  
લીકું.” એમ જે કી. કો. (મ. ૨ કો. ૬૧) કાર કહે છે તે મંડલીકાએ  
તેના આશ્રયદાતા પણ આવી જાય છે. કારણ કે બીમદેવના રાજ્યના  
આરંભકાળે એટલે કે મ. ૧૨૩૪માં જે વાઘપટ્ટી કે બીમપટ્ટી  
જેવાં એકાદ ગામનો ધણી હોતો તેનો પુત્ર સં. ૧૨૭૬માં ધોળકાથી  
ખંભાત સુધીની વિશાળ જગીરનો ધણી થઈ મર્યો છે. જન  
લવણપ્રસાદ વીરધવલે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા નથી કરી અને ધણ  
કરી બીમદેવના મંડલીકામાં ચાલી વધારે સત્તાશીલ થઈ પડ્યા  
છે. સ. ૧૨૭૫ અને સં. ૧૨૮૦ વચ્ચે બીમદેવને ગાદી ઉપરથી  
ઉઠાડી કાઢી જયંતર્મિહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડ્યાની વાત  
પહેલાં કરી છે. એ વખતે એ જયંતર્મિહે મામે લડીને તેને કાઢી

બનેવીને ઘેર વીરધવલને સાથે લઈને મઝ. ત્યાં તેને રૂપાળી અને સૃષ્ટી-  
શુભવાળી જોઈને પોતાના ઘરમા દેવરાજે બેસારી. લવણપ્રસાદને આ વાતની  
ખબર પડી ત્યારે પહેલાં તો તેને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી વીર ધવલ  
ઉપર તેનો અતિશય પ્રેમ જોઈને મારવાનો વિચાર માંડી વાજ્યો અને વીર ધવલ  
સમજાવ્યો યતાં માવાના જ્ઞાનથી શરમાઈ પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

સોલંકી રજપૂતોમાં આ રીતે બીજાની પત્નીને કોઈ રાખે અરે તે મૂં-  
ઢણી સટી લીએ એ વિચિત્ર તો છે જ પણ અસંભવિત કેમ કહેવાય ?



પાછો લીમદેવને ગાદીએ બેસારવો કે પોતે જ પાટણની ગાદી ઉપર ચઢી બેમણુ એ પ્રથમ પણ ઉચ્ચ રૂપમાં જલણપ્રમાદના મન આગળ ખડો થયો હશે એમ કીર્તિકૌમુદીમા આપેલા નીચેના રમણીય કલ્પનાત્મક વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. સોમેશ્વર કહે છે કે “એક વખત રાતમા જલણપ્રમાદને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં તેણે સ્વેત વસ્ત્રધારી હાથમા સ્વેત માળા ધારણ કરેલી મુંદર સ્ત્રીને જોઈ, અને તું કાણુ છે એમ તેને પૂછતા તેણે કહ્યું કે “હું ગૂર્જર રાજપણ્દમી છું. અત્યારે ગૂર્જર દેશમા જે ચક્રવર્તીપદે છે તે બાળક હોઈને શત્રુઓનાં લશ્કરોને રોકી શકતો નથી અને જે મનોએ તથા મડલીકા છે તેઓ અને-પોતાના ધણીની સ્ત્રીને પોતાની કરવા ઇચ્છે છે. અને આ સ્થિતિમાથી મારો ઉદ્ધાર કરે એવો કોઈ હાથ દેખાતો નથી. પરિણામે ત્યાં હાથીઓનાં પગની ધૂળની ડમરી ઉડતી હતી ત્યાં રાતમાં સ્ત્રીઆળવાં બેસે છે. આ રીતે પોતાનાં એટલે મડલીકાનાં અને અન્યનાં શત્રુઓનાં લશ્કરોથી જે હું હણાયેલી છું તે મારો-ગૂર્જર રાજધાનીનો ઉદ્ધાર કરો.” જલણપ્રસાદે ગૂર્જર રાજ્યની આ કલ્પિત પ્રાર્થના સ્વીકારીને એટલે કે આવેશી તકનો લાભ લઈને પાટણની ગાદી ઉપર ચઢી બેમનાનો વિચાર ગમે તે કારણથી પણ જતો કર્યો. કદાચ બીજા મડલીકા પાટણની ગાદી સહેલાઈથી નહિ પચવા દે એમ ધાર્યું હોય કે વક્ષાદારી ઉપર દ્રઢતા ગાખી હોય કે અને હેતુ હોય; ગમે તેમ પણ તેણે કે તેના પુત્રે પાટણની ગાદી ઉપર કે મહાગાજાધિરાજપદ ઉપર નજર ન કરી અને મદામડલેશ્વર પદથી સતોપ રાખ્યો એટલું ચોક્કસ છે.

૧ જુઓ કી. કૌ. સ. ૨ પ્લો. ૮૬ ચી ૧૦૭

૨ જુઓ આણના લૂણીગવસહીની સ. ૧૨૮૭ની પ્રસસ્તિ જેમા લીમદેવને મહારાધિરાજ કહેલ છે અને તેની કૃપાથી જને ગૂર્જરાના મડલમાં મદામડલેશ્વર પદ મળ્યું છે એ રીતે જલણપ્રસાદ વિષે કહેલ છે. જુઓ પ્રા. ને. લે. સં. લેખાંક ૬૫ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૮

સુકૃતસંકીર્તનમાં બીમે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવલને યુવરાજ પદ આપ્યું એમ લખ્યું છે.<sup>૧</sup> આ સર્વેશ્વર પદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં અને સોમેશ્વરે લખેલા ગિરનારના લેખોમાં જ મળે છે. ગમે તેમ પણ સર્વેશ્વર પદ સાથે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મરાઠી ઇતિહાસના પેશ્વા જેવી મતા મળી હશે એમ પ્રબંધોનાં વર્ણનો ઉપરથી કાચવટેએ તથા શુદ્ધરે તર્ક કર્યો છે.<sup>૨</sup> તે સમય ગૂજરાત માટે નહિ તો અમુક લાગ માટે મત્ત લાગે છે. વળી ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાલના મંદિરોના લેખોમાંથી કે બીજા લેખોમાંથી એ વખતે સુરાષ્ટ્રમાં કાર્ધ બીજા મહામડલેશ્વર હોય એવું દેખાતું નથી એટલે લવણપ્રસાદ જ ત્યાં સર્વમત્તાધીશ હોવાનો સંભવ લાગે છે. ગિરનારની વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિમાં લવણપ્રસાદને મહારાજાધિરાજ કહેલ છે;<sup>૩</sup> એમાં ખુશામત ઉપરાંત આ વસ્તુસ્થિતિ પણ કારણ હશે.

છતાં ગિરનારના મં. ૧૨૮૮ના લેખ ઉપર આધાર રાખી ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદ વીરધવલ સ્વતંત્ર થયા હોવાનો શુદ્ધરે તર્ક કર્યો છે તે ખરાબર નથી. કારણ કે મં. ૧૨૬૫માં ખલાતમાં લખાયેલા એક જોન પુરતકની સમાપ્તિમાં વીરધવલના પુત્ર વીરલક્ષ્મને 'મહામડલેશ્વર રાણક' પદવી જ લગાડેલી છે.<sup>૪</sup> એ જોતાં બીમદેવના

જીવનકાળમાં વાઘેલાવશે બીમદેવનું ચક્રવર્તી પદ હમેશાં કણ્વ રાખ્યું છે એ નિઃસંદેહ છે.

લવણપ્રસાદે ઉપર કહેલ સર્વેશ્વર પદ ક્યારે ધારણ કર્યું એ ચોક્કસ કહેવાનું કાંઈ માધન નથી. પ્રબંધોનો કાળાનુક્રમમાં વૃત્તાન્ત કહેવાનો દાવો જ નથી. પણ સ. ૧૨૮૦ અને ૮૩ વચ્ચે બીમદેવે પાછી પાટણની ગાદી કદાચ લવણપ્રસાદની મદદથી મેળવી અને તેના બદલામાં તેને સર્વેશ્વર પદ તથા સુગઙ્ઘનો તથા ખીજો જે મુલક પોતાના બળથી એ મેળવે તેના મૂર્ખ બોગવટામાં મમતિ આપી એવો મારો તર્ક છે.

હવે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનાં પરાક્રમો જોઈએ. પ્રબંધોમાં આ પિતાપુત્રનું જે વૃત્તાંત મળે છે તે સં. ૧૨૭૬ પછીનું છે આટલી વાતમાં મદેહનું કારણ નથી. પણ એ પછી એક પછી એક બનાવો જેમ બન્યા તેમજ વર્ણવ્યા હોય એવું નથી. ખીજ સાધનોની મદદ વડે કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

લવણપ્રસાદે ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલા માળવાના રાગને પાછો કાઢ્યો એ બનાવ, ઉપર જોયું છે તેમ સં. ૧૨૭૬ પહેલાં બન્યો છે અને એ પરાક્રમ પણ તેણે બીમદેવના સામત તરીકે કરેલું છે એટલે અહીં એનો વિચાર કરવાનો નથી. વળી વસ્તુપાત્ર તેજપાલનાં સત્કર્મોની નોંધ લેવાનું પાછળ રાખી અહીં તો લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનાં તથા તેના મંત્રીઓનાં પરાક્રમોનું જ અવલોકન કરી લેશું.

લવણપ્રસાદ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પક્ષપાતી

પણ એ શરૂ કર્યા પહેલાં લવણપ્રસાદે વેદો અને બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એમ સ. ૧૩૫૪ના કલ્હદેવના લેખમાં ૧૬૧ લો એ

જોતાં એનો પોતાનો સાક્ષણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોવાની હકીકત -  
અહીં નોંધી લેવી યોગ્ય છે.

મુરાબ્દમાં વઢવાણ નજીક લડાઈ

લવણપ્રમાદને વઢવાણ નજીક કોઈ બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ થઈ હોવાનું સૂચન વિ. મં. ૧૩૧૧ ની ડબોઈની પ્રગસ્તિમાંથી નીકળે છે<sup>૧</sup> પણ એ પ્રગસ્તિ લખનાર સોમેશ્વરે કી. કૌ. મા આ વાત નોંધી નથી. હવે પાછળના પ્રમધોમાં પાંચ ગામની લડાઈની એક વાત છે. આ લડાઈ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના મમરા શોભનદેવ વચ્ચે થઈ હતી એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૧૯) માં કહ્યું છે. જ્યારે અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ. ૨૧૩) માં પચગ્રામ આગળ બીમમિદ્ધ અને લવણપ્રમાદ વીરધવલ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું એમ કહ્યું છે. જ્યારે વામનસ્થળી આગળ, વઢવાણ અને ગોહીસવાટી (ગોહીસવાડ ?) ના ગામોએને દંડીને આવતા વીરધવલ માથે વીરધવલના માંગણ અને ચામુડ નામના માળાઓને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચ પ્ર (પૃ. ૨૧૦-૨૧૧) માં કહ્યું છે. બેય ગ્રંથોમાં વીરધવલની ગણી જ્યનસ્ટ્રેની પોતાના બાપને તથા ભાઈ-ઓને સમગતવવા જાય છે પણ નિષ્ફળ થઈને પાછી આવે છે એવું વર્ણન છે. બીમમિદ્ધ સાથેની લડાઈમાં પહેલાં મધિ કરે છે જેમાં બીમમિદ્ધે ભદ્રેશ્વરથી મંત્રુષ્ટ ગ્રેહો એવી શક્તિ રાખે છે અને પાછળથી લાગ મળતા તેને ઉખેડી નાખે છે અને વામનસ્થળી આગળની લડાઈમાં માળાઓને મારી વામનસ્થળીમાં માળાઓના પૂર્વજોએ એકઠું કરેલું, દ્રવ્ય લુંટી લે ૩ એમ ચ પ્ર. માં કહ્યું છે.<sup>૨</sup> પ્રમધોનાં આ વર્ણનો ગડબડીવાં અને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ઐતિહાસિક હકીકત

૧ જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૬ પ્રગસ્તિનો સ્થાન ૧૩

૨ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૧) માં વામન સ્થળીમાંથી વીર ધવલને મળેલી લુંટની વિગતો નીચે પ્રમાણે આપી છે. ચૌદસો દિવ્ય ઘોડાઓ, કાદિ સખ્યામાં સોનું, પાંચ દહાર તેજસ્વી બીજ ઘોડાઓ, બીજું પક્ષ એવી રત્નો વગેરે લીધું.

શોધતા તર્કનો આશય લેવો પડે છે સ ૧૨૮૮મા લવણપ્રસાદને આધીન સુરાષ્ટ્ર દેશ હતો એમ તેના ગિરનાગ્ના લેખથી ચોક્કમ જણાય છે. અને બીમદેવની તાબેદારી કબુલ કરતા હોવા છતાં સુગઢના જૂના ગરાશીઆઓ લવણપ્રસાદની સામે થવા હોય એ તદ્દન મનવિત છે વળી સુગઢના બીમમિહનો તથા પચગ્રામ આગળની લડાઈનો ઉલ્લેખ સમકાલીન હમ્મીરમદ મદનમાં<sup>૧</sup> મળે છે અને વઢવાણ આગળ લડાઈ થવાનું ઉપર કહેવા ઉત્કીર્ણ લેખમાં કહ્યું છે એ જોતાં લવણપ્રમાદ અને વીરધવલ વઢવાણ<sup>૨</sup> આગળ એકાદ મોટી લડાઈ લડ્યા પછી લશ્કર માથે સુરાષ્ટ્રમાં પાછાની મુનકગીરી જેવો ફેરા મારી આવ્યા હોય અને તે રીતે મોટી હુલ્લ ભ્રમ આની તેઓએ ધોળકાને સમૃદ્ધ કર્યું હોય<sup>૩</sup> એટલી વાત સંભવિત છે

### ઉપરના યુદ્ધનો સમય

ઉપર કહેલ પચગ્રામ કે વઢવાણ આગળની લડાઈનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે પણ સ ૧૨૭૬મા લવણપ્રસાદે વસ્તુપાવને મત્રી નીમેલ છે અને વસ્તુપાવ એ યુદ્ધ વખતે માથે હતા એમ હમ્મીરમદમદનમાં તથા ચ પ્ર મા કહ્યું છે એ માત્ર હોય તો સ. ૧૨૭૬ પછી અને ૧૨૭૭મા વસ્તુપાવે નિર્વિધે મેનુગ્ન ગિરનારની યાત્રા કરી છે માટે તે પહેલાં એ યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ

### સુમલમાનો સાથે યુદ્ધ

આ ઉપરાંત ખભાત આગળ લવણપ્રસાદે કોઈ સુમલમાન ચડાઈનો સામનો કર્યો હોય એમ સ ૧૩૧૧ની ડબોઈની પ્રશસ્તિમાં

૧ જુઓ હમ્મીરમદ મદન અ. ૧ પૃ. ૭ તથા જ ૨ પૃ. ૧૧

૨ પચગ્રામ વઢવાણ આગળ જ હોય તો વિ. સં. ૧૩૧૧ના લેખનો તથા હમ્મીરમદ મદન વગેરેના ઉલ્લેખોનો મેળ મળી રહે.

વાઘેલાં સાંભંત લવણપ્રમાદ અને તેના પુત્ર વીરનવલ ૩૭૬

કહેયુ છે ? હવે ખલાત આગળ કોઈ મુમતમાન લગાઈ થઈ હોનાનો પત્તો મુમતમાની ઈતિહાસોમાથી મળતો નથી. પણ ડભોઈની પ્રશસ્તિનુ વચન સ્પષ્ટ દેવાથી કોઈક મુમતમાન ટાળીને લવણપ્રમાદે દરાવી હોય એ અમલવિત નથી.

ખલાતના મુખા તરીકે વસ્તુપાલની નીમણુક

મ ૧૨૭૬-૭૭મા જ લાટની—હદમા—આવેના ખલાતને અચાનક ડાપો મારીને વીરધવને પોતાને કમજો કરી લીધુ. પણ ત્યાં લાટના રાગના પક્ષના માણુએ. આં તોફાન ન મચાવે, ચાચીઆ વગેરેના ત્રામથી મુખ રહીને વેપારીઓ મારી રીતે દરીઆઈ વેપાર પણ થી શરૂ એની લોકોમા મુખશાંતિ મુખ વ્યવસ્થા સ્થાપે તથા કદાચ લાટનો રાગ ચડી આવે તો તેની મામે પણ થાન એવા બાહોશ માણુસની જરૂર છે એમ જણાતા વીરધવને મ ૧૨૭૭-૭૮ માં વસ્તુપાનને ખલાત મોકલ્યા. અને વસ્તુપાને ખલાતમા

૧ મર્ત્યથ મનુર્ન રત્યમજયમ્લેચ્છાધિનાય કથમ્ ।

ડભોઈની પ્રશસ્તિ શ્લો ૧૭

એજ પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકમા સ્તંભેજિત શબ્દો છે એ ઉપરી ખલાત આગળ લગાઈ થઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું ■

૨ જુઓ એ ધ મ ૧ મા ડભોઈની પ્રશસ્તિ ઉપર જુ દરતું વિવેચન

૩ જુઓ —

સ્તથ લાટમૂળમુક્તૌ ભૂમિવિભૂષણ ।

સ્તમ્મતીર્થમિતિહ્યાત માસ્તડતીન્દ્રપુર પુરમ્ ॥

એકદા વીરધવલ પ્રસથાસદ્યવિક્રમ ।

તદ્વિગ્ન્ય સમાદત્ત ગ્કામિવ રઘૂદદ્ ॥

૫ વિ સ ૪ શ્લો ૧૭ અને ૨૪

૪ વિ સ ૧૨૭૮ થી તો વસ્તુપાનનો પુત્ર જયન્તસિંહ ખલાતનો અધિકારી હતો એમ જિરનારના સ ૧૨૮૮ ના લેખમા કહ્યું છે એટલે વસ્તુ

બધી જાતના લોકોને મંત્રોષ આપે એવી વ્યવસ્થા કરી.<sup>૧</sup>

ચાર મારવાડી રાજાઓ અને લવણપ્રસાદ

પણ વસ્તુપાલ ખલાત હતા ત્યાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ ઉપર ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા. આ મારવાડી રાજાઓનાં નામ કોઈ પ્રગન્ધકારે આપ્યા નથી. ફક્ત “ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા” એટલું મોઢમ લખ્યું છે. વળી પહેલાં કાણે ચડાઈ કરી? દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજા મિંધણે કે મારવાડી રાજાઓએ? કી. કૌ. માં પહેલા યાદવરાજા મિંધણ ચડી આવ્યો અને “ખીન રાજાની સાથેની લડાઈમાં લવણપ્રસાદ વીરધવલને ગુંથાયેલા જોઇને ચાર મારવાડના રાજાઓ ચડી આવ્યા એમ લખેલું છે.”<sup>૨</sup> જ્યારે વસતવિલાસમાં લવણપ્રસાદ ઉપર યાદવરાજા ચડી આવ્યો હતો એવું લખ્યું જ નથી<sup>૩</sup> વળી કી. કૌ. માં પણ મિંધણ સાથે લવણપ્રસાદને ખરેખર લડાઈ ચલાવું તો કહ્યું જ નથી. એટલે બધું જોતા મિંધણની ચડાઈ લાટથી આગળ નહોતી વધી અને લવણપ્રસાદે યુદ્ધ કર્યા વગર જ, કદાચ એણે લાટમાં વિજય મેળવ્યો

પાલ તે પહેલા ખલાતના મુળા હશે અને વસ્તુપાલે ખલાતનું તંત્ર વ્યવસ્થિત કર્યા પછી પોતાના પુત્રને સોંપ્યું હોય એજ સંભવિત છે. જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૩ થી આગળ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૬

૧ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૮ થી ૪૨ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૭ થી ૧૪

૨ ક્ષિતિપાન્તરવિપ્રહૃતસક્તૌ પિનૃપુત્રાવય વિપ્રદ્યોતુમેતૌ ।  
વિદિતાવસરંધિરાચ્ચતુર્ભિર્મરૂપેઃ સહસોપચકમાતે ।

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૫

૩ લૂગસાકનૃપતેરથ સાઠ મારવૈઃ સમભવદ્વિગ્રહીતિઃ  
તત્ર વીરધવલોપિ બલોપકાન્તર્વરિનિગમઃ ॥ જળામ ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૫

હતો એ જોઈને સિંધણી બીકે મારવાડી રાજાઓ સાથે સધિ કરી છે એમ મને લાગે છે પણ હી ઠા કરે આશ્રમદાતાની મહત્તા વધારવા એક સાથે બધા ચડી આવ્યા એમ વર્ણન કર્યું છે વસ્તુતઃ વસ્તુપાત્ર ખલાતમા હતા ૮ ૨ મારવાડી રાજાઓ લવણપ્રસાદ ઉપર ચડી આવ્યા એટલી હકીકત ઐતિહાસિક લાગે છે આ ચારમા એક તો જયોરનો ચોહાણ રાજા ઉદયગિંહ હોવાનો સમ્ભવ છે, અને લવણપ્રસાદે નડૂનના નાયક ઉપર તરવારનો ધા કર્યો હતો એમ જો હી હો મા કહ્યું છે? તે આ ચડાઈ વખતે બન્યું હશે. બીજો કદાચ એનો ભાઈ મહણસિંહ હશે માખીના બેમા એક આણનો પરમાર રાજા સોમગિંહ હોય અને એથો ગોડનાડ છત્તાનો ચોહાણ સામંત ધાધનદેવ હોય એવું મારું અનુમાન છે આ ચારેય બીમદેવના વજાદાર સામંતો હતા એટલું જ નહિ પણ પહેલા બે તો બીમદેવના સાગા થાય એટલે બીમદેવનું રાજ્ય લવણપ્રસાદ ગળી નાય છે એવું જોઈને આ ચાર લવણપ્રમાદની સામે થયા હશે એવો મારો તર્ક છે

લવણપ્રસાદે મારવાડી રાજાઓ સાથે સધિ કરી

પણ આ લડાઈનું કાષ્ટ પણ પરિણામ ન આવ્યું, અને એમા ન પડેલા જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી એ જોઈને મારવાડી રાજાઓ માથે લવણપ્રમાદે સધિ કરી હોય અને બીમદેવે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપીને તથા લવણપ્રસાદે બીમદેવના મહાેશ્વર રહેવાનું સ્વીકારીને આ લડાઈનું સમાધાન કર્યું હોય એમ બધું જોતા મને

૧ જપ્તે તેનાસિદ્ધેન ગાઠ નડૂલનાયક ।

નિર્ઘતિનૈવ તેનામી કમ્પન્તેશાપિ મૂચત ॥

કી કૌ. સ ૨ શ્લો ૧૯

૨ નડોરના આ ચોહાણો મૂળ નડૂલના દોવાધી કી કૌ કરે એને નડૂલનો કહો હશે કે નડૂલનો કાષ્ટ બીજો સામંત લક્ષ્મિ હશે ?



જાગે છે. મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કર્યાનું તો કી. કૌ.માં કશું જ છે<sup>૧</sup>

### રાજ સાથે વસ્તુપાલનું યુદ્ધ

પ્રમંથોના કહેવા પ્રમાણે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મારવાડી રાજાઓ સામે રોકાયેલા બેઠેને લાટદેશના ચોદાણ મંડલીક શંખેર, પોતે પહેલાં ખીમ શત્રુ (યાદવ સિંધણ) સામે લડવામાં રોકાયેલો હતો ત્યારે જાપો મારીને વીરધવલે ખંભાત લઇ લીધેલું તે યાદ કરીને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી. અને પહેલાં દૂત મોકલીને 'વીરધવલની ચાકરી હોડો દઇ પોતાની ચાકરી વસ્તુપાલ સ્વીકારે તો પોતે વસ્તુપાલને ખંભાતનો માલોક બનાવી દીએ, એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો. પણ વસ્તુપાલે એ લાંચનો તિરસ્કાર કર્યો એટલે સંખ અને વસ્તુપાલ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. ધોડેશ્વર સામે ધોડેશ્વર, હાથી સામે હાથી,

૧. સંઘાય કન્ધુજનતાજનિતોપરોષા

દ્વીરૈર્વિરુદ્ધહૃદયોપિ સમં નૃવૈસ્તૈઃ ।

સ્વાર્થા સસાદ નગરી સ્ત્રવણપ્રસાદઃ ॥

વાધેલા આમંત્રણ પ્રમાણે અને તેનો પુત્ર વીરવંશ ૩૭૫

પાવણ, સામે પાવણ અને ગચ્છ સામે રચની લગાઈ જાતી અને તેમાં વસ્તુપાવનો એક વીર ચોદો—ગુવકુળનો જીવનપાત્ર સખના અનેક ચોદાઓને માર્યા પછી સંખની તરવારે કપાઈ ગયો એ જોઈને વસ્તુપાવ પોતે લગાઈમા ઉતર્યો અને તેના પગક્રમને પરિણામે રાખ રણભૂમિ છોડીને બાગ્યો એટલું જ નહિ પણ અરૂંધ બેગો યદ્ય ગયો.

સવણ પ્રમાણ અને ગોધાનું યુદ્ધ

૧ વિ મા નથી પણ કી કૌ મા જે વખતે મારવાડી ગાળજો ચડી આવ્યા તેજ વખતે “તેઓ માથે મધિ કરીને ગોધાના અને લાટના ગાળજો વવણ પ્રમાણની જાણી રાથી નીકળીને મારવાડીઓને મળી ગયા” એમ કહેતું છે આમાથી લાટનો રાગ તે તો ઉપર જેની માથેના યુદ્ધની વાત કરી તે સખ જ પણ ગોધાનો રાગ કાણુ અને તેની માથે શુ થયું એ કાઈ કો કૌ મા નો કહ્યું જ નથી હમ્મીગમદમદન (અં ૨) મા ગોધાના ગાળનું નામ વિક્રમાદિત્ય ક્રમ્યુ છે જ્યારે અ પ્ર (૫ ૨૧૭) મા ધૃધુ નામ લખ્યું છે અને એ ધૃધુત મહાલીક ગૂઝગાતમા બહારથી આવતી વણખરોને છુટી લેનો

૧ આ વસ્તુપાત્ર રાખ વચ્ચેના યુદ્ધના વર્ણન મઠિ જુઓ કી કૌ. સ. ૪-૫, ૧ વિ. સ ૫, ચ. પ્ર. ૫ ૨૧ થી ૨૨૦ ને પ્ર વિ ૧ ૨ ૩ ૨૧૪ આ યુદ્ધમા રાખની હાર સ્પષ્ટ કરી છે જુઓ—

ધીવસ્તુવલસનિવાદચિરાત્રણઠ

અસસ્ત્રયા પથિ વિનુસલમહાવેગઃ ।

તત્પટ્પાતમય મગુરચિત્તશ્ચિઃ

આસ ચયા મૃગુપુરે ગત એવ મેત્રે ॥

૧ વિ સ. ૧ જી. ૧૦૯

૨ શય મેદ્રહલાદેનાનાયો મરુતોયૈનિમૃત નિવદર્શી ૧ ૧ ૧

વિપુરે પરીક્ષ્ય તથ મિત્રદ્વિતય ચત્કરકાપેયતુસ્તાન્ ॥

૧ ૧ ૧

—કી. કૌ. સ. ૪ ૧૨૩. ૫૭

માટે એને વશ કરવા વીરધવલે મત્રી તેજપાલને મોકલ્યો અને તેણે ધૂધુવને કેદ કર્યો અને ત્યાં અદાર કરોડ સોનું, ચાર હજાર ઘોડી વગેરે છુટ કરી એમ લખ્યું છે પણ એ અ-ચના આવ્યા વર્ણનો એક સરખા અને દેખીતી રીતે કટિપત કયા જેવા જણાય છે તેજપાલે આણુ પરાક્રમ કર્યું હોય તેા સમકાલીન પ્રગધોમા નોંધાયા વગર નજ રહે માટે એ માનવા યોગ્ય નથી

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના સિંધણુની ચડાઈઓ

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના રાજા મિંધણે બીમદેવના મંત્ર-પ્રકાશમાં એક ઠરતા વધારે ચડાઈઓ કરી છે પણ એ બધી લાટ દેશ ઉપરજ કરી હોય અને એથી આગળ મિંધણુ ન વધ્યો એમ પ્રગધોના વર્ણનો તથા સિંધણુના શિવાલેખો ઉપરથી દેખાય છે

સિંધણને દરાવીને પાછો કાઢ્યો, પણ બીજવાર ચડી આવીને સિંધણે સંખને કેદ કર્યો.<sup>૧</sup> હવે આંબે ગામના શિલાલેખના માથું કાપી નાખ્યું સખદાનો અર્થ દરાવ્યો એમ કરીએ તો બેંચનો મેળ બસે છે.<sup>૨</sup>

લવણપ્રસાદે સિંધણ સાથે સંધિ કરી,

અને ત્રીજવાર ચડી આવ્યો ત્યારે મહામંડલેશ્વર લવણપ્રસાદે મહારાજાધિરાજ સિંધણ સાથે સંધિ કરી.<sup>૩</sup> જેમાં “ પરસ્પર એક-બીજાની ભૂમિ ઉપર ચડાઈ ન કરવી, પોતપોતાના દેશમાં રહેવું, બેમાંથી એકના ઉપર કોઈ શત્રુ ચડી આવે તો તેને બીજાએ મદદ કરવી, એકના ખઠારવટીઆને બીજાએ ન સંધરવો ” વગેરે શરતો છે. આ સંધિનું બરાબર પાલન થયું જણાતું નથી. કારણ કે શક સં. ૧૧૬૨ (વિ. સં. ૧૨૯૭)ના આંબે ગામ આગળના શિલાલેખમાં સિંધણ તરફથી પહેલાં ચડાઈ કરનાર બ્રાહ્મણ સેનાપતિ બોલેશ્વરનો પુત્ર રામ ગૂર્જરો સાથે નર્મદા કાંઠે થયેલા યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે.<sup>૪</sup>

૧ નિર્મદામહત્તયાદવસેનાં નર્મદાવિપુલરોધસિ શલ્લઃ ।

દૂત રે તદિતિ જત્પસિ નૈતદ્વ્યનાનિ ચદયં સમવાપ ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૪૨ એ ઉપરાંત એજ સર્જના શ્લો. ૩૭ તથા ૪૪ પણ જુઓ અને ગ્રી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૬૬

૨ પ્રસસ્તિ લેખકોએ આશ્રયદાતાના વિજયને મદદતા આપવા દરાવ્યોને ઠેકાણે મારી નાખ્યો લખ્યું હોય એવા ધણા દાખલા છે, વળી શક સ. ૧૧૬૨ વાળા શિલાલેખમાં તથા ૧૧૫૭ ના બીજા શિલાલેખમાં માત્ર ગૂર્જરોનો કર્પ દર્શી નાખ્યો અને ગૂર્જરોને જર્જરિત કર્યા એવાજ સખદો છે. દેમાદિયાં ચે ચરિત્ર વ. ૧૦.

૩ જુઓ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૫૨ નું ચમત્સપત્ર.

૪ જુઓ આંબેગામનો શિલાલેખ શ્લો. ૧૩ અગ્રાન્તરે મહાયુદ્ધમમૂદામસ્ય ગૂર્જરોઃ તથા શ્લો. ૩૧-૩૨. આ. સ. જો. ઈ. વે. સ. ગ્રં. ૩ દેમાદિ પરિશિષ્ટ ૧૭ નં. ૧.

## સિંધણીની ચોથી ચડાઈ

આ છેલ્લી લડાઈ વીરધવલના મરણ પછી મં. ૧૨૬૫ થી ૧૨૬૭ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ અને તેમાં યાદવ સેનાપતિ ગમને મારનાર વીરાસદેવ હોવો જોઈએ એમ એ પોતાને સિંધણીના સૈન્ય રૂપી સમુદ્રને શોષીનાખનાર વડવાનક કહે છે,<sup>૧</sup> એ ઉપરથી લાગે છે. આ છેલ્લી શિવાયની સિંધણીની ચડાઈઓ વિ. મં ૧૨૭૭ પછી અને સં. ૧૨૮૩-૮૪માં કીર્તિકીમુદી લખાયું તે પહેલાં થઈ છે. આ સિંધણીની ગુજરાત ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન કરતાં કીર્તિકીમુદીકારે શત્રુનું સૈન્ય ચડી આવે છે એમ સાબળતાં લોકોની કેવી સ્થિતિ થઈ તેનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ જમાનાની લોક સ્થિતિનું મરમ ચિત્ર હોવાથી તેનો માર અહીં ઉતાર્યો છે.<sup>૨</sup>

શત્રુનું લશ્કર ચડી આવતાં થતી લોકોની સ્થિતિ

“સિંધણનું સૈન્ય ચડી આવે છે એવું સાબળતાં ગુજરાતની રાજધાનીના લોકોની મન-સ્થિતિ સિંહનાદ માંભળનાં દિશાઓમાં વારે ધડીએ જોતી દરણીના મનની જેવી થાય તેવી લખાતી થઈ ગઈ. હવે કોઈ નવું ધર બધાવવાનો વિચાર કરવું નથી, કોઈ ધાન્ય મેળવવું નથી, માણસનું મન ક્યાંય સ્થિર થતું નથી. લોકોની નજર ગાડાઓ તરફ ફર્યા કરે છે. (તેમાં બેસીને લાગવા માટે) જેમ શત્રુનું લશ્કર પાસે આવે છે તેમ તેમ લોકો બીકથી પાછળ પાછળ લાગે છે.”

૧ વીરાસદેવનું સ. ૧૩૧૭ નું કડીનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. મં. ૬ પૃ. ૧૬૧

૨ ક્ષુતસિદ્ધપત્તસૈન્યસિંહનાદપ્રમસા ગૂર્જરરાજરાજધાની ।

હરિણીવ હરેન્મુદાવલોક ચરિનાન્ત કરણા મુદુલકાર ॥

ગૃહમારમતે ન કોપિ કર્તુ યુક્તે કોપિ ન સપદ જ્ઞાનામ્ ।

અવધીરિતધાન્યમચયાનાં ઘટુમાનઃ શક્ટેષુ માનવાનાં ॥

સમુપેતિ યથા યથા સમીપં રિપુરાજધ્વજિની મદાત્તદાનોં ।

પરતઃ પરતસ્તથા તથાસૌ જનતા જાતમયોચ્છ્રયા પ્રયાતિ ॥

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૭૮

ગુજરાત ઉપર મુમત્તમાની હુમલાઓ

સિંધની મુમત્તમાની સેનાએ ખાસખાની મરદારી નીચે ( દિ. સં ૬૨૦ ) વિ મં ૧૨૮૦મા અણહિવનાડ પાટણને હુટ્યુ, એમ તમમતેનાસીરીમા લખ્યુ છે<sup>૧</sup> અને મોટી હુટ લખને પાછી ફરતી એ સેનાને મેવાડના ગજ જૈત્રસિંહે હગવેલી તેના ઉલ્લેખ સમગસિંહના આશુના શિયાવેખમાર છે હમ્મીગમદમર્દનમા મેવાડના જે જયનલ ગુળનો ઉલ્લેખ છે, તે આજ મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ ( મ. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૬ ) આ જૈત્રસિંહ ભારે પગકમી ગજ હતો, પાંડોશી રાગ્યો સાથે તથા મુસનમાનો માથે પણ તે ઘણી લડાઈઓ લડ્યો હતો. ગુજગતથી મેવાડને સ્વતંત્ર ઢરનાર આ જૈત્રસિંહ જ છે

મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ અને વીરધવલ

હવે હમ્મીગમદમર્દનમા લખ્યુ છે કે મેવાડના આ જયતને ( જૈત્રસિંહે ) પોતાની તખતારના અભિમાનથી વીરધવલ સાથે મધિ ન કરી પણ મુમત્તમાનો મેવાડને અને મેવાડની ગજધાની ( નાગદા ) ને જીતી-હુની બાળી ગૂજગત ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે એવુ દૂત પાસેથી માલળી વીરધવનના બુદ્ધિશાળી મતી વસ્તુપાલે મારવાડના સોમસિંહ વગેરે સામન્તો તથા બીજાઓને પોતાના સદ્વાયક બનાવ્યા. અને પોતાના એક જસુમને મેવાડ તરફ તપામ કરના મોખ્ધો. હવે “ મુમત્તમાનોએ મેવાડની ભારે દુર્દશા કરી નાખેની, લોકો ત્રાહિત્રાહિ કરતા હતા, કેટલાક લોકોએ મુમત્તમાનોને હાથે મરવા કરતા કુવામા પડતુ મુકીને આપધાન કર્યો, કેટલાકોએ જાતે પોતાના ઘર બાગી નાખ્યા, કેટલાકોએ ગળે ફાંસો ખાધો અને મુમત્તમાનો ગામડાઓ

૧ રાવદીકૃત વળકાતે નાસીરી પૃ ૨૬૪ દિ

૨ તુલકસંન્યાર્ણવમુમયોનિ

રસ મૂનિમય જૈત્રસિંહ ॥

શ્લો ૪૨

ઈ. એ મ. ૬ પૃ. ૩૪૯, રાજપૂતાનેડા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૬

હુની તથા બાળી નાખી લોકોને-સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને કાપી નાખે છે એ ત્રાસ બેઠને વીરધવલના જાસુએ 'નાસો વીરધવલ આવે છે' એમ જૂમ પાડી એટલે વીરધવલની બીઠથી મુસલમાનો ભાગ્યા પછી તો લોકો પણ તેઓની પાછળ પડ્યા અને છેવટે વસ્તુપાલના બગદાદ ગયેલા જાસુસોએ જગાડેલી ખટપટથી અદર અદર જાગેના જગડાને પરિણામે વીરધવલ ચડી આવે તે પહેલાં તો મુમનમાનો ભાગી ગયા "

હમ્મીરમદમદન (અ-૩અને ૪)મા વિસ્તારથી આપેલું ઉપરનું વર્ણન મોટે ભાગે કલ્પિત છે એવો શ્રી ગૌ હી ઝોઝાનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે 'વીરધવલ આવે છે' એવી જુમ માત્ર સાબળી મુસનમાનો ભાગી જાય એ અસંભવિત છે. વળી ખરી રીતે નાગદા મુમનમાનોને હાથે પડ્યા પછી કૈતરસિંહે જ મુમલમાનોને હરાવ્યા હોય એમ કૈતરસિંહના ચીરવાના તથા ઘાઘસાના લેખોથી તથા સમગ્રસિંહના આજુના લેખથી જણાય છે,<sup>૧</sup> છતાં મેવાડમા થયેલી મુસલમાનોની હારનો યશ આ હમ્મીરમદમદનનો કવિ વીરધવલને આપે છે તે ખોટું છે ખરી રીતે કૈતરસિંહે મુસલમાનોને હરાવી ગુજરાતને મુમલમાની હુમલાથી બચાવ્યું છે<sup>૨</sup> આ મુસલમાન સુન્તાન કોણુ હતો 'હમ્મીર-મદમદનમા મીલચ્છીકાર નામ લખ્યું છે જે અમીરશામરનું સંસ્કૃત રૂપ લાગે છે કુતુબુદ્દીન એબકે અમીર શિકાર ખિતાબ પોતાના ગુલામ અસ્તમશને આપ્યો હતો અને તે અસ્તમશ સમ્મુદ્દીન નામ

૧ ન માલવીયન ન ગોર્જરેય ન મારવેસેન ન જાગલેન ।

મ્નેચ્છાધિનાયેન કદાપિ માની મ્લાનિ ન નિગ્ધે વનિપસ્ય યસ્ય ॥

ચીસ્વાનો સિવાનેખ ૨૨૦, ૬

શ્રીમદગૂર્જરમાલજ્વલુષ્કણાકમરીશ્વરૈયસ્ય ।

ચક્રે ન માનમગ. સ સ્વસ્યો જયતુ જયસિદ્ધનૃપ ॥

ઘાઘસાનો સિવાનેખ

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૦ ટિ ૧, ૪૬૧ ટિ ૪

૨ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૬

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૮૧

ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠા તેનો સમય વિ. મં. ૧૨૬૬થી ૧૨૬૩ છે. પણ ઉપર કહેલી ચક્રાર્ધ વિ. મ. ૧૨૭૯થી ૧૨૮૬ વચ્ચે ચર્ચ હોવી જોઈએ. કારણ કે વિ. સ. ૧૨૭૯ સુધી નાગદા તુટ્યું ન હતું અને મં. ૧૨૮૬માં હમીરમદમદનની પ્રત લખાઈ છે. આ શમ્સુદ્દીને રજપૂતાના ઉપર કરેલી અનેક ચક્રાર્ધોનું<sup>૧</sup> વર્ણન ફારસી તવારિખોમાં મળે છે પણ કોઈ ઠેકાણે ઉપર કહેલી ચક્રાર્ધનું વર્ણન નથી તેનું કારણ મુસલમાનોએ હાર ખાધેલી એ જ હોવું જોઈએ, એ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનો મત માન્ય છે.<sup>૨</sup> ચ. પ્ર. (૨૩૫)માં મોજુદીન સુલતાનના સૈન્યને વસ્તુપાલે હરાવ્યાની વાત છે, તે ઉપરના બનાવનું જ વર્ણનાન્તર હશે એવો મારો મત છે. જોકે મોજુદીન-મુર્જુદીન નામ તો સાહજુદીન મદમુદ ધોરી (વિ. સં. ૧૨૨૯થી ૧૨૬૨ ઇ. સ. ૧૧૭૩થી ૧૨૦૬)નું છે કે પણ એ વખતે વસ્તુપાલ વીરધવલના મંત્રી નહતા. એટલે ઉપર કહેલા બનાવનું જ વર્ણન કરતાં ચ. પ્ર. કારે મુસ્લીમ સુલતાનનું મુર્જુદીન નામ લખવામાં ભૂલ કરી છે એવો મારો મત છે.

### મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ

વસ્તુપાળ તેજપાળ પોરવાડ નાતના વાણીઆ<sup>૪</sup> હતા. વસ્તુપાળે પોતે તથા તેના આશ્રિત કવિઓ સોમેશ્વર, અરિસિંહ વગેરેએ તેના કુળનું જ વર્ણન કર્યું છે તેમાં મૂળ પુરૂષનું નામ ચંડપ લખ્યું છે. એ ચંડપ

૧ જુઓ ફારસી તવારિખો—ઝીગ્સફિસ્તિઝા મ. ૧ પૃ. ૨૭, રાવદી કૃત તખ્તમતેનાસીરી પૃ. ૬૧૧, ઈલીઅટ મ. ૨ પૃ. ૩૨૪.

૨ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૭ તથા ૪૬૮ ટિ. ૩.

૩ મુર્જુદીનની આ હારની ચર્ચા માટે જુઓ મું. જે પૃ. ૨૦૧ તેન સાહિત્ય સંશોધક ખ. ૩ અ. ૧ પૃ. ૧૫૩ મા શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો તથા ગુજરાતીના ૧૯૩૪ ના દીવાળી અંક પૃ. ૧૮ મા શ્રી. બો. જ. સાહે-સરાનો લેખ.

૪ પ્રાગ્વાટગોત્રતિલકઃ કિલ કથિદત્ર ધીચમ્પઃ

નરનારાયણનંદ સ. ૧૬ ૨થો-૩



ક્યાંક મંત્રી હતા.<sup>૧</sup> ચડપના પુત્ર ચડપ્રસાદ થયા તેઓએ પણ મંત્રી પદમાં જોડાઈ ગાળી હતી.<sup>૨</sup> આ ચડપ્રસાદને બે પુત્રો થયા (૧) સૂર અને (૨) સોમ. તેમાંથી સોમ સિદ્ધરાજનો ખજાનચી હતો એમ કોર્ટિકૌમુદીકાર કહે છે.<sup>૩</sup> આ સોમનો પુત્ર અશ્વરાજ કે આશરાજ થયો એ પણ સોલકી રાજાના કાંઈક અધિકાર હિપર હતો. તેને દંડપતિ આશૂની<sup>૪</sup> પુત્રો કુમારદેવીથી લૂણિય, મદલદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના ચાર પુત્રો થયા. આ કુમારદેવી રૂપાળી પણ વિધવા સ્ત્રી હતી એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૭)માં લખ્યું છે. અને તેને વસ્તુપાળ તેજપાલ રાસો ટેકા આપે છે. સુ સ., કી-કી. જેવા સમકાલીન ગ્રન્થો આવી બાળતમા મૌન રાખે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ એ વાતમાં તથ્યાંશ ન હોય તો મેરૂતંગ જેવો વસ્તુપાલ તેજપાલના પૌત્રાનો સમકાલીન લેખક લખીજ ન શકે એ સ્વ. મણિલાલ વ્યાસની દલીલ જૈન સાહિત્ય મંશોધકના સપાદક પેડે મને પણ વજનદાર લાગે છે.<sup>૫</sup>

આ આશરાજની દાનચૂગતાનાં તથા માતૃભક્તિનાં પ્રબંધકારોએ ખાસ વખાણ કર્યાં છે. તેણે કુવાઓ અને તળાવો ખોદાવીને તથા મંદિરો બંધાવીને પ્રુણકાર્યો પણ કર્યાં હતાં, માને પાલખીમાં બેસારીને જાત્રા કરાવી હતી.<sup>૬</sup> આશરાજના હિપર કહેલા ચાર પુત્રોમાં લૂણિય

૧ મન્નિમળલમાર્તેન્દ્રચન્દ્રવઃ પ્રથમઃ પુમાન્ ૬

કી. કી. સ. ૩ શ્લો. ૪

૨ કી. કી. સ. ૩ શ્લો. ૮-૯

૩ નિદધે ગુણરાતનાં ચત્ર કોશઃ સ્વયમુવા ૬

તત્ર શ્રી સિદ્ધરાજોપિ રત્નકોશં ન્યવીવિશત્ ॥

કી. કી. સ. ૩. શ્લો. ૧૪

૪ જિનનહર્ષમણિનું વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ પહેલો, ચ. પ્ર. પૃ. ૨૨૪

૫ જુઓ જૈન સાહિત્ય મંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ પ. ૧૦૮

૬ કી. કી. સ. ૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૧ તથા વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૫૬-૬૦

બાળ વયમાં અને મલદેવ જુવાન ઉંમરે પ્રજા ચલા પછી મરણ પામ્યો હતો. પણ વસ્તુપાલ તેજપાલ વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે જન ધર્મનાં મતકારો દ્વારા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વિ. સ. ૧૨૪૯માં પિના સાથે યાત્રા કરનાર વસ્તુપાલ તેજપાલ વિ. સં. ૧૨૪૦-૪૨ની આસપાસમાં જન્મ્યા હોવાનો ગંભીર છે. ઉમ્મરમાં આવતાં પોતાના પૂર્વજો પેઠે તેઓ પણ સોલકી રાજની સેવામાં ગયા અને વીરધવલની માગણીથી તેઓને જીમદેવેજ વીરધવલને મોખ્યા અને વીરધવલે તેઓને મં. ૧૨૭૬માં પોતાના મંત્રીઓ બનાવી બધી રાજ્ય બાર તેઓને માથે નાખ્યો.<sup>૨</sup> પ્રમથોમા વસ્તુપાલ તેજપાલ બેયને મંત્રી બનાવ્યા એમ કહ્યું છે.<sup>૩</sup> મતલબ કે આ મંત્રી બાઇઓએ બેગો કાગ્યાર કર્યો છે. અસજત વસ્તુપાલ ખંભાત ગયા તથા જત્રા કરવા ગયા ત્યારે મંત્રીપદનો બધો ભાગ તેજપાલને માથે નાખ્યો હોવો જોઈએ. અને એય માથે હોય ત્યારે બેમાં વસ્તુપાલ મોટા હોવાથી મદ્રામાત્મ તરીકે તેનેજ મનોધવામાં આવતા.<sup>૪</sup>

### વસ્તુપાલ તેજપાલની યોગ્યતા

આ વસ્તુપાલ તેજપાલ જન ધર્મના મોટા પ્રભાવક હતા એમાં

૧ જુઓ. લોટસનમ્યુઝીઅમ રાજકોટમાના કલેક્ટર્સ લેખોનો. વ. વિ ની અં. પ્રસ્તાવનામાં કહેવો ઉતારો.

૨ જુઓ. સુ. સ. સ. ૪ શ્લો. ૪૨થી ૬૦ જોડે કી. કૌ., વ. વિ. અને પ્ર. વિ.માં વસ્તુપાલ તેજપાલ ફરતા કરના ધોળકે આગ્યા અને વીરધવલે જ તેઓને મંત્રીપદે નીમ્યા એવું વર્ણન છે. પણ સુ. સ. માથી ઉતારેલા ઉપજા વર્ણનને વ. તે. પ્રસસ્તિ અને સુ. કી. ક. નો ટેકો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુપાલે પોતે જાહેરા નરનારાયણનદ (સ. ૧૬ શ્લો. ૩૫)નો ટેકો છે.

૩ જુઓ. કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૫૧. થી ૬૮. સુ. સં. સ ૩ શ્લો. ૫૬-૬૦, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૮૨ વગેરે અને સં. ૧૨૮૮ ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને સ. ૧૨૭૬ થી મદ્રામાત્મ કહેવ છે ત્યારે આગુના સ. ૧૨૮૭ના લેખમાં તેજપાલને વીરધવલની સમસ્ત મુદ્રાનો ઉપયોગ કરનાર કહેવ છે.

૪ જુઓ. હમ્મીરમદમદન

મંદેહ નથી પણ તેઓમાં મત્રીપદને યોગ્ય બીજા મોટા ગુણે પણ હતા. વીરધવલે બીમદેવ પાસે મત્રીની માગણી કરતાં <sup>૧</sup> “શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં ધનમાં (ધન મેળવવામાં) અને પ્રધન (સત્રુને મારવા)માં કુશળ હોય” એવા માણસની માગણી કરી હતી. આ મત્રીઓ એવા હતા જ. વસ્તુપાલની શસ્ત્ર અને પ્રધન કુશળતા ખલાતમાં થયેલા વિગ્રહ પ્રમંગે દેખાઈ છે. વિદ્વાનોની શાસ્ત્ર સ્વર્યામાં વસ્તુપાલ ધણો રસ લેતા એટલુજ નહિ પણ તેણે પોતે નરનારાયણાનંદ નામનુક્રાંત્ય લખ્યું છે.<sup>૨</sup> જેના સોળમાં સર્ગમાં તેણે પોતાની રસાવળી આપી છે. વસ્તુપાલ મત્રી થયા પછી લવણપ્રસાદ વીરધવલની રાજ્ય સીમાઓ ફેટલી બધી વધી અને રાજ્યમાં તથા વસ્તુપાલ તેજપાલ પાસે ફેટલો પૈસો આવ્યો (જેમાંથી મંત્રીઓએ ગુજરાતમાં અદ્ભૂત કારીગરીવાળાં મંદિરો બાંધ્યાં) એ જ્ઞાનમાં લેવાથી ધન મેળવવાની તેની કુશળતાનો જ્ઞાસ આવશે. આ ધન અન્યાય કર્યા વગર મેળવવાનો તેઓને આગ્રહ હતો એમ સોમેશ્વર અને મેશ્વરુગ કહે છે પણ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૦૬)માં “રાજ્યના જૂના અધિકારીઓને, જૂના વેપારીઓને અને જૂના જમીનદારોને નીચેવીને વસ્તુપાલે રાજ્યમાં પ્રુષ્ઠળ ધન એકઠું કર્યું તથા તેવડે લશ્કર ભેરું કર્યું અને એ લશ્કર માથે વીરધવલે મોરડમાં મુલકગીરી કરીને ઘણું ધન મેળવ્યું તથા ધણો મુલક હાથ કર્યો” એમ લખ્યું છે.

એ ગમે તેમ હો, પણ લવણપ્રસાદ વીરધવલના પરાક્રમે અને વસ્તુપાલ તેજપાલની શસ્ત્રની તથા બુદ્ધિની કુશળતાએ આ વાઘેલાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું એટલું નક્કી.

વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રા—પણ આ જન મત્રીઓ રાજ્ય મદમાં પોતાના ધર્મને જૂલી ગયા નહોતા એટલે મત્રી થયા પછી

૧ દસઃ શસ્ત્રે ચ શાસ્ત્રે ચ ધને ચ પ્રધને ચ યઃ ।

સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૪૩

૨ ગા. એ. સી. મા આ કાવ્ય હપાઈ ગયું છે.

૩ પુરુષ્ટત્ય ન્યાય.....વગેરે.

કી. કી. સ. ૩ શ્લો. ૭૭ અને પ્ર. વિ. પૃ. ૨૦૮ શ્લો. ૩૬

કાંઈક નિરાંત મળતાં તેઓએ પહેલું કામ સં. ૧૨૭૭માં તીર્થયાત્રા કરવાનું કર્યું.<sup>૧</sup> આ તીર્થયાત્રાનું જે વર્ષનું પ્રશ્નપ્રશ્નમાં આપ્યું તેનો હુંકા સાર એ વખતની લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં ઉતાર્યો છે.<sup>૨</sup> “ મુર વિજયસેનાસૂરિએ ક્વેલા મંદાધિપતિપદના અભિષેક માથે તેઓએ આપેલા શુભ મુદ્દતમાં ચક્રુન જોધને તીર્થ યાત્રા માટે વસ્તુપાસે પ્રવાણ કર્યું; તે પહેલા શહેરે શહેર વિવેકી જનોને પત્રો લખી મંદમાં સામીલ થવા તેડાવ્યા હતા. પછી જેઓ પાસે વાદનો ન હતા, તેને વાદનો આપ્યાં, સાધનો નહોતાં. તેને સાધનો આપ્યાં, જેની પાસે નોકરો નહોતા તેને નોકરો આપ્યા. પછી જાતું, પાણીનાં વાસણો વગેરે તો હોયજ. પણ દવાઓ અને વૈદ્યો પણ સાથે લીધા. આવી તૈયારી સાથે જે મંદ ઉપડ્યો તેમાં પ્ર. ચિ. (૫ ૨૦૬)ના હેઠવા પ્રમાણે કુલ સાડા ચાર હજાર વાદનો હતા. શ્વેતાંબરો એકવીસો હતા. સંધ અને તેની રક્ષા માટે એક હજાર હથિયારબંધ ઘોડેસ્વારો આગળ પાછળ અને પડખે આલના હતા. સાતસો માંદણી સ્વારો સાથે હતા અને તેના ઉપરી તરીકે ચાર મહામામન્તો હતા. આ રીતે મંદે ઘોળકેથી ચાલી પહેલું મુકામ કાસલદેમાં કર્યું અને ત્યાં ઋષભનાથના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ રીતે પાંચ છ મજલો દરીને<sup>૩</sup> શત્રુજયની તળેટીમા પહોંચીને તંબુઓ નાખ્યા. વસ્તુપાસ દરેક મુકામ વખતે મોની મગવડ માચવ્યા પછી પોતાની સગવડ કરતા. આ રીતે શત્રુજે પહોંચી હુમર ઉપર ચઢી ત્યાં ધોરણ પ્રમાણે પૂજન કે

૧ તીર્થયાત્રાની ઉપલી તારિખ પ્ર. ચિ. (૫. ૨૦૬)મા છે એટલું જ નહિ પણ ગિરનારના વસ્તુપાવના મંદિરના લેખમાયે છે.

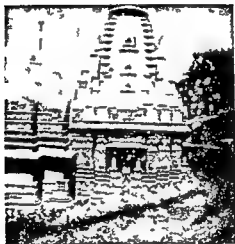
૨ આ યાત્રાનું વર્ષનું મુખ્યત્વે સુ સં. સ. ૫, ૭, અને ૮માંથી લીધું છે. કી. કૌ. પ્ર. ચિ. વગેરેની પણ મદદ લીધી છે ખરી.

૩ માંદ પાસે હાલનું કાસન્દ્રા એ ઘોળકેથી પાલીવાળે જવા સીધા રસ્તા ઉપર આવેલું છે.

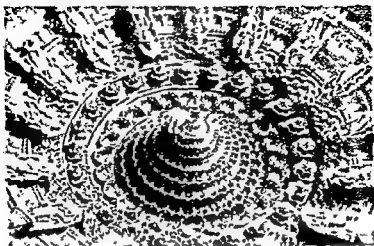
સરસ્નાન, સ્તવન વગેરે કર્યું અને આઠેક દિવસ રહ્યા.<sup>૧</sup> પછી શેત્રુંજીથી ઉતરી ગિરનાર તરફ મંથ ચાલ્યો. પહેલાં દેવપાટણ જઈ, શકરને પ્રણામ કરી પછી સંધે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથની દેસરપૂજા, સ્તુતિ આરતી વગેરે ધોરણ પ્રમાણે કર્યું અને ગિરનાર ઉપર આઠ દિવસ રહી<sup>૨</sup> નીચે ઉતરી મંથ વામનસ્થળી રસ્તે ધોળકે પાછો આવ્યો એટલે વીરધવળે સંધને સાંમયુ કર્યું ”૩ આ મં ૧૨૭૭ની યાત્રાનો ઉલ્લેખ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ છે. પણ આ સાથે ગણતાં વસ્તુપાલે કુલ સાડાતેર યાત્રા કરી એમ પ્ર. ચિં. (પૃ ૨૦૬)માં લખ્યું છે.

**વસ્તુપાલ તેજપાલે ૯૭૧ કંઠશાં ધર્મસ્થાનો:**

વસ્તુપાલ તેજપાલે અણ્ણદિગ્ધવાડમાં, ખલાતમાં, ધોળકામાં, શેત્રુંજી ઉપર, પાલીતાણા પાસે, આકેવાળીઆમાં, તારંગા ઉપર ગિરનાર ઉપર, ચાંભણા (સ્થાનનક)માં, ભરૂચમાં અને ડબોઈમાં જુદાં જુદાં ધર્મસ્થાનો ૯૭૧ કર્યા હોવાનું સમકાલીન લેખોમાં અને પ્રાંધોમાં કહેલું છે. આ ધર્મસ્થાનોમાં નવા મંદિરો બાંધાવવા, ખંડિત મંદિરોનો છોટો દ્વાર કરવો, જૂનાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓ સ્થાપવી, મંદિરો ઉપર ધ્વજાઓ ચડાવવી કે કલશો ચડાવવા, મંદિરો આગળ મંડપો બાંધવા, જૈન સાધુઓને રહેવા માટે ઉપાશ્રયો બાંધવા, પોતાની, પોતાનાં ભાંડુઓની, રાગની અને પોતાના તથા રાગના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવવી એ બધાંનો તથા તળાવો, વાવો, પરબો, છાશ વેચવા માટે ઉંચી



ગિરનારનું વસ્તુપાતનું નકશું પૃ ૩૮૧



તેજપાલનું આણનું મંદિર

૧ ૩૮૮



તેજપાલનું આણનું મંદિર ૫ ૩૮૮

પોતાના પુત્ર લક્ષ્મિસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે  
 બીમદેવખીખના મહામહાલેશ્વર આજુના પરમાર રાગ્ન સોમસિંહની  
 અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કારણીવાળું, આરતપહાણનું મૂવગભારે-  
 ગદ મંડપ-નવચોટીઓ-૨૪મંડપ-૬૧૨મંડપ-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ



કાલાનુક્રમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મત્રીઓની કાસ્ટીઈ ઉપર કાલાનુક્રમમાં નજર નાખી લઈએ લવણપ્રસાદ વીરધવલે સં ૧૭૭૬માં વસ્તુપાલ-તેજપાલને મત્રી તરીકે ગણ્યા પછી સં ૧૨૮૦ સુધીમાં ખભાતનું યુદ્ધ, મારવાડી રાજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે બનાવે બન્યા છે સ ૧૨૮૦ પછી જુના વિરોધીઓ માથે સવાહને પરિણામે તથા મત્રીઓની રાજનીતિને પગિણામે મોટા ભાગે શાંતિ અને બ્યવસ્થા જળવાયા હોય એમ લાગે છે સ ૧૭૭૭માં વસ્તુપાળે તીર્થયાત્રા કરી, એ ઉપર નોંધ્યું છે પછી ૩ ૧૭૭૮માં વસ્તુપાળે પોતાના પુત્ર જયન્તમિંહને ખભાતનો સુખો નીચો ૧ ૧૨૮૩ થી ૬૩ સુધીમાં બીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાળે કરી ૪ અને સં ૧૨૭૮થી ૧૨૯૩સુધીમાં ઉપર નોંધેલા ધર્મસ્થાનો જુદે જુદે સ્થાને ઉભા કર્યા

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામાં ખાસ કાર્ક ઈર્ધુ જણાવું નથી લવણપ્રસાદ અણહિવપુરમાં રહીને લીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે ગુજરાતનું રાજ્યતત્ત્વ ચલાવના હશે અને વીરધવલ ધોળકામાં રહીને પોતાની જાગીર મલાળતા હશે એવો એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે ૩ ગમે તેમ હોય પણ સ ૧૨૮૦-૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સમ્ભવ છે ૪

૧ જુઓ ગિરનારના લટીઈ લેખો પ્રા જૈ. લે સ સેખાક ૩૬

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ વાઠસન મ્યુઝીઅમ-નાજકોઠ વાળો.

૩ જુઓ વ. વિ. ની અ. પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧ મા તેના સપાકક સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો અભિપ્રાય.

૪ મુ. ગે (પૃ. ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (પૃ. ૫)માં ઉપાયેલા દાનપત્રના નમુનામાં સ. ૧૨૮૮ ની તારીખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨-૮૩ના ભાડાતકરના સર્વેકાર સરકૃત મેન્ચુસ્ટ્રીપ્સને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ મા ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે. પણ લેખ-પદ્ધતિમાં આપેલી કોઈ તારીખ જનાવની નથી એ સ્પષ્ટ છે. રાજવની કોષ્ટકમાં વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૯૨થી આપ્યો છે.

પોતાના પુત્ર લૂણિમિદ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુરુષાર્થે<sup>૧</sup> બીમદેવખીન્નના મદામડેશ્વર આશુના પરમાર રાજા સોમમિદની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કાન્ણીચાણું, આરસપદ્માણું, મૂવગભારો-ગૂદ મડપ-નવચોક્કીઓ-રગમડપ-દ્વારમંડપ-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ અને દસ્તિસાળા વગેરેથી સુશોભિત લૂણિગવમહિકા નામનું ભગ્ન મંદિર (મ. ૧૨૮૭ મા) કબાડુ ૨ આ મંદિરનો બાધનાર સૂત્રધાર શોભનદેવ હતો. એ મંદિરના પૂર્વ વગેરે માટે આશુના રાજા સોમસિદે બારઠ પરગણાનું ડાહણી ગામ મંદિરને ભેટ આપ્યું હતું, એમ ૧૨૮૭ ના લેખમાં જ કહ્યું છે.

આ મંદિરની કારીગીરીનાં સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ દુર્લભ હાવેલ જેવા કળાના ઉસ્તાદોએ બારે વખાણ કર્યા છે. દેલવાડાનાં મંદિરો એ ગૂજરાતનાં ગૌરવસ્થાનો છે.

એ સ્થાન બધાવનારના અદ્ભૂતધર્મપ્રેમનાં અને ઉદારતાનાં નિદર્શન રૂપે કહેવાય છે કે મંદિરનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે તેજપાલ મંત્રી પોતાની પત્ની અનુપમા સાથે આશુ ઉપર ફેટકું કામ થયું છે તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અનુપમાએ સૂત્રધાર શોભનદેવને પૂછ્યું કે આટલી બધી વાર કેમ લાગે છે ? ત્યારે સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે અહીં પર્વતની ટાંઢમાં મવારે તથા માંજે કામ થઇ શકતું નથી અને બપોરનો વખત ન્દાવા-રાંવરા-ખાવામાં જાય છે. ત્યારે અનુપમાની સૂચનાથી દિવસ અને રાતના જુદા જુદા કારીગરો રોકનાની, તથા સૌને માટે ગસોડું ઉધાડવાની મંત્રીએ મૂચના આપીરૂ.

૧ મેરુગે (પૃ. ૨૧૨) પોતાના બાઈ લૂણિમિદના પુરુષાર્થે લૂણિગવમહિકા મંદિર બધાડ્યું એમ કહ્યું છે. પણ મંદિરના ઉત્ખોળે લેખમાં ઉપર પ્રમાણે ૧૫૪૮ કથન છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૪-૬૫.

૨ એનન.

૩ અ. પ્ર. પૃ. ૨૪૬, તથા વ. અ. ૮ સ્ત્રો. ૧૨૦ થી ૧૫૩.

કાલાતુકમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મત્રીઓની કાગડી ૧ ઉપર કાલાતુકમમાં નજર નાખી લઈએ લવણપ્રસાદ વીરધવલે સ ૧૨૭૬માં વસ્તુપાન-તેજપાનને મત્રી તરીકે ગણ્ય પછી સ- ૧૨૮૦ સુધીમાં ખલાતનું યુદ્ધ, મારનાડી ગજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે બતાવે બન્યા છે સ ૧૨૮૦ પછી જુના ત્રિગેવીઓ સાથે મનાહને પરિણામે તથા મત્રીઓની ગજનીતિને પરિણામે મોટા ભાગે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયા હોય એમ લાગે છે સ ૧૨૭૭માં વસ્તુપાને તીર્થયાત્રા કરી એ ઉપર નોંધુજ છે પછી મ ૧૨૭૮માં વસ્તુપાને પોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખલાતનો સુખો નીચે ૧ ૧૨૮૩ થી ૮૩ સુધીમાં બીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાને કરી ૧ અને સ ૧૨૭૮થી ૧૨૮૩ સુધીમાં ઉપર નોંધેના ધર્મસ્થાનો જુ ૧ જુ ૨ સ્થાને ઉભા કર્યા

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામાં ખાસ કાર્ત્ત વ્યુ જણાતુ નથી લવણપ્રસાદ અણહિનપુરમાં રહીને બીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે શુજરાતનું રાજ્યતત્ત્વ ચલાવના હશે અને વીરધવલ ધોળામાં રહીને પોતાની જાગીર મમાળતા હશે એવો એક નિદાને તર્ક કર્યો છે ૩ ગમે તેમ હોય પણ સ ૧૨૮૦-૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સંભવ છે ૪

૧ જુઓ ગિરનારના લક્ષીર્ણ લેખો પ્રા જ લે સ લેખાક ૩

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ નેહસન મ્યુઝીઅમ-નાજકોટ વાળો

૩ જુઓ વ વિ ની અ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૫ મા તેના સપાદક સ્વ ઓમનલાલ દલાલનો અસિપ્રાય

૪ સુ જે (૫ ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (૫ પ)માં છપાવેલા દાનપત્રના નમુનામાં સ- ૧૨૮૮ ની તારિખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨-૮૩ના સાહારકરના સર્વેશ્વર સ્મૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ મા બાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે પણ લેખ- પદ્ધતિમાં આપેલી કોઈ તારીખ બતાવતી નથી એ સ્પષ્ટ છે રાજવની કોષ્ટ- કમાં વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૬૨થી આરંભે છે

કારણ સ. ૧૨૮૭ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને મહારાજ વીર-  
ધવલનો મહામાત્ર કહેલ છે.

વીરધવલનું મરણ ૧૨૬૪માં

વીરધવલનો દેહ સ. ૧૨૬૪માં પડી ગયો<sup>૧</sup> એ વખતે તેના  
તરફ તેના સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એટલો વીર  
સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો થી તેજપાલે રમથાનમાં પહેરેગીરો  
રાખીને લોકોને બળી મરતાં અટકાવ્યા એમ પ્ર-ચિન્- (પૃ. ૨૧૬-૨૦)  
માં લખ્યું છે.

વીરધવલના પુત્ર વીરમહેવનો દંતકથા

“વીરધવલને વીરમહેવ અને વીરાલહેવ નામના બે પુત્રો હતા,  
તેમાંથી વીરમહેવનો સ્વભાવ નજીવી વાતમાં પણ ઉશ્કરાઈ જાય એવો  
હોવાથી એને ગાદી ન આપતાં વીરાલહેવને આપવી બેઠબે એવો  
વસ્તુપાલનો વિચાર હતો, પણ વીરધવલને હારે મંદવાડ થયો છે  
એમ ખબર પડતાં જ વીરમહેવ પોતાનાં માણસો માથે વીરમગામથી  
ઘોળકામાં આવી પહોંચ્યો. પણ એને રાજમહેલમાં વસ્તુપાલે પેસવા  
ન દીધો અને વીરધવલ મરણ પામતાં વીરાલહેવને એકદમ ગાદીએ  
બેસાડી દીધો. પછી વીરાલહેવને સાથે લઇને વીરમહેવ મામે શુદ્ધ કર્યું  
તેમાં વીરમહેવ હારી જતાં પોતાના સસરા ઉદયસિંહ પાસે જલોર  
ગયો પણ વસ્તુપાલે ઉદયસિંહને કહેવરાવ્યું કે તું જો તારા જમાઇને  
સંધરીશ તો તારું રાજ્ય અને જીવન સલામત નથી. એટલે ઉદયસિંહે  
વીરમને મરાવી નાખ્યો.” આ પ્રમાણે અ. પ્ર. (પૃ ૨૪૮થી ૨૫૦  
માં વીરમનો જ્ઞાન્ત આપેલ છે પણ તે વિશ્વસનીય નથી કારણકે  
વીરધવલને વીરમહેવ નામનો પુત્ર હતોજ નહિ એમ નીચે ઉનારેલા  
પુરાવાથી જણાય છે.

૧ જુઓ રામવલી કોષ્ટક લખ્યા સં. ૧૫૮૭ થી જિનવિજયજી સંપા-  
દિત સંત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રણયનું પરિચિત. જુલહરે વીરધવલના મરણની  
તારીખ ૧૨૬૫ આપી છે (ઇ. એ. મં. ૬ પૃ. ૨૧૩) મું. ગે. (પૃ. ૨૦૩)  
આ ૧૨૬૪ (ઇ. ૧૨૩૮)ની સાલ આપી છે.

### વીરધવલના પુત્રો મંજધી માચી સ્થિતિ

આ ચ. પ્ર. સમકાલીન ન હોનાથી એમા સીમદેવના વખતના સામંતોના નામોની આખતમા ગોટાળો થયો હોય એમ મને જણાય છે ખરી રીતે વીરધવલને પ્રતાપમદ્વ્ય અને વીરચંદ્રેવ નામના બેજ પુત્રો હતા અને તેમા મોટો પ્રતાપમદ્વ્ય હતો એમ સારંગદેવના વખતની સ. ૧૩૪૩ની ત્રિપુગન્તક પ્રશસ્તિ તથા સ. ૧૩૫૪ની ઈડગના મુરબીધગ મદિગ્વાળી પ્રશસ્તિ ૨૫૦૮ કહે છે? જ્યારે ચ. પ્ર.મા પ્રતાપમદ્વ્યનું નામ જ નથી મળતું બીજું અજયદેવના લૂણપામક નામના જે દડનાપન્નો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, જેનો સ. ૧૨૨૬ના લેખમા ઉલ્લેખ મળે છે? તે લૂણપમાકને વીરમ અને મગ્રામસિંહ નામના બે પુત્રો હતા અને વીરમે પોતાના નામથી વીરમેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ ચ. ૧૨૨૬ના, ૧૨૯૫ના તથા ૧૩૧૭ના ઉત્ક્રીષ્ટ લેખોને મેળવતા મમળય છે. સ. ૧૨૯૬ના આસો સુદિ ત્રીજને શુક્રવારે ગણક વીરમદેવની નાજબાની વિદ્યુત્પુગ (વિજયપુગમા)મા એક જૈન પુસ્તક લખાયેલું હોવાની હકીકત તે પુસ્તકના સમાપ્તિ વચન ઉપરથી મળે છે? આ ગણક વીરમ તે ઉપર કહેલો રાણા લૂણ-

૧ મુ. ગે (પૃ. ૨૦૩)મા પ્રતાપમદ્વ્યને વીરચંદ્રેવનો ન્દાનોભાઈ કહ્યો છે, તે ભૂલ છે —

અશાન્તવિધાન્તભુજપ્રતાપ

પ્રતાપમદ્વ્યવરજ સ રાજા ।

ગ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લોક ૮

તથા ધીમદ્વીરધવલસ્ય પુત્રોમૂદ્વીરલક્ષ્મ

ધીમતપ્રતાપમગ્ન સુપ્રતાપાકાન્તમન્દલ ।

સસ્યાનુજન્મા પ્રચિત્ત પૃથિવ્યાં ધીવિભલાન્થો નૃવત્તિ. પ્રવચ્છઃ, શ્લોક ૮, ૯

બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૩૩૩

૩ જુઓ જેસલમીર બાહ્યાચારીય મન્ય સૂચી પૃ. ૩૫

પસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સંભવ છે, અને શ્રી. દલાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ.<sup>૧</sup> દુકમાં આ વીરમને આન્તિથી વીરધવલનો પુત્ર માની લઇને ચ. પ્ર. માં આપેલી કથા રચાર્થ હોય એવો મારો તર્ક છે. ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો દાર્ઘ પુત્ર જ નહતો.<sup>૨</sup> પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો વીરધવલને દત્તા અને તેમાંથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતા બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાછળ મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો હોવાથી વીશલદેવ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે. અને ચ. પ્ર.ની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામંડલેશ્વર તરીકે પહેલો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૯૫માં લખાઈેલ યોગસાર નામના પુસ્તકની સમાપ્તિમાં મળે છે<sup>૩</sup>

### વસ્તુપાલનો અંત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ. “છેલ્લા ધોમાં વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીશલદેવે ૧૭૩ નામના બાલજીને મહામાત્ય પદ આપ્યું હતું” એમ ચ. પ્ર. ૨૫૦માં) કહ્યું છે. પણ એ સાચુ નથી લાગતું. કારણ કે વીશલદેવ સ. ૧૨૯૫માં તો ગાદીએ બેઠો અને “સં. ૧૨૯૬ ના માધ્યમિ પાંચમને સોમવારે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતાવીને, પુત્ર જૈત્રસિંહને અને ભાર્ગવેજપાલને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને

૧ વ. વિ. પ્ર. ૫. ૧૧

૨ વીરધવલને બે પુત્રો હોવાનું ચ. પ્ર. માં પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની શસ્તિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામ સ્પષ્ટ છે. એટલે વીરમને વીરધવલનો પુત્ર માનતાં તેને ત્રણ પુત્રો માનવા પડે.

૩ જીએ પાટણના સંઘવી ભડારની યોગસાત્રી પ્ર. ૧. વિ. ૫-૧ દિ. ૨

વાધેલા સામેત લેવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૨૮૨-

દેહ ત્યાગ કર્યો” એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.<sup>૧</sup>

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીસલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યું હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યું હોવાના પુરાવા મળે છે<sup>૨</sup> એ જોતા ચતુર્વિંશતિ પ્રજાને વસ્તુપાલ જીવતા જ નાગરને મહામંત્રીપદ વીસલદેવે આપ્યાનું કચન અવિશ્વમનીય કહે છે.

### વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીર વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવશની સેવા કરીને શં ૧૨૯૬ માં મેત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો એ મંત્રીએ ધોળકાની નાનકડી ઠંકરાતને વિસ્તારવામાં તથા મમ્મદ કરવામાં પોતાના જીવિ-બળનો અને બાહુબળનો હિપગોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ શુભગતમાં સુદર મંદિરો ઉભા કરવામાં કર્યો પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું પોતે જૈન ધર્મો હોઈને જૈન મંદિરો ઉભા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ મત્રી તરીકે પોતાની ફગ્ગ વસ્તીના બધા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે એ ખ્યાનમાં રાખીને મં ૧૨૯૧ માં ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો સમરાબ્યો,<sup>૩</sup> મં. ૧૨૯૨ માં ખંભાત પાસે આવેલા સ્તીડભગ્નના શિવમંદિરમાં રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી<sup>૪</sup>, એવી એવી ઝીણી વિગતો લેખોમાંથી મળે છે અને તેના અગિસિંહ આદિ ચરિત્રલેખકોએ પણ નવા આઠમ્ય મંદિરો

પસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સબત છે, અને શ્રી દનાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ.<sup>૧</sup> દુકામા આ વીરમને આન્તિધી વીરધવલનો પુત્ર માની લઇને ચ પ્ર મા આપેલી કથા સ્વાર્થ હોય એવો મારે તર્ક. ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો કોઈ પુત્ર જ નહતો.<sup>૨</sup> પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીરધવલ નામના બેજ પુત્રો વીરધવલને હતા અને તેમાંથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતા બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાળી મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો હોવાથી વીરધવલ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે અને ચ પ્રની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામડલેશ્વર તરીકે પહેલો ઉલ્લેખ મં ૧૨૯૫મા લખાગેય યોગસાર નામના પુસ્તકની સમાપ્તિમા મળે છે.<sup>૩</sup>

### વસ્તુપાલનો અત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ “હેલા ર્ધોમા વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાઠી વીરધવલે નાગડ નામના બ્રાહ્મણને મહામાત્ય પદ આપ્યું હતું” એમ ચ. (પૃ. ૨૫૦મા) કહ્યું છે પણ એ સાચું નથી લાગતું કારણ કે વીરધવલ સ. ૧૨૯૫મા તો ગાદીએ બેઠો અને “મં ૧૨૬૬ ના માધ્યમ દ્વારા પાચમને સોમવારે મન્ગીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીને, પુત્ર જૈનસિંહને અને બાઈ તેજપાલને હેલ્સો ઉપદેશ આપીને

૧ વ. વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧

૨ વીરધવલને બે પુત્રો હોવાનું ચ. પ્ર મા પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની રાસ્ટિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીરધવલ નામ સ્પષ્ટ છે, એટલે વીરમને વીરધવલનો પુત્ર માનતા તેને ત્રણ પુત્રો માનવા પડે

૩ જુઓ પાટણના સઘવો લગરનો યોગસારની પ્ર. વ. વિ. પૃ. ૮૨ ટિ. ૨



દેહ ત્યાગ કર્યો” એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.<sup>૧</sup>

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીમલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યું હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યું હોવાના પુરાવા મળે છે<sup>૨</sup> એ જોતાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનું વસ્તુપાલ જીવતાં જ નાગડને મહામત્રીપદ વીમલદેવે આપ્યાનું કથન અવિશ્વસનીય હરે છે.

### વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીર વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવંશની સેવા કરીને સં. ૧૨૬૬ માં મંત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો. એ મંત્રીએ ધોળકાની નનિકટી હકરાનને વિસ્તારવામાં તથા સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના શુદ્ધિ-બળનો અને બાહુબળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ શુજરાતમાં મુંદર મંદિરે ઉભાં કરવામાં કર્યો. પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું. પોતે જૈન ધર્મી હોઈને જૈન મંદિરે ઉભાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મંત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના બધા ધર્મેતિ ઉત્તેજન આપવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખીને સં. ૧૨૬૧ માં ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો મમરાબ્યો,<sup>૩</sup> સં. ૧૨૬૨ માં ખંભાત પાસે આવેલા બીડલેજનના શિવમંદિરમાં રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી<sup>૪</sup>, એવી એવી ઝીણી ધિંગતો લેખોમાધી મળે છે અને તેના અગિમિદ આદિ અગિરલેખોએ પણ નવાં સાક્ષાત્ત મંદિરો

બંધાવ્યાની તથા જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાની અને સોમનાથ જેવાં બાહ્ય તીર્થની યાત્રા કર્યાની નોંધ કરેલી છે. સોમેશ્વર તો સ્પષ્ટ કહે છે કે “આ જૈન મંત્રી સંકર અને વિધ્યુની પૂજા નહોતા કરતા એમ નહિ અને બાહ્યોને દાનો પણ આપતા”<sup>૧</sup> વળી પ્રાંધોમાં મુસલમાનોના ધર્મગુરૂને મક્કાની હજ કરવા જવાની સગવડ કરી આપી હોવાની પણ નોંધ છે.<sup>૨</sup>

બગીચાઓ, તળાવો, વાવો, પીયાવા, બલ્લપુરી, ધર્મશાળા, અલસત્ર વગેરે ધાર્મિક ગણાતાં છતાં લોકોપયોગી કહી શકાય એવાં કામો પણ આ મંત્રીએ ધણાં કર્યા હતાં એમ અરિસિંહ વગેરે કહે છે, તે ઉપર જોયું છે.

#### વસ્તુપાલક તેજપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો

વસ્તુપાલનો દાન-પ્રવાહ બધી જાતના યાત્રિકાને મંત્રીપતે પણ વિદ્વાનો તરફ એ વધારે વહેતો.<sup>૩</sup> અને આ વિદ્વાનોમાં સુકૃત-સંકીર્તનનો કર્તા અરિસિંહ, સુ. સં. ઉપર દીકા લખનાર તથા બાલ ભારત અને કવિકલ્પલતાનો લેખક અમરચંદ્રસૂરિ, મૂળ મોઢ બાહ્ય પણ હરિભદ્ર સૂરિના ઉપદેશથી જૈન સૂરિનું પદ પાસ કરનાર અને વસંતવિલાસ નામનું કાવ્ય તથા કણ્ણાવજ્જયુધ નામનું નાટક લખનાર બાલચંદ્રસૂરિ, ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મદિરના આચાર્ય અને હમીરગઢમર્દન નામનું નાટક લખનાર જયસિંહ સૂરિ, વસ્તુપાલના ગુરૂ અને ધર્માબ્મુદય તથા સુકૃત કીર્તિ કલ્પોલિનીના લેખક ઉદયપ્રભ, કાવ્યપ્રકાશ ઉપર મંત્રી નામની દીકા લખનાર માણિક્યચંદ્ર સૂરિ, મુરારિના અનર્ધરાધવ ઉપર દીકા લખનાર નરચંદ્રસૂરિ, દ્વાતાંગદ

નાનંચ મક્ષિમાન્નેમૌ નેમૌ શંકરકેશવૌ ।

જૈનોપિ યઃ સવેદાનાં દાનામ્મઃ કુહતે કરે ॥

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લોક-૪૦

૧ પ્ર. - ચિં. પૃ. ૨૧૭ અને ચ. પ્ર. પૃ. ૨૩૬

૩. જુઓ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧૫-૨૧૬.

વાધેલા સામેંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરવવ ૩૯૫

નામનું નાટક લખનાર કવિ સુભટ તથા કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ અને ઉત્સાસ રાધવના લેખક તથા વીરધવનના પુરોહિત નાગર કવિ સોમેશ્વર વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય એમ છે આ અરિમિહ, ખાનચન્દ્ર સૂરિ સેમેશ્વર, જનમિહ સૂરિ ઉત્તમપ્રભાચાર્ય વગેરે કવિઓના ગ્રન્થોનું મસ્કૃત માહિત્યમા લાવે ઉચ્ચ સ્થાન ન હોય પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેઓ બહુ ઉપકારક થયા છે<sup>૧</sup>

ઉપર ગણાવેના લેખકોમાંથી એક સોમેશ્વર વિષે જુદી નોંધ કરવી યોગ્ય છે કારણ કે તેઓ કવિ હોવા ઉપરાંત વીરધવનના પુરોહિત પણ હતા ખરી રીતે સોમેશ્વરના કુળમા ગુજરાતના સોનકી વણનું પુરોહતપ છેક મૂળરાજના વખતથી વણપરપરાથી ઉતરી આ પુ હવુ, અને સોમેશ્વરનો પિના કુમાર અજયદેવનો પુરોહિત હતો એમ પણ સેમેશ્વર કહે છે થોડો વખત બીમદેવ બીજા પાસે પણ એ કુમાર રહ્યો જણાય છે પણ પછી ગમે તે કારણથી બીમદેવને છોડી ધોળકાના લવણપ્રસાદનું પુરોહિતપદ આ કુમારના પુત્ર સોમેશ્વરે સ્વીકાર્યું<sup>૨</sup> અને આ કવિ સોમેશ્વર વીરધવનના પુરોહિત તથા વસ્તુ-પાલના મિત્ર હતા તેઓ વીરધવનના સમયમા પણ વિદ્યમાન હોવાથી એને વિષે વીરધવનના વૃત્તાન્તમા પણ કાંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

બીમદેવ બીજાનું મરણ ૧૨૬૮

વસ્તુપાલના મૃણ પછી બે વર્ષે સ ૧૨૬૮મા બીમદેવ બીજાનો પણ દેહ પડી ગયો<sup>૩</sup>

૧ સુ સ વગેરે ગ્રન્થોની કેટલી મહદ આ ઇતિહાસને મળી છે તે સ્થળે સ્થળે કરેલા હલેરેઓથી વાચનારને સમજશે આ પ્રમ રોની ઐતિહાસિક ક્રિમતનો કાંઈક વિસ્તારથી વિચાર ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસના પ્રમખાતમક સાવનો’ નામના માતા નિમધમા ક્યો છે વળી વિરોચ વિમલ માટે જુઓ નૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પિ ૪ પ્ર ૪

૨ જુઓ કી કૌ સ ૨ પ્લે. ૮૪

૩ પ્ર ચિ (પૃ ૨૦૫) તથા પ્રવચન પરીક્ષામા સ. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૬૮ સુધી બીમદેવ બીજાનો રાજવક્રમ આપ્યો છે.

## પ્રકરણ ૧૮ મું.

ત્રિભુવનપાલ સં ૧૨૬૮ થી ૧૩૦૦

ભીમદેવ ખીળ પછી અણહિલગુર પાટણની ગાદી ઉપર સ. ૧૨૬૮ માં જ તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કે તિહુણપાલ બેઠો. આ ત્રિભુવનપાલ સંખ્ધી પ્રબલોમાંથી કશું નળણવાનું મળતું નથી. એનો રાજ્યકાળ પણ જુદા જુદા અન્યોમાં જુદો જુદો આપ્યો છે. પાટણનો એ મહારાજાભિરાજ હતો એમ ચોક્કસ ખબર તો ખરી રીતે એના સં. ૧૨૬૯ એ જ શુદ્ધિ છટ્ટના તામ્રપત્રથી મળે છે.<sup>૧</sup> એ તામ્રપત્રમાં ત્રિભુવનપાલને " સૌર્યોદયગાંભીર્યાદિ ગુણાલકૃત " કહ્યો છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વિષયમયક તથા દંડીપયકનાં બે ગામો રાણા લુણપસૌએ બંધાવેલા સત્રાગારમાં કાર્પટીકાનાં લોજન માટે મંડલીમાં શ્રી મુક્તદેવેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાંના સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશિને આપેલ છે. દાનપત્રમાં શ્રી ત્રિભુવનપાલની સહી છે. આ લેખકના દૂત છે મહાસાધિવિમ્બદિક શ્રી વયજલદેવ અને લેખક છે કાયસ્થક. શ્રી સોમસિદ્ધ વિચાર એણીને અનુસરી ત્રિભુવનપાલે બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એમ જુલહર પેઠે હું માનું છું.<sup>૨</sup>

૧. ઈ. એ. ષ. ૬. પૃ. ૨૦૮

૨. મું. એ. (પૃ. ૧૦૩) માં તો ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૩)થી જ વીરાલ-દેવનો રાજ્યારંભ માન્યો છે. વિચારએણીમાં એ કે ત્રિભુવનપાલનું નામ નથી. પણ તેને અનુસરીને જુલહરે ત્રિભુવનપાલનો સમય ૧૨૬૮ થી ૧૩૦૦ માન્યો છે. (ઈ. એ. ષ. ૬ પૃ. ૨૧૩માં છપેલી વંશાવળી) ડા. લાંબદાજીએ (જ. જા. એ. રો. એ સો. ષ. ૯ પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૭માં) છપાવેલી એક પદ્માવલીમાં ત્રિભુવનપાલનું રાજ્ય બે મહિનાને બાર દિવસનું કહ્યું છે. લાંડારકરે છપાવેલ એક હસ્તપ્રતમાંની વંશાવળી (જુઓ લાંડારકર વિપોઈ ૧૮૮૭-૮૪ પૃ. ૧૧-૧૨) માં અને પ્રવચન પરીક્ષામાં આર વર્ષનું સોમ્ય કહ્યું છે પણ બન્ને

મેવાડના રાણા સાથે થયેલું યુદ્ધ.

મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહ સાથે આ ત્રિભુવનપાલને યુદ્ધ થયું હોવાનું મીરવાના લેખથી અનુમાન થાય છે.<sup>૧</sup>

---

સાધનો વીરાસદેવનો રાજ્યકાળ અઠાર વર્ષનો આપે છે. અને એનો મેળ ખેસારવા માટે-વિચારપ્રેણીને અનુસરી બુદ્ધર પેટે ત્રિભુવનપાલનાં બે વર્ષ માનવાં યોગ્ય છે.

૧ માલાક: કોટ્ટકપ્રહણે શ્રી જૈત્રસિંહનુપુરત્તઃ ।

ત્રિભુવનરાણકયુદ્ધે જગામ મુદ્ધવા પરં લોકમ્ ॥

## પ્રકરણ ૧૯ મું.

### વીરાલદેવ

મહાલેશ્વર તરીકે સ. ૧૨૯૪ થી ૧૩૦૨ સુધી અને પાટણના મહારાજા ધિરાજ તરીકે ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ સુધી

વીરધવલનું મરણ સ. ૧૨૯૪ માં થયું. અને ૧૨૯૪ થી જ મહામહાલેશ્વર તરીકેની વીરાલદેવની કારકીર્દી શરૂ થઈ

વીરાલદેવે ધોળકાની ગાદી ઉપર બેઠા પછી તરત વસ્તુપાલને જ મહામાત્ય તરીકે ગમ્મ્યો હોવાનું સંકારણ અનુમાન ઉપર કાર્ય છે.<sup>૧</sup> વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને મહામાત્ય નીમેલા હોવાનું પણ સં. ૧૩૯૬ ના લેખથી અનુમાન થાય છે, એ પણ ઉપર નોંધ્યું જ છે. આ મહામાત્ય તેજપાલે સ. ૧૨૯૮ માં પોતાના પુત્ર દુષ્યસિંહને બંદીબંધો સુમે નીમાળ્યો હતો એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકના સમાપ્તિ વચનથી જણાય છે.<sup>૨</sup>

વીરાલદેવ પાટણના મહારાજા ધિરાજ ૧૩૦૨ માં

ધોળકાના રાણા તરીકે વીરાલદેવે કાર્ય કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી પણ સ. ૧૩૦૨ માં ત્રિભુવનપાલનું મરણ ચતાંકાઈ વારસ ન

૧ વીરાલદેવે વસ્તુપાલને મહામાત્યપદ ઉપરથી ઉતારી પાડ્યા પછી એક વખત પોતાના મામા સિંહ જેઠુઆનો દાવ વસ્તુપાલે કપારી નખાળ્યો અને જ્યાં જેઠુઆ વસ્તુપાલને માત્રવાને તૈયાર થયા, પણ સોમેશ્વરે વીરાલદેવને સમન્સીને સમાધાન કરાવ્યું વગેરે દત્તકથા ચ-પ્ર. (પૃ. ૨૫૧) માં પણ તેમાં કાંઈ ઐતિહાસિક વસ્તુ દેખાતું નથી.

૨ જુઓ પાટણના સંઘવીના જ હારની દેશીનામ આવળી પ્રતનું સમાપ્તિ વચન વ-વિ પ્ર. પૃ. ૧૧ દિ. ૫.

હોવાના કારણથી કે તેને મારીને ગમે તેમ પણ વીશલદેવ મહારાજ  
ધિરાજપદ ધારણ કરીને પાટણની ગાદીએ બેસે છે.<sup>૧</sup>

૧૩૦૪ નાગર નાગરને મહામાત્ય બનાવ્યો.

વીશલદેવે પાટણ ૧૩૦૩માં લીધું અને સં. ૧૩૦૪માં તેજપાલને  
દેહ પડી ગયો<sup>૨</sup> અને તેજપાલના મરણ પછી વીશલદેવે નાગરગણિના  
નાગરને મહામાત્ય નીમ્યા<sup>૩</sup> એમ માફ ધારણ છે.

વીશલદેવની કારકીર્દીનો સીલસીલાઅંધ હોવાનું તે કાંઈ પ્રખં-  
ધમાં મળતો નથી એટલે એના વખતના કિટકીર્ણ લેખોમાંથી વીશલ  
દેવનાં કાર્યો વિષે જે કંઈ છૂટક સૂચનો મળે છે તેની નોંધ કરીનેજ  
સંતોષ માનવો પડશે.

માળવાનો વિજય

વિ. મં. ૧૩૧૧ની વીશલદેવના વખતની સોમશ્વર લખેલી

ડોમોઈની પ્રશસ્તિમાં<sup>૧</sup> તથા ગ્રંથત ૧૩૧૭ના વીરાલદેવના પોતાના લેખમાં<sup>૨</sup> માળવાના રાજાને વીરાલદેવે હરાવ્યાનું કથન મળે છે. વળી એ વિજયનો સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તથા એ પ્રશસ્તિ લખનાર ગણપતિ વ્યાસે ધારાધ્વમ નામનું નાટક વીરાળદેવના માળવાના વિજયને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોવાનું એ પ્રશસ્તિમાંજ કહ્યું છે.<sup>૩</sup> પણ માળવાના રાજાનું નામ કોઈ લેખમાં વ્યાપ્યું નથી એથી માળવાના કયા રાજા ઉપર વીરાલદેવે વિજય મેળવેલો તે કહી શકાતું નથી. ગ્રંથત્ર શોધતાં જ્યસિંહદેવ ખીન્ને અને જયવર્મા ખીન્ને વીરાળદેવના સમકાલીન છે, પણ સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી તે પહેલાં એટલે જ્યસિંહદેવના સમયમાં આ બનાવ બન્યો હોવો નોંધએ એવું માફ માનવું છે. એ વખતે મુસલમાનોના ઉપરા ઉપરી હુમલાઓને પરિણામે માળવાનું રાજ્ય નબળું પડી ગયેલું<sup>૪</sup>.

સિંધણના સૈન્યને હરાવ્યું

સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં માળવાના વિજય પેઠેજ દક્ષિણેશ્વરના વિજયનો ઉલ્લેખ છે, અને ૧૩૧૭ના વીરાલદેવના લેખમાં વીરાળદેવને “સિંધણ સૈન્ય સમુદ્ધ શોષણુવાનસ કહેલ” છે.<sup>૫</sup> હવે આ દક્ષિણને વિજય પણ ૧૩૧૧ પહેલાં મેળવેલો એટલું નક્કી પણ થયારે!

૧. ડોમોઈની ત્રુટિત પ્રશસ્તિમાં વીરાલદેવ સખધી વર્ધુન શ્લો. ૫૧ થી ૧૦૮ માં છે. એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫.

૨. માલવાપીશમાનમર્દન એવું વિશેષણ વીરાલદેવને સં. ૧૩૧૭ના લેખમાં લગાડેલું છે. ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૦-૨૧૨

૩. ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૪ તથા:—

માર્તઞ્ડપ્રતિમપ્રતાપવસતેઃ ધી. વીરલક્ષ્માપતે ।

ધારાધ્વસમહાપ્રવચ્ચમાપુરોન્મીલચશોવેમવઃ ॥

શ્લો. ૧૮. ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૨૦૬-૦૭.

૪. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૧૬૩.

૫. ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨.



સિંધણુનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૭થી ૧૩૦૪ છે અને આંખેમાંમના વિ. મં. ૧૨૬૭ના ઉઠીણું લેખ ઉપરથી વીરસદેવે સિંધણુને હરાવ્યાનો બનાવ વીરધવલનાં મરણ પછી વીરસદેવ હજી ધોળકાનો મદામંડળેશ્વર હતો ત્યારે સં. ૧૨૬૫થી ૧૨૬૭ વચ્ચે બન્યો હોવાનું અનુમાન વીરધવલના પ્રકરણમાં કર્યું છે.<sup>૧</sup>

### મેવાડ સાથે યુદ્ધ

૧૩૧૭ના વીરસદેવના લેખમાં ત્રીજું પરાક્રમપ્રયત્ન વિશેષરૂપે મેવાડના વિજયનું ઉપલક્ષક છે<sup>૨</sup>. અને જો કે લેખના શબ્દો ધણા ભારે છે પણ ચીરવાના લેખમાં “જૈનસિંહે નીમેલો ચીતોડનો કાટવાલ (તલારક્ષ) પ્રધાન બીમસેન માથે ચીતોડની તળેટીમાં કામ આવ્યો.” એમ લખ્યું છે. એ જોતાં આ લડાઈ તેજસિંહ (સં. ૧૩૦૬ થી ૧૩૩૦) અને વીરસદેવ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ એવું શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનું અનુમાન છે<sup>૩</sup> તે પથાર્ય લાગે છે અને આ વિજયને ઉદ્દેશીને ઉપરનું વિશેષણ લખાયું હોવું જોઈએ. આ બનાવ પણ સં. ૧૩૦૬થી ૧૩૧૭ વચ્ચે બન્યો હશે.

### કર્ણાટકના રાજા સાથે યુદ્ધ

ચોથા વિશેષણમાં કર્ણાટકના રાજ્યની લક્ષ્મી જેને સ્વયંવરથી ચરી છે તે પુરુષોત્તમ વીરસદેવ<sup>૪</sup> એવું કહેલું છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય ન સમજાવાથી કર્ણાટકના રાજ્યની દીકરીને વીરસદેવ સ્વયંવરથી પરણ્યો હતો એવો પણ અર્થ કરવામાં

આળ્યો છે,<sup>૧</sup> પણ એ સમ છે. લેખના શબ્દો સ્પષ્ટ છે અને તેનો અર્થ રાજ્યલક્ષ્મીજ થાય છે. હવે કર્ણાટક રાજ્યનો પ્રયોગ ગુજરાતના લેખકોએ શિથિલ રીતે કર્યો છે. એટલે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ દ્વારા સમુદ્રના હોમ સલા બલ્લાલ રાજા વીર સોમેશ્વર (વિ. સં ૧૨૯૨ થી ૧૩૧૨) અને તેનો પુત્ર નરસિંહ (વિ. સં. ૧૩૧૨) વીરાણદેવના સમકાલીન હતા<sup>૨</sup> એજ રીતે ઉત્તર કોઠણનો શીલાદાર રાજા સોમેશ્વર (વિ. સ. ૧૩૦૬ અને ૧૩૧૭ના જેના લેખો ઉરશુમાંથી મળ્યા છે.<sup>૩</sup> તે) પણ સમકાલીન હતો, પણ આમાંથી જાની સાથે વીરાણદેવને સુદ્ધ થયું હતું અને રાજ્યલક્ષ્મી રૂપે વીરાણદેવને શું મળ્યું તે જાણી શકવાનું ખીલકુલ સાધન નથી.

વીરાણદેવને ચાદવરાજા કૃષ્ણે હરાળ્યો છે.

ખીજી તરફથી સિંધણના લશ્કરને હરાવનાર આ વીરાણદેવના સિન્યે સિંધણના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હ (વિ. મં. ૧૩૦૪થી ૧૩૧૭) ને હાથે હાર ખાધેલી એમ પ્રતખંડની પ્રસ્તાવનાની પ્રશસ્તિમાં આપેલા વર્ણનથી જણાય છે.<sup>૪</sup>

વીરાણદેવનાં ધાર્મિક કાર્યો તથા વૈદનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર વીરાણદેવના વખતમાં ગયેલાં સુદ્ધો વિષે આથી વધારે કંઈ માહિતી મળી નથી પણ એનાં ખીજાં કાર્યોમાં ડબોઇમાં વૈદનાથ મહાદેવના મંદિરનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો તેની દફતર સ. ૧૩૧૧માં

૧. જી.એ. મું. ગે. પૃ. ૨૦૩ તથા ડકની કોનોલોજી પૃ. ૧૮૬

૨. જી.એ. ડકની કોનોલોજી પૃ. ૧૮૪ તથા પૃ. ૧૬૯.

૩. મું. ગે. ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૭ ડકની કોનોલોજી પૃ. ૧૬૩ તથા અધિશિષ્ટ ૨.

૪. યેનાકારિ વિશાલવીસલચમૂસંહારકાલાનલે

એ જીર્ણોદ્ધારની જે પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે લખી છે તેમાંથી મળે છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૪ શ્લોકની છે અને જે સંપૂર્ણ મળી હોત તો એમાંથી વાઘેલા વંશના રાજાઓ વિષે અને ખાસ કરીને વીશલદેવ વિષે ઠીક માહિતી મળતર પણ લેખનો પત્થરો અત્યંત તુટેલો છે. અને જુદા જુદા શ્લોકોના થોડા થોડા શબ્દોજ વચ્ચાય છે. જેમાંથી વીશલદેવનાં નીચેનાં ધાર્મિક કાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) વીશલદેવે અનેક શિવમંદિરો બનાવ્યાં હતાં (શ્લો. ૮૧થી ૯૧). મૂળસ્થાનના સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લો. ૯૨) કૈલાસ જેવા કોઈ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં. પ્રાગવાડ કુળના ગડસિંહના પુત્રને વિશ્વાસથી વૈદ્યનાથનો રક્ષક નીચ્યો. (શ્લો. ૧૦૬).

મૂળસ્થાન બાંધનાર વામદેવના પુત્ર મદને વૈદ્યનાથનો ગઢ બાંધ્યો (શ્લો. ૧૧૧) આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આદિદાદનેનો દીકરો દેવાદિત્ય મોટો સૂત્રધાર (મુખ્ય એન્જીનીયર) હતો (૧૧૨) અર્ધ પ્રહરમાં મહાપ્રબધ લખનાર સોમેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ રચી છે (શ્લો. ૧૧૪) અને નદીપુર ગોત્રના (નદવાણ ?) બ્રાહ્મણ પ્રદાદને લખી છે (શ્લો. ૧૧૫) અને શિષ્ટી પદ્મગિરે કાતરી છે (શ્લો. ૧૧૬).

### વીશલદેવનું ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર

આ વૈદ્યનાથની પ્રશસ્તિ ઉપરાંત વીશલદેવનો જે એક લેખ મળ્યો છે અને જેનો ઉલ્લેખ ઉપર વારંવાર આવી ગયો છે તે મં. ૧૩૧૭ (ઇ. મ. ૧૨૬૧) જ્યેષ્ઠ માસના કૃષ્ણચોથ અને ગુરુવારનું તામ્રપત્ર છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં તેના વર્ષો પચકના સામન મહામહાજેશ્વર શ્રીમામતગિરિદેવે પોતાના પિતામહ રાણુક

૧ જુઓ એ. ઇ. મ. ૧ પૃ. ૨૫.

૨ વીરવલ્લ સંજ ધી ૨૭ શ્લોકો આ પ્રશસ્તિમાં છે પણ તેમાંથી એકજ ૨૫ મો શ્લોક લે છે. અને વીશલદેવ વિષે ૫૬ શ્લોકો છે પણ પથરો તુટી નવાધી બહુ થોડા શબ્દો વચ્ચાય છે અને જે વચ્ચાય છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે.

શ્રીલૂણપમાજી<sup>૧</sup> દેવના ઝેવ અર્થે આશાપદની (આશાવળ) મા પૂર્વ મંકલિપત આઠ પાદ્યોને સનમા હમેશા બોજન મળે એ માટે તથા બક્ષાનનારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવના પત્રોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે, ચૌદ પદ્યપુરીના પાદ્યોને દક્ષિણ સાથે બોજન મળે એ માટે મુલેશ્વરદેવના મહાપતિ મહામુનીન્દ્ર શ્રી વિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે, પરબ ભરાનવા માટે તથા શુદ્ધ ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધાર માટે આ દાન આપેતુ છે દાનમા રીણસીહ ગામમા તથા મડલી ગામમા જૂમિ હજીજ, બાર હાટ, રૂપાપુરમા એક બગીચો તથા આશાપદવીની ચુકન મડપિકામાથી રોજ એક દ્રમ એટલું લખી આપ્યું છે

પાદ્યોને બોજન કેવું આપવું એ બાબતમા આ તામ્રપત્રમા લખ્યું છે કે રાજગજપાન સરસ શાક, તાજુન વગેરે સર્વ આમત્રીવાળું બોજન આપવું

આ લેખના ફતક છે મહાસધિ વિઘ્નહિંક શ્રાશ્રીધર અને લેખક જી મહાક્ષપટસિંહ શ્રી ગોવિંદ, દાનપત્ર ઉપર અપરાણુંન મહારાગધિ રાજશ્રી વીશલદેવસ્ય એ રીતે સહી છે

### સામતો તથા મત્રીઓ

વીશલદેવના સામતોમા એક છે ઉપરના લેખવાળો સામતસિંહ દેવ જે વર્ધોપચક-વઢીઆરનો સામત હતો ખીજા સામતો વિષે એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખાસ કાઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી

મત્રીઓમા તેજપાલ પઢી નાગડનું નામ મળે છે નાગડ મત્રીને ચ પ્ર મા મહામાત્ય ઢલો છે એટલુંજ નહિ પણ તેનો મહામાત્ય

૧ સ ૧૨૩૦ ના ૧૨૮૦ ના તથા ૧૨૯૫ ના લેખોમા જે રાણા લૂણપરા કે લૂણપ્રસાદનું નામ આવે છે તે આ સામતસિંહનો દાદો હોવાનો સંભવ છે અલબત્ત એ રીતે દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે ૮૮ વર્ષનો અંતર પડે છે, પણ એ અસંભવિત નથી

તરીકે સ ૧૩૧૦ના તથા ૧૩૧૩ના બે પુસ્તકોની સમાપ્તિમાં<sup>૧</sup>  
૧૩૧૫ના પોરનદરમાંથી મળેલા લેખમાં<sup>૨</sup> અને જેની હકીકત ઉપર  
ઉતારી તે ૧૩૧૭ના નામપત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતા  
વીસસદેવના રાજ્યકાળમાં છેક ૧૩૦૩ કે ૧૨૯૪થી છેવટ સુધી આ  
નાગડ જ મહામાત્ય હોય એમ જણાય છે માત્ર સ ૧૩૦૫ના  
ગિરનાગના એક લેખમાં<sup>૩</sup> સવખણુસિંહનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ  
મળે છે એનો અર્થ એ વખતે સવખણુ મહામાત્ય હતો એમ કહી  
એતો એ સમયે નાગડ મહામાત્ય નહિ હોય એમ માનવું પડે.  
પાછળથી તો વીસસદેવે આ સવખણુમિંહને પહેલા મુરાબૂનો અધિકારી  
તથા પછી લાટનો અધિકારી નીમ્યો હતો<sup>૪</sup> આ સવખણુસિંહ  
કુમારપાલના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉદ્યન મનીનો વરાજ છે ઉદ્યનનો  
પુત્ર ચાહડ તેનો પદ્મસિંહ, અને પદ્મસિંહના ત્રણ પુત્રોમાં વચ્ચે  
સવખણુસિંહ સવખણુસિંહ નર્મદાતીરે જ મરણ પામ્યો અને તેના  
ભાઈ સામતમિંહે એના નામથી સલક્ષનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી, એમ

૧ સ ૧૩૧૦ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાએ વીસસદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહા-  
માત્યપણા વખતે પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઈ છે. (જેસલમીર બાહાગરીય અન્યસૂચી  
પૃ ૩૮) સ ૧૩૧૩માં વીસસદેવના રાજ્યમાં તત્તિયુક્ત નાગડના મહામાત્ય  
પણામાં જ્ઞાનપત્રમી કહાની લખાઈ છે. (પા સૂચીન, ૮૦ સંધવીસ ડાઁ જૈ.  
સા H પૃ. ૪૦૮)

૨ આ ક્રિ. વોટસનમુઝીયમ ૧૯૨૧-૨૨ પૃ. ૧૫.

૩ જુઓ રોવાઇઝડલીસ્ટ ઓફ એન્ડી રીમેઈન્સ ઈન ધી બાએ પ્રેસીડેન્સી  
પૃ ૩૫૮

૪ શ્રી વીસલમહીપાલ શ્રી સલક્ષકરામ્બુજમ્ ।

ચક્રે સૌરાષ્ટ્રકરણ સ્વર્ણમુદશર્માસુરમ્ ॥

સ લાટદેશાપિકૃત પ્રમોસ્તસ્યૈવ ચાસનાત્ ।

સ. ૧૩૨૭ નો ઝોટલાનો લેખ શુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૬૨ અ. ૧ શ્લો. ૭. ૮

એજ કાંટેલાના લેખમાં લખ્યું છે<sup>૧</sup>

સલખણસિંહના ન્હાનાભાઈ સામંતસિંહને પણ વીરલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.<sup>૨</sup>

વીરલદેવની સલાહના વિદ્વાનો

વીરલદેવના વખતના વિદ્વાનો—વીરધવલના વખતના સોમેશ્વર-કવિ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસૂરિ, વગેરે વીરલદેવના સમયમાં હજી વિદ્યમાન હતા અને વામનચણીનો સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય અને વીરલનગરીવ નાનાક એટલાં નવાં નામો ચ. પ્ર. (પ્ર. ૧૩)માં આપ્યાં છે. ચ. પ્ર. માં લખ્યું છે કે વીરલદેવરાજાએ હકકુર વધનિહને મોકલી એક દિવસ સવારમાં અમરકવિને સભામાં બોલાવ્યા. અને તેણે આવીને રાજાની સ્તુતિના બે શ્લોકો સમજાવ્યા. એથી રાજા અને સભા ખુશ થયાં. પછી સોમેશ્વરે સમસ્યા આપી તેની તરત પૂર્તિ કરી. પછી સોમાદિત્યે સમસ્યા આપી તેની પણ અમરે પૂર્તિ કરી, પછી કમલાદિત્યે આપી, પછી નાનાક કવિએ એ રીતે જુદા જુદા કવિઓએ થઈને ૧૦૮ સમસ્યાઓ આપી અને સર્વની અમરકવિએ પૂર્તિ કરી. એ રીતે સાંજ સુધી સભા ચાલી.

ચ. પ્ર.નું આ વર્ણન પૂરું યથાર્થિત નહિ હોય પણ એ વખતની રાજસભાના વિદ્વાનોની સભા પ્રવૃત્તિનું નિદર્શક તો છે જ.

નાનાક અશક્તિ

ચ. પ્ર.માં ગણાવેલા વિદ્વાનોમાં એક નાનાક કવિત્રી બે સં.

૧ શ્રેયસે પ્રેયસસ્તસ્ય ધ્રાતુઃ સામતમન્ત્રિણા ।

સલક્ષનારાયણ હત્યસ્યાપિ પ્રતિમા હરેઃ ॥

એનન શ્લો. ૯

૨ યથા વીસલભૂપાલઃ સુરાષ્ટ્રાધિકૃતં જ્યઘાત્

સામંતસિંહસચિવં તથૈવાર્જુનભૂપતિઃ ॥

એનન શ્લો. ૧૧.

૧૩૨૦ તથા ૧૩૨૮ની પ્રચલિતો પથરા ઉપર કાતગયેલી કાડી-  
નારમાથી મળી છે<sup>૧</sup> તે ઉપરથી નીચેની હકીકત જણાય છે. વડનગર  
પાસે જવાપગોત્રના બ્રાહ્મણોનું ગુપ્ત નામનું એક ગામ છે, જે  
મત્રીના કામની કુશળતાથી ખુબ ચમને સોલંકી રાજાએ તેઓને  
આપેલું; એ ગામમાં સોમેશ્વર નામનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થયો<sup>૨</sup> જે વેદ  
પાઠીઆમાં અગ્રેમજ હતો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર યાજ્ઞિક આમટ થયો.  
તેનો ગોવિન્દ, આ ગોવિન્દને બે સ્ત્રીઓ હતી અને તેને ત્રણ પુત્રો  
થય, જેમાં મૌથી ન્હાનો નાનાક કવિ. ત્રણે વિદ્વાન હતા. વચવા  
મહાજુને સાગન્તગ્વેદ કંઠસ્થ હોય. પણ નાનાક વ્યાકરણ, હન્દ,  
નાટક, અર્થકાર, રામાયણ, મહાભારત વગેરે મર્વ વિદ્યામાં કુશળ  
અને કવિ હોય. આ કવિ નાનાકે વીરાવરેવની સખામાં જઈને  
વેદાદિશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હતી કે વળી વીરાવરેવે એક વખત સોમે-  
શ્વ નાથની યાત્રા કરી.<sup>૪</sup> ત્યારે મગ્ધવતી અને માગરના મંત્રમ  
આગળ ગ્ધાન કરીને સોમેશ્વરને પૂજીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં પોતે બધાવેલ  
બ્રહ્મપુરીમાં આવેલું એક મહેલ જેવું ઘર આ કવિ પડિત નાનાકને,  
વિદ્વાન પાત્ર જાણીને તેના પગ ધોઈને આપ્યું<sup>૫</sup> પણ નાનાક કવિને

૧ જુઓ ઈ. એ. મ. ૧૧ પૃ ૧૦૦-૦૩ તથા પૃ. ૨૦૬-૦૭

૨ અ. પ્ર મા નાનાકને વીરાવરનરીય કથો જ તેનો અર્થ હાથ  
વીરાવરનરી નામર યાથ, પણ પ્રચલિત ઉપરથી તે વડનગરો નામર હતો એમ  
નિશ્ચય યાથ છે.

૩ રાજોસ્ય સમ્યાન્મુહ્યૈકસમ્યાનમ્યેત્ય નાનાક ઉદારણુદ્ધિઃ ।

ધૌર્બકપુર્યાં વિતુષપતીષાં વેદાદિશાસ્ત્રેણુ દદૌ પરીક્ષામ્ ॥

સ. ૧૩૨૮ નાનાક પ્રચલિત સ્ત્રો. ૫

૪ અર્થકદા વીસલચકવર્તો વીરાવતીમાનસમખ્યવર્તો ।

પવિત્રગોત્રો નિયર્મૈર્વિચિત્રૈશ્વકાર સોમેશ્વરદેવયાત્રામ્ ॥

એનન સ્ત્રો. ૬

૫ એનન સ્ત્રો. ૭ ૮. તથા ૧૩૨૭ ની નાનાક પ્રચલિત સ્ત્રો. ૩૧.

એક ધર આખાથી વીશલદેવને સંતોષ ન થયો એટલે તેણે બગસરા ગામ આપ્યું અને નાનાક એ દાનના બદલામાં સોમેશ્વરને હમેશા તીર્થજળ, કમળો અને શાળના ચોખા ધગવતા અને સોમેશ્વર ઉપરની તેની લક્ષિતી ખુશી મંદિરે સોમેશ્વરના મહાપતિ પારુપતાચાર્ય ગંડથી વીરભદ્ર મગલગામ (માગરાળ)માં સાતમો ભાગ નાનાકને આપ્યો હતો.<sup>૧</sup>

નાનાક કવિની જીવનચર્યા

આ નાનાક કવિની જીવનચર્યા એ વખતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની જીવનચર્યાના નમુનારૂપ હોઇને એ સમગ્રી આ પ્રશસ્તિઓના વચનોનો સાર નીચે આપ્યો છે આ નાનાક હમેશા સરસ્વતીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરતા પછી એ નદીને કાંઠે આશ્રિત કરતા, સોમેશ્વરની પૂજા કરતા, મોટા યજ્ઞો કરતા, અનેક અતિથિઓને હમેશા જમાવતા સાધુઓ, રત્નોઓ અને સગાઓને આર્થિક મદદ પણ કરતા.<sup>૨</sup> વળી પહેલા જે નાનાક વીશલદેવને અમૃત ઝરતા સુઆપિતોથી રીઝવતા તે રાજના મરણ પછી અમાસે અમાસે તેનું શ્રાદ્ધ સરસ્વતીને કિનારે કરે છે તે પણ આ બધા ઉપરાંત લોકહિતનું મોટું કામ તે બંધાવવાનું હતું જે એ કુળના બીજા પુરૂષો પણ કરતા અને આ નાનાકે તો એ માટે સરસ્વતી ગૃહ (વિદ્યાલય) દરીઆ કિનારે બાંધ્યું હતું.<sup>૩</sup>

નાનાકની આ પ્રશસ્તિઓમાંથી કુવલયાશ્વચરિત્ર નામના ગ્રંથના ક્ષતાં રત્ન, તેના પુત્ર અને ૧૩૨૦ની પ્રશસ્તિ લખનાર કૃષ્ણ અને ધારાધ્વસ નામનો પ્રબલ લખનાર ગણપતિ બાસ<sup>૪</sup> એટલા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખ મળે છે.

૧ સોમેશ્વરમ્નુ દિન ચ પ્રમોદયન્શાલિતજ્જુલાર્ચનયા ।

સંપલયતિ વીશલોર્વીપતિદત્તમગસરાપામમ્ ॥

સ. ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લોક ૨૬ તથા શ્લોક ૨૮, ૨૯

૨ ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૦ અને ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૨

૩ ૧૩૨૭ ની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૨૭ અને ૧૩૨૮ ની શ્લોક ૧૩

૪ ૧૩૨૭ ની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૩૩.

૫ અને પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ શ્લોકો.



અને એ ત્રણેય વિદ્વાનો વીશલદેવના અનુયાયી અર્જુનદેવના સમયમાં જીવતા હતા એમ પણ એજ લેખો ઉપરથી જણાય છે.

### વીશલદેવનાં જિરૂદો

વીશલદેવનાં અભિનવ સિદ્ધરાજ અને અપરાર્જુન એ બે જિરૂદોનો ઉલ્લેખ તો મં. ૧૩૧૭ ના તામ્રપત્રથી મળે છે પણ રાજનારાયણ નામના એક ત્રીજા જિરૂદો પતો ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિમાંથી જ મળે છે.<sup>૧</sup>

વીશલદેવની રાણીનું નામ નાગલ્લદેવી હતું એમ પણ એ ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિ કહે છે. વળી વીશલદેવ એના કુળની રીત પ્રમાણે પરમ શિવ ભક્ત હતા એટલું તો ૧૩૧૭ ના લેખથી જણાય છે. પણ આ પ્રશસ્તિમાં તેને વૈદનાથના ખાસ ભક્ત હોવાનું કહેલ છે.<sup>૨</sup> આ વૈદનાથ તે ડોહાઈના જે મંદિરનો વીશલદેવે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનં

વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો અને તેમા ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના જગદૂશાએ લોકોને મદદ કરી હતી એમ જગદૂશ્વરિત્રથી, ભાડારકરને મળેલા એક જૂના પાનાના લખાણ ઉપરથી અને ભાટ લોકોના કથનોથી જણાય છે.<sup>૪</sup> વાશલદેવે વીરલનગર અને ડભોઇના કિલ્લાઓ બધાંયા કે સમરાબા એમ પણ ભાટ લોકો કહે છે.<sup>૫</sup>

## પ્રકરણ ૨૦ મું.

અર્જુનદેવ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૨.<sup>૧</sup>

વીરાવદેવે પોતાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લના પુત્ર અર્જુનદેવને રાજ્યાભિષેક કરી દેહ છોડ્યો એમ મં. ૧૩૪૩ ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.<sup>૨</sup>

### ૧૩૨૦ નો શિલાલેખ

અર્જુનદેવ વિષે પ્રજામાંથી કયું જ જાણવાનું મળતું નથી અને એના સમયના જે ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પણ કશું થોડું જાણવાનું મળે છે. વિ. ૧૩૨૦ ના એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. એમાંથી બેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. અને ત્રીજો લેખ સં. ૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪) નો વેરાવળના હરમુતા માતાના મદિરમાંથી મળ્યો છે.<sup>૩</sup> આ લેખમાં વિક્રમ મં. ૧૩૨૦, ઈજરી સં. ૬૬૨, સિ. સં. ૧૫૧ અને વલખી મં. ૯૪૫ એ રીતે ચાર સવતો આપેલા છે. આ લેખ પ્રમાણે સં. ૧૩૨૦ માં અર્જુનદેવનો મહામાત્ય રાણકશ્રી

૧ પ્રવચન પરીક્ષામાં સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ વર્ષ સુધી વીરાવદેવનું રાજ્ય રહ્યું અને ૧૩૨૦ થી ૧૩૩૩ વર્ષ સુધી અર્જુનદેવનું સત્ત્વ રહ્યું એમ લખ્યું છે. બાહારકાને મળેલી એક જૂની આર્થ સંસ્કૃત પોથીમાં પણ એજ પ્રમાણે સાલ આપી છે (૧૮૮૩-૮૪નો રિપોર્ટ). પણ ૧૩૨૦નો તે અર્જુન દેવનો લેખ મળ્યો છે વળી અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ ઉપરના ગ્રન્થોમાં ૧૩ વર્ષનો માન્યો છે. અને સ. ૧૩૩૨નો ચારંગદેવનો લેખ મળ્યો છે એટલે વિચાર-

માલદેવ હતો. આ લેખ દ્વારા સોમનાથના મંદિરના પાટણનાચાર્ય ગડ શ્રીપગ્વીગલદ્ર, તેના પારિપાશ્વિક મહંતશ્રી અલ્પમિહ અને ત્યાના મહાજનના આગેવાન (મૂલતપુરુષ) માણુગો જેવા કે ઠક્કર શ્રી રામદેવ રાણુકશ્રી સોમેશ્વરદેવ, ક. પનુગિદેવ, ક. શ્રી બીમમિહ તથા ગગ્ગશ્રી. છાડાની પાસેથી હરમુઝ (ઓર્મઝ-છગની અખાતનુ ?) ના કાકા ઉપરના અમીર રેકનુદીનના ગજપના નાખુદા પીરાજે સોમનાથ દેવના નગરની બહારના ભાગમાં એક મસ્જિદ બાંધવા માટે જમીનનો કટકો બધા હક્કો માથે ખરીદી લીધો અને તે ઉપર ગજશ્રી છાડાનામિત્ર અને ધર્મબાધવ પીરાજ નાખુદાએ મસ્જિદ બાંધી, એના પૂજા, દીપ, તેવ, કુરાન પાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ ચાગડથીગડ માટે શ્રી સવધણેશ્વર દેવના સ્થાનપતિ શ્રી ત્રિપુરાતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક અને વ્તેશ્વર વગેરે પાસેથી ધઉલેશ્વર દેવની માલેટ્રીની જે માળના ધરવાળી એક મોટી વાડી, જે હાટ એક ધાણી વગેરે લઈ મસ્જિદને તેની ઉપજ વાપરવા માટે એ બધું આપ્યું.

વળી સોમનાથ પાટણના શીઆપથી વહાણુવટીઓના અમુક હિતભેદ માટે રકમ કરાવી આપી તેનો વહીવટ પાટણના મુસલમાનોની જમાત કરે તથા કાંઈ વધારો રહે તો મક્કા અને મદીના મોકલે એવો કરાવ નોંધેલો છે. આ લેખમાં કેટલાક અરખ્ખી, ગુજરાતી અને ફારસી શબ્દો પણ મળે છે.

મુસલમાન વેપારીઓ અને વહાણુવટીઓ સાથે ગુજરાતનાં રાજ્યે તથા લોકોએ કેવો મીઠો મંજબ એ વખતે બાંધ્યો હતો એનું ઉપરનો લેખ સરસ દર્શાવે છે.<sup>૧</sup>

મં ૧૩૨૭ ના આશ્વિન વદી ૧૦ શુક્રવારે શ્રી અર્જુનદેવના

૧ આ લેખ બરાબર સમજ્યા વગર ટોડે અર્જુનદેવનો નીસેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એમ લખી દીધું છે અને ખીલઓએ લેવાયું છે. (જુઓ ટોડસ ટ્રાવેલ્સઈનવેસ્ટર્ન ઈન્ડિઆ ઉપરથી વસતરજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના અંગ્રાવલું વહાણુવટું નામના લેખમાં પૃ. ૧૯૪નું કથન અને ટિ. ૩૮.)

રાજ્યમાં શ્રી વાસુ પૂજ્યચરિત્ર નામનો એક ગ્રંથ લખાયો છે.<sup>૧</sup> પણ તેમાંથી અર્જુનદેવના ગાજ્યકાળના સૂચન સિવાય કંઈ મળતું નથી.

વિ. મં. ૧૩૨૮ ની નાનાક પ્રચસ્તિનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. એવ નાનાક પ્રચસ્તિઓમાંથી ઝાઝી વાન વીસવદેવને લગતી જ મળે છે.

વિ. સ. ૧૩૨૮ નો જ એક લેખ કચ્છના ગવ ગામ (જે બુજની પૂર્વે માંડ મેવ ઉપર છે) માંથી મળ્યો છે. આ લેખ એક જૂના મંદિરના આગણાના એક ખુણામાં પડેલા એક પાળીઆ ઉપર હોવાનું તથા મહારાજાધિગજ અર્જુનદેવના ગાજ્યમાં માવદેવ મહા-માત્ય હતા ત્યારે રાવમાં એક વાવ બધાગ્યાની નોધ એ લેખમાં હોવાનું મુજબ ગેઝીટીઅરમાં લખ્યું છે.<sup>૨</sup>

અર્જુનદેવના અમયનો છેલ્લો લેખ સ. ૧૩૩૦ વંશાખ શુ. ૧૫ નો ગિરનારમાંથી મળ્યો છે.<sup>૩</sup> એ વખતે મીંગણૂનો સુબો પાદશ્વર હતા એમ એ લેખમાં કહેવું છે.

## ૧૩૨૦નો કાંટેધાનો લેખ

ખીજા મઝીઓમાં હિદયનના વશનો માગંતસિંહ જેને વીરસદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો તેને અભુનદેવે પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.<sup>૧</sup> અને એ અધિકારી તરીકે પોતે હતો ત્યારે જ તેણે સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા જવાના રસ્તામાં આવેલો રેવતીકુંડ ઇર્ણ્ય સર્ધ ગયો છે એમ સાબળયુ એટલે પોતાની માતાના કલ્યાણઅર્થે નવાં પથ્થરના પગથીઆ બધાની દેવોની વાવ સમાન એ તીર્થને બનાવ્યું.<sup>૨</sup> અને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય તથા ચંડિકાદિ (નવ) માતાઓ સાથે શંકરની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી નવા મંદિરથી શાભાયમાન એવી રેવતી તથા બલદેવની બે મૂર્તિઓ કરાવી; વળી પાણીના રેંટ (અરઘઘ)થી મનોહર લાગતો કુવો પણ કરાવ્યો. જેના નિપાન (અવેડા) માંથી અમૃતજેવું પાણી ગાયો પીએ છે.<sup>૩</sup>

-વિક્રમના વર્ષ ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪, શુક્રવારે અહીં પ્રતિષ્ઠા ૨૬.

૧ જુઓ. પૃ. ૪૦૬ ટિ. ૨

૨ સ જાતુ જલધેસ્તીરે ષયિ દ્વારવતીપતે. ।

ગુપ્તાય રેવતીકુંડમિદ કાલેનર્જરમ્ ॥

અતસ્તુતન્મહાતીર્થ જનનીશ્રેયસેમુના ।

નર્ધનપલસોપાનિઃ સુરવાપીસમ કૃતમ્ ॥

કાંટેધાનો સં. ૧૩૨૦નો લેખ શ્લો. ૧૨-૧૪

૩ શયેશશ્વેત્રપાલાર્ક ચઢિરાતિસુખિઃ સમમ્ ।

કારિતો કૃતિના ચેદ મહેશજલશાયિનો ॥

કિંચાત્ર સત્ચરિત્રેણ રેવતિમલદેવયોઃ ॥

ભર્યાપિ મૂર્તિયુગલ નવાયનનપેશલમ્ ॥

અકારિ કૃપકોપ્યસ્મિન્નરઘદમનોહરઃ ।

ધપન્તિ થેનથો યસ્ય નિપાનેમ્સુ સુધાસસમ્ ॥

એવળ શ્લો. ૧૫-૧૬

સામેત મંત્રીના યોત્રમાં પૂજાયેલા હરિહર કવિએ આ પ્રશસ્તિ રચી છે.<sup>૧</sup>

સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર આ સામેતમિહે ક્યારે અને શા કારણથી છોડ્યો એ કહી શકાતું નથી, પણ સં. ૧૩૩૦માં ત્યાનો મુખો પાલ્લ હોવાનું ગિરનારના લેખથી જણાય છે માટે તે પહેલાં છોડ્યો હશે.

અર્જુનદેવના વખતમાં પણ વીરસદેવના વખતના કવિ નાનાક, કુવલયાશ્વચરિતના કર્તા કૃષ્ણ, તેનો પુત્ર રત્ન અને ધારાધ્વસના લેખક ગણપતિ વ્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ મં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિથી જણાય છે.

અર્જુનદેવનો રાજ્યકાળ મં. ૧૩૩૧માં પૂરો થયો.

૧ જુહિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૯૧૫ અ. ૧મા સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાડીએ લાપાંતર અને વિવેચન સાંચે કોટેલાના મંદાકાળેશ્વરના મંદિરમાંથી મળેલા આ લેખ છપાવ્યો છે.

## પ્રકરણ ૨૧ મું.

સારંગદેવ વિ. સં ૧૩૩૧થી ૧૩૫૩<sup>૧</sup>

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાયના મ ૧૩૫૨ના લેખમા તથા મુર  
લીધરના મદિરની પ્રશસ્તિમા<sup>૨</sup> કહ્યા પ્રમાણે, અર્જુનદેવના મોટા  
પુત્ર રામદેવે પિતાના જીવતાજ કદાચ થોડા વખત સુધી નાના  
ભાઈ સાથે નાન્યતે ભાર ઉપાડ્યો હતો પણ અર્જુનદેવ પછી  
તો એનો નાનો પુત્ર સારંગદેવજ ગાદીએ બેઠો છે.<sup>૩</sup> મારગદેવના

૧ વિચારણીમા ઉપરનો સમય આપ્યો છે એટીટીથરમા પણ એ  
સ્વીકાર્યો છે અને ઉત્કીર્ણ લેખોનો પુરાવો એતા પણ એજ બરાબર સાગે છે.

૨ તન્નન્દનોડમિન્દિત્તકીર્તિરસ્તિ

જ્યષ્ઠોડપિ રામ કિમુકામદેવ ।

શ્લો. ૯

હમો પુરે ધારયત પ્રજાના

વિદુ પદસ્યાસ્ય ચ યુર્યક્ષ્મૌ ।

શ્લો. ૧૦

ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૭

આ શ્લોકમા હમો જેમ એમ છે તેનો અર્થ મી રામલાલ મોદી કહે  
છે તેમ જ બાહ્યો (પિતાપુત્ર નહિ) કરવો એજ અને યોગ્ય સાગે છૌ (નુબો  
૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપાવસવી અ.ક પૃ. ૧૫ ટિ ૧)

તથા તસ્યાગત્ર સપ્રતિ રાજતેસૌ

શ્રી રામનામા નૃપચક્રવર્તી ।

શ્લો. ૧૧

સારંગદેવ શુશ્રુભે ધરાયા

રામાનુજો લક્ષ્મણસન્નિમય ।

શ્લો. ૧૨

મુરલીધરના મદિરની પ્રશસ્તિ છુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૭૭.

૩ તસ્યાગમૂર્જયતિ ગૂર્જરાજ્યલક્ષ્મી—

રામોગચ્છન્દલિતસૌંદર્યનિમગ્નચેતાઃ !

ક્ષોણીસમુદ્ધરણકેલિરસોત્તરગ

સારંગદેવ इति शार्ङ्गधरानुभाव ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો. ૧૩



સમયની ત્રિપુગન્તકેશ્વર પ્રચરિતમા એકે એના મોટા ભાઈ રામદેવનું નામ નથી પણ ખખાતના ૧૩૫૨ના તથા ઈડગના મુસ્લીધરના મદિગના ૧૩૫૪ના લેખમા અર્જુનદેવને મોટો પુત્ર રામ અને નાનો સારંગદેવ હોવાનું સ્પષ્ટ કયન છે<sup>૧</sup> મોટો ભાઈ ગમ પિતાના જીવતા જ પરલોક-વાસી થયો હોય કે ગમે તેમ થયું હોય પણ અર્જુનદેવ પછી તેા નાનો સારંગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે

સારંગદેવ વિચારગ્રંથીના લખવા પ્રમાણે સ ૧૩૩૧મા ગાદીએ બેઠો હોવાનો મહત્ત્વ છે કારણકે સ ૧૩૩૦નો ઉપર જોયું તેમ અર્જુનદેવનો લેખ મળ્યો છે અને મ ૧૩૩૨ના માર્ગદર્શક સુદિ ૧૧ (૪ સ ૧૨૭૫ નો મથકોટ પામે આવેના ૬૨૭ના ખોખરા ગામના ખેતરના એક પાળીઆ ઉપર સારંગદેવના વખતનો એક લેખ મળ્યો છે<sup>૨</sup> પાળીઆનો આ પથરો મૂળ લદ્રશ્વરતીર્થમા હતો આ લેખમા સારંગદેવને મમન્ત ગામનલી મમનકૃત, મહારાગ્નધિગાજ પન્મેશ્વર પરમભદ્રાર્ક જેવા િરોપણો લગાડના છે અને તેના મહામાત્યનું નામ શ્રીકાન્હ લખ્યું છે<sup>૩</sup>

આ પછી ત્રિ સ ૧૩૩૩ જ્યેષ્ઠ સુદિ પાચમને ગવિવારનો આ મરણ (કાઠીઆવાડ)માથી એક લેખ મળ્યો છે<sup>૪</sup> આ લેખમાથી સારંગદેવના ઇતિદાસ ઉપર કેવલોક નવો પ્રમાણ પડે છે આ લેખમા મુરાબ્દના અધિગારીનું નામ શ્રી પાદ્મ નખ્યું છે આ પાદ્મ સ. ૧૩૩૦મા પણ મુગબ્દનો અધિગારી હતો, એ આપણે ગિગનાગના

૧ જુઓ ટિ ૨ મા ઉતારવા વચનો

૨ જુઓ ઇ એ ગ ૨૧ ૫ ૨૭૬

૩ રા રા લખનારામ ખખખર પાસે આ લેખની ન છપાવેલી નકલ હતી તે ઉપરથી મુ ગે (૫ ૨૦૪)મા સારંગદેવના મહામાત્યનું નામ માલદેવ લખ્યું છે તે મૂલ ૭ જુલહરે પાઠગથી ઈ એ ગ. ૨૧મા એ લેખ છપાવ્યો છે તેમા સ્પષ્ટ કાન્હ નામ છે

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ ૧ અ ૧ ૫ ૩૭ ઉપર શ્રી કીશ્કરવડરનો લેખ.

લેખથી ગણીએ છીએ. શ્રી. પાલ્લ વગેરે પચકુચની સંમતિથી આમરણમાં આપોત્કટવશના, રાણકથી બોજદેવના પુત્ર ગામ<sup>૧</sup> એ શ્રી સુમતિસ્વામી દેવના પૂજન માટે દધિમતી (લાલની દેમર્ઠ આમરણથી એક ગાંઢ છે) નદી પાસે એક વાડી આપી છે. આ લેખ ઉપરથી એ વખતે આમરણમાં સોલકીગામ મારંગદેવના ખડીઆ તરીકે આવડાવશના કોઈ ગણ્યાનું રાજ્ય હતું એમ મિદ્ધ થાય છે.

માળવાના ગોત્રને સારંગદેવે હરાવ્યો.

આ લેખમાં મારંગદેવના વિશેષણોમાં ચાર નવાં છે<sup>૨</sup> (૧) ભુજ-ખલ્લમદ્ધ (૨) સપ્તમચક્રવર્તી (૩) માવવધગનો ધૂમકેતુ અને (૪) ગૂર્જરભુમિને ઉદ્ધારનાગ વરાહરૂપ આ ચારમાંથી ભુજખલ્લમદ્ધમાં ખામ કાંઈ અર્થ નથી પણ સપ્તમચક્રવર્તી પોતાને કહેવરાવે છે તે આગમના પોતાના વશના છે ચક્રવર્તીઓને ગણિને; તેમાં બે તો અશુભદેવ અને વીરલદેવ હશે અને બાકીના ચારમાં (૧) સિદ્ધરાજ (૨) કુમારપાળ (૩) અજયપાળ અને મૂળગાજને ગણવા હોવાની શ્રી. ડીસ્કલકરની અટકળ છે.૩ પહેલો ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ એમાં તો સંદેહ નહિ પણ બીમદેવને ન ગણવા માટે શ્રી ડીસ્કલકરે એ નબળો હોવાનું આપેલું કારણ ગળે ઉતરતું નથી. અને બીમદેવને ગણવામાં આવે તો મારંગદેવ આક્રમો થાય. એ ગમે તેમ હો સૌથી વધારે ઉપયોગી તો ત્રીજું વિશેષણ છે. એ ઉપરથી માળવાના કોઈ રાગને ગુજરાત ઉપર કરેલો હુમલો મારંગદેવે પાછો વાળ્યો હોવાનું અનુમાન થાય છે. મં. ૧૩૩૩માં આ વિશેષણ વપરાયું છે એ ઉપરથી એ પહેલા મં. ૧૩૩૧માં કે ૧૩૩૨માં માળવા સાથેનું આ યુદ્ધ થયું હોતું જોઈએ. આ લેખમાં

૧ દાન આપનાર રાજાનું નામ લેખમાંથી બુસાઈ ગયું છે.

૨ માલવધરાધૂમકેતુ ગૂર્જરધરણીસમુદ્ધરણવરાહ સપ્તમચક્રવર્તિ મુજલમદ્ધ મહારાજાશ્રી સારંગદેવ.

પુરાતત્વ પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૭

૩ જુઓ એનન પૃ. ૩૬-૪૦.

માળવાના રાગનુ નામ લખ્યુ નથી એજ રીતે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રસ  
સ્તિમા પણ માળવાના ગાનને યુદ્ધમા પોતાના લગ્ન રથી હગવ્યો એટલુજ  
કહ્યુ છે<sup>૧</sup> પણ વિ મ ૧૩૫૫ની ઈડરના મુરલીધરના મદિગવાળી  
પ્રસસ્તિમા 'લડાઈમા ગોગને નસાડ્યો એમ લખ્યુ છે<sup>૨</sup> આ લેખનુ  
રિવેચન કરતા ૨૧ તનસુખરામ ત્રિપાડીએ લખ્યુ છે તેમ આ નામ  
ખીજેથી ગણરામાં આ યુ નથી પણ પહેલા માળવાના ગાનના  
મિત્ર અને પાઠગથી અર્ધા રાજ્યના ધણી ચર્ધ બેઠેના ગોગદેવને  
સારગદેવે દરા યો હતો એમ ફાગસી તવારીખોમાથી નીખે છે<sup>૩</sup>  
માળવાના આ ગોગને મં ૧૩૩૧-૩૨મા હગ યો હોવાનું આપણે  
અનુમાન કર્યું છે એ વખતે માળવાની ગાદી ઉપર જ્યસિંહ ત્રીજો  
હતો, જેને ગણ્યબોરના ચોહાણુ રાગ જૈતસિંહે ધણી રીતે  
દમાવ્યો હતો<sup>૪</sup>

સારગદેવ અને યાદવ રાજા રામચંદ્ર વચ્ચે યુદ્ધ

સારગદેવનું એક પરાક્રમ તો માળવાના ગોગને પાછો કાઢ્યો  
એ અને ખીજુ ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રસસ્તિમા યાદવ રાજાને દરાન્યાતું  
કહ્યુ છે<sup>૫</sup> પણ આ યાદવ રાજા તે કાનો ગાગ? શ્રી વિષ્ણુશ્વરનાથ  
રેહિએ દેરગિગિનો યાદવ રાજા રામચંદ્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે<sup>૬</sup> આ  
યાદવ રામચંદ્રનો સમય શક ૧૧૯૩ (વિ મં ૧૩૨૮)થી ૧૨૩૦

૧ શુધિ યાદવમાલવેશ્વરાવદ્ધત ક્ષીણયલો વહેત્ર ચ ।

પ્રા લે મા લેખાઃ ૪૭ શ્લો ૧૩

૨ સારગદેવ શુગ્રમે ધરાયા

દુષ્ટસ્વભાવ સમરે ચ મોગ વિદ્રાવ્યામાસ દિગ તરેપુ ।

શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૭૭ શ્લો ૧૨

૩ જુઓ શ્રી વિ રેડનુ રાજ બોજ પૃ ૩૩૪ ટિ

૪ એજન પૃ ૩૩૭ તથા ટિ ૪

૫ જુઓ ટિ ૧

૬ જુઓ સારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ૩ ભાગ પૃ ૧૯૭

(વિ. સં. ૧૩૬૫) મનાય છે, એટલે એ સભવિત છે. વળી ચાણુ પાસેના ઓવળે ગામમાંથી મળેલા શક સં. ૧૧૯૪ના દાનપત્રમાં રામચંદ્રને 'ગુર્જર દક્ષિણ કંઠીરવ' જેવું ખિરદ આપ્યું છે.<sup>૧</sup> એ જોતાં આ રામચંદ્રે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનોયે સભવ માનીએ પણ એ સાક્ષ્ય ગુજરાતની ગાદી ઉપર સારંગદેવ નહિ પણ તેનો પિતા અર્જુનદેવ હતો. પછી યુવરાજ તરીકે સારંગદેવ રામચંદ્ર સામે લડ્યો હોય અને તેને પોતાનું પગઢમ ગણ્યું હોય તો જુદી વાત. પણ આ યાદવ ગજને હરાવ્યાના પગઢમને સારંગદેવે ખડુમદત્વ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી કારણ કે છેક મંવત ૧૩૫૦ના આશુના લેખમાં માલવેશ ઉપરના વિજયનું સૂચકખિરદ મળે છે;<sup>૨</sup> ત્યારે યાદવવિજય સૂચક ખિરદ નથી.

સારંગદેવનાં પગઢમો વિષે ઉપર જે બે ઉલ્લેખો નોંધ્યા છે તે સિવાય કશું મળતું નથી. એટલે હવે કાલાનુક્રમમાં એના મમયના લેખોની કુંડી નોંધ કરવા માથે અમંજોષાત્ત એના ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન પણ કરી લઈશું.

વિ. સં. ૧૩૩૫નો સારંગદેવના સમયનો એક લેખ ખીટીય મ્યુઝીઅમમાં હોવાની નોંધ મળે છે.<sup>૩</sup> સ. ૧૩૩૯માં સારંગદેવના રાજ્યમાં શ્રી કાન્દમહામાત્ય હતા ત્યારે એક જૈન અન્ય લખાયો છે.<sup>૪</sup>

સોમનાથના મંદિરનો વિશાળ અભિરુદ્ધાર

પછી વિ. સં. ૧૩૪૩માં ઉપર જેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે

૧ જુઓ હેમાદ્રિ (મરાઠી) પૃ. ૧૪૩.

૨ માલવેશવસ્થિનીગજપટાકુમરચલનિદાર્ણકવવાન.

(જુઓ પ્રા. ઈ. લે. સ. લેખાક ૧૩૩)

૩ જુઓ. એ. ઇ. ઇ. ૫ પૃ. ૩૪ દે. રા. ભાડારજનું નોર્થર્ન હીરટ  
-નં. ૫૬૪.

૪ જુઓ જેસલમીર ભાડાગરીય અન્યસૂચી પૃ. ૪૨.

તે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિ લખાઈ છે.<sup>૧</sup> આ પ્રશસ્તિમા કુલ ૭૬ શ્લોકો છે; જેમાંથી પહેલા ત્રણમાં શિવની મુતિ છે, પછીના દસ શ્લોકોમાં વીરચંદ્ર જેને આ લેખમાં વિશ્વમલ્લ કહેવ છે તેનાથી આરભી સારંગદેવ સુધીના રાગઓનું વર્ણન છે, પછી ચાર શ્લોકોમાં લાકુલીશ પાશુપતના સ્થાપક લટાગક લકુલીશ અને તેના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી શ્લો. ૧૯થી લકુલીશના શિષ્ય ગાર્ગ્યની શાખામા થયેલા કાર્તિક રાશીથી ત્રિપુગન્તક સુધીની પરપરા આપી છે. આ ત્રિપુગન્તકની તીર્થ યાત્રાનું વર્ણન ૨૩થી ૩૦ શ્લોક સધી કર્યો પછી કહ્યું છે કે ત્રિપુગન્તક ફરતા ફરતા દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ) આવ્યા, અને ત્યાં માક્ષાત શકર જેવા ગંડ બૃહસ્પતિએ આ ત્રિપુગન્તકને સોમનાથના મંદિરા છઠ્ઠા મહન્ત કર્યા. (શ્લોક ૨૪) આ ગંડ બૃહસ્પતિની પહેલાના સોમનાથના પાંચેય મહન્તોના નામ મળતાં નથી પણ વિ. સ. ૧૨૨૫મા લાવ બૃહસ્પતિ મહન્ત હતા એમ ભદ્ર કાળીના મંદિરના શિલાલેખના પુરાવાથી આપણે કુમારપાલના પ્રકરણમા જોઈએ છીએ.

આ ત્રિપુગન્તકની પ્રશસા કરતા એ લેખમા લખ્યું છે કે તેઓ વિદ્વાન હતા અને પૈસો ગરીબ માણસોના દુઃખો દૂર કરવા માટે વાપરતા તેઓને રમા નામની સ્ત્રી હતી. આ ત્રિપુગન્તકે કરેલા સોમનાથના વિશાળ જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન પ્રશસ્તિના બાકીના (૪૦થી આગળ) શ્લોકોમાં છે. એ જીર્ણોદ્ધારની ઘોડી વિગતો નીચે આપી છે. સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની ઉત્તરે જીર્ણુલટિકા ગૃહની પાસે શંકરનાં પાંચ મુખ જેવાં પાંચ મંદિરો કરાવ્યાં, (૧) પોતાની માતા માલ્લજ્યુદેવીના નામથી માલ્લજ્યેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. (૨) પોતાના ગુરુના નામથી ગંડબૃહસ્પતિનું મંદિર કરાવ્યું (૩) ગુરુપત્ની ઉમાના નામથી ઉમેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાન્તકેશ્વર અને પોતાની સ્ત્રી રમાના નામથી રમેશ્વર એ રીતે પાંચ મંદિરો કરાવ્યાં

૧ પ્રાચીન લેખમાળા લેખાક ૪૭ આ પ્રશસ્તિ *cantra* પ્રશસ્તિ નામથી પુસ્તકિરોમા પ્રસિદ્ધ છે.

(શ્લોક ૪૧થી ૪૪) અને પાંચ મંદિરોના વચવા લાગમા ગોગ્લક (ગોરખ)નું, લેગનનું, હનુમાનનું, મસ્સ્વતીનું અને મિદ્ધિ વિનાયકનું એટલાના સ્થાનો કગવ્યા (શ્લોક ૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર સામે મુદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કગવ્યુ (૪૬) આ પછી એ સ્થાનના લુપ્ત લુપ્ત માણસોએ મંદિરમાં શુ કામ કરવું તેની વિગતો લખી છે.

પછી કાણે શુ શુ આપવું તેની વિગતો છે દા ત માળાઓની શ્રેણીએ હમેશા બરસો કમળ, અને બે હળાર નવા વણેરના ફૂલ આપવા વળી કાદાગ્રમાંથી હમેશા શુ ફેટલું લેવું તેની વિગતો આપના બે માણા ચોખા, એક માણું મગ, ચાર તોલા ઘી, તથા દીવા માટે તેલ તેટલું જ અને ધૂપ વખતે બે મણુ ગુમળ લેવો વળી મેહરે (૧) નાગરવેલના પાન પચામ હમેશા આપવા (શ્લોક ૫૫)

ત્રણ હાટ ખરીદીને આ મંદિરના આવું ખર્ચ માટે ત્રિપુરાન્તકે આપ્યાં તથા ચૈત્રમાં અને ભાદરવામાં સાક્રસુષી તથા સમારકામ માટે મહાજને પણ હાટદીઠ એક દ્રમ્મનો લાગો નાખ્યો હતો મહત્ત ત્રિપુરાન્તકે સારગદેવ રાજાના નામથી એક કુડ પણ બધાળ્યો હોય એમ જણાય છે (શ્લોક ૭૨) આ પ્રસરિત ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે રચી છે, પૂર્ણસિંહના પુત્ર મની વિક્રમે લખી છે અને નાદકના પુત્ર પૂણ્ણસીહે કાતરી છે ઉવટ ગદ્દમાં લખ્યું છે કે સ ૧૩૪૩ની માઘ સુદિ પાચમને સોમવારે લિંગપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો

ચોમનાથનાં આ મંદિરોનો વિનાશ થઈ ગયો છે

એ સમયના ધાર્મિક કાર્યનો ખ્યાલ આવે એ માટે આ પ્રસરિતનો સાર લખાણથી આપ્યો છે. વળી ત્રિપુરાન્તકે ૧૩૪૩માં નવા બધાવેલા મંદિરો નષ્ટાચ્છ ગયા છે, એ પાશુપત આચાર્યો, એના મઠો, એ લાગાઓ અને સોમનાથની એ અદ્ભુત જહોજલાલી કરાવું પણ નામનિધાન નથી રહ્યું રૂઝત સોમનાથના મૂળ પથ્થરના મંદિરોના બગનાવશેષ સંમુદ્રગર્ભે આ કર્ણ ઇતિહાસના સાક્ષી જેવો ઉભો છે

સે. ૧૩૪૩માં સારંગદેવના મહામાત્ય મધુસૂદન દત્તા, ત્યારે વીજપુરમાં એક જૈનધર્મ ગ્રંથની પ્રત લખાઈ છે.<sup>૧</sup>

વિ. મ ૧૩૪૬ વૈશાખ વદિ છઠ્ઠો વનચલીનો એક લેખ મળ્યો છે.<sup>૨</sup> જેમાં સારંગદેવના રાજ્યમા તેનો મદામંડલેશ્વર વિજયાનંદ (જેના પિતાનું નામ ક્ષેમાનંદ હતું) જાનું સામે લડવા ગયેલો ત્યારે તેના મહામાધનિક મલ્લનો પુત્ર હરિપાલ કેદારપુત્રને ખચાવવા જતાં મરણ પામ્યો અને એ હરિપાલના ભાઈએ તેની યાદગીરીમાં રણમ્તલ-પાળાઓ ઉભો કર્યાની નોંધ છે.

પછી વિ. સ. ૧૩૪૮ અષાઠ સુદિ ૧૩ રવિનો મારગદેવના ચખતનો અનાવડાનો લેખ મળ્યો છે<sup>૩</sup> જેમા પાલ્લણપુરના મુદ્રા-વ્યાપારમા નિયુક્ત અધિકારી મલ્લ પેચડ વગેરે પચકુદ્દે દેવશ્રી કૃષ્ણપાદના પૂજનનૈવેદ્ય વગેરે માટે અમુક દાનો આપ્યાની નોંધ છે. આ લેખના આરભમા ગીતગોવિંદના વેદાનુદ્ધરતે વગેરે શ્લોકથી મગલાચરણ કરેલું છે. આ લેખમાં મહામાત્યનું નામ મધુસૂદન આપ્યું છે અને તેને જ મહાસધિવિમલિક કહેવા છે. આ લેખ દ્વારા દેવનાં પૂજા, નૈવેદ્ય, પ્રેક્ષણિક નિમિત્ત જે લાગ્યાં બાધી આપેલા તે પણ જોવા જેવા છે. મજાક એક ધડીએ ૧ દ્રમ વેચવા આવનારો આપે, દ્વિગુણ્યા એક ધડાએ એક દ્રમ વેચનાર લેનાર બેવ આપે. અનાજના એક ગાડા દીક એક પાલી, અને ઘી તેલના એક ધડાએ એક પળી વેચનાર લેનાર બેવ આપે. આ લાગા કરી આપનાગઓમાં ૬. (કકકુર),

વગેરે સમસ્ત મહાજન તથા સમસ્ત વાણિજ્યારૂઢ (વણજર), અને સમસ્ત નૌવિત્તક (વહાણુવટીઓ) એટલાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

મંવત ૧૩૫૦ માધ સુદિ ૧ ભૌમવારનો આશુનો વિમલ વસદિકામાંથી લેખ મળ્યો છે<sup>૧</sup> જેમાં અણહિલપુર પાટણના રાજ સારંગદેવના ગિરદોમાં પહેલા કથા છે તે ઉપરાંત અભિનવ સિદ્ધરાજનું નવું ગિરદ છે. અને મહામાત્યનું નામ શ્રીરાધુપ લખ્યું છે. અને સારંગદેવની કૃપાથી અદારસો મડળનો ભોગવટો કરતા મહારાજકૃપાશ્રી પીસલદેવે ચંદ્રાવતીના રાસન આપ્યું છે જેમાં આણુ ઉપરના વિમલવસદિ અને લૂણિગવસદિ નામનાં અને મદિગેના ખચ માટે તથા કલ્યાણક આદિ મહોત્સવો માટે જુદી જુદી વસ્તુઓના વેપારીઓ અને ધધાદારીઓ ઉપર અમુક રકમ (દ્રમ)ના લાગા બાધી આપ્યા છે. અને પછી જણાવ્યું છે કે આણુના કાકેરે અને ચંદ્રાવતીના રાજકુલે તથા મહંત વગેરેએ આ નિયમો પાળવા તથા આણુ કે ચંદ્રાવતીના કાંઈ પણ રાજપુરૂષે આ મદિરની યાત્રા માટે આવનાર યાત્રીઓ પાસેથી કાંઈ પણ (કર કે મુંડકાવેરો) ન લેવું. વળી આણુ ઉપર હિતરતા ચડતા યાત્રાળુઓની કાંઈ પણ વસ્તુ જરો તો આણુના કાકેરોએ ભરી આપવી પડશે.

આ મહામંડળેશ્વર અર્જુનદેવ ક્યા વંશનો હતો એ જણાતું નથી. ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશમાં તો એનું નામ નથી મળતું.

વિ. સ. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ઠ વદિ ત્રીજ ગરિએ મહારાજાધિરાજ શ્રી-સારંગદેવના કલ્યાણવિજય રાજ્યમાં આશાપદ્મી (આશાવત્-અમદાવાદ) માં વિજયકટક (લશ્કરી છાવણી) પડ્યું હતું ત્યારે મહામાત્ય પુરોહિત શ્રીભારદ્વાજના પુત્ર અને જાતે પુરોહિત શ્રી જયંતભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશની દીપિકા નામની રીકા લખી છે.<sup>૨</sup>

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. સંખ્યાક ૧૩૩.

૨ જુઓ ભાગવતે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૮૨.

૩ જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૭-૧૮ તથા ૩૨૬.



૧૫. મં ૧૩૫૨નો ખેલાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથમ્થી લેખ મળ્યો છે. એ લેખ સારંગદેવના ગન્યકાળનો છે અને તેમાં તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિગતો આપી છે.<sup>૨</sup>

ધોળકાના નાગર ઘાઘણ પડિત ચાપડુએ નૈપધકાવ્યની દીપિકા નામે દીકા રચી છે તેની અંત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં ૧૩૫૩ લાદરવા સુદિ ૧૩ને રવિ એ રીતે તિથિ, ગગનું નામ શ્રી સારંગ અને મહા-માત્યનું નામ માધવ લખેલ છે.<sup>૩</sup> મહામાત્યના નામ માટે આ બહુ ઉપયોગી છે. આ લેખ પ્રમાણે સ ૧૩૫૩ સુધી સારંગદેવ ગાદી ઉપર હોવો જોઈએ પણ જ્યોતિષની ગણતરી પ્રમાણે સં ૧૩૫૩ નહિ પણ સં ૧૩૫૨ હોવું જોઈએ એમ શ્રી ગમલાલ મોદીનું કહેવું છે.<sup>૪</sup>

ઉપર કાલાનુક્રમમાં ઉતારેલા લેખોથી સારંગદેવની કાન્કીદી

૧ પૃ. ૪૨૪ની છેલ્લી પંક્તિમાં દીપિકા નામની દીકા લખેલું તેને બદલે જન્મન્તી નામની દીકા જોઈએ

૨ જુઓ. શાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્ડોલોજીસ પૃ. ૨૨૭

૩ શ્રી વિશ્વમર્ક સમસાદ્ધરદામચત્રિ—

પચાશત્ત્વ સમધિવેદ્ય શતેશ્વિતેવુ

તેવુ ત્રયોદશસુ માદપદે ચ શુક્લે                      શ્લો. ૫

પક્ષે ત્રયોદશતિથી રવિવાસરેચ

શ્રીમાસારચત્રુપે માધવસક્ષે મહામાત્યે ।                      શ્લો. ૬

સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીને. “કર્ણવાણેસાના સમયને।

વિષે જે કાર્ત્ત જનણી ચકાય છે તેથી વિશેષ જાણવાનું બીજું કાર્ત્ત સાધન નથી પણ આ લેખોથી એટલી તો ચોક્કસ ખબર પડે છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં પાલકણપુર અને આણ સુધી, પશ્ચિમમાં કાઠીઆવાડમાં સોમનાથપાટણ અને વનવણી સુધી હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં એની રાજ્યમત્તા સંકુચિત થઈ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી.

### સંતીચ્છા

સારંગદેવના શ્રીકાન્દ મધુસૂદન, શ્રી વાધૂય તથા છેવટ માધવ એટલા મહાત્માઓના નામે પણ આ લેખમાંથી મળે છે.

## પ્રકરણ ૨૨મું

### કર્ણદેવ

સ ૧૩૫૩થી ૧૩૫૬

કર્ણ ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ વિચાર્યેણીમા મ ૧૩૫૩ લખ્યું છે ૧  
સારગદેવનો ખંભાતનો ચિતામણિ પાર્શ્વનાથનો લેખ મ ૧૩૫૨નો  
મળ્યો હોવાનું ઉપ નોધાઈ ગયું છે હવે નૈપથની દીપિકા દીખાની  
અત પ્રચરિતમા સારગદેવનો રાજ્યકાળ મ ૧૩૫૩ના ભાદરવા સુદ  
૧૩ સુધી કહેવ છે ૨ જો એ માવ મગમર હોય તો કર્ણ સં  
૧૩૫૩ની આખરમા ગાદીએ બેઠો હોવો જોઈએ પણ માગરોળની  
જુમ્મામસ્જિદની ખંડાગના ચાલના ઉપર એક લેખ મળ્યો છે, જેમા  
અણહિલપાટકમા કર્ણદેવનો રાજ્યસમય હોવાનું કહ્યું છે આ લેખમા  
મંવત પછી વિ વર્ષસૂચક ૧૩૫ એ રીતે ત્રણ જ આકાશ બચ્યાં છે  
અને ચોથો ધમાધ ગયો છે પણ નિયિ વાગના શબ્દો 'ચેત્ર શુદ્ધિ ૭  
(સ્વાધ)' 'ચેત્ર સુદિ સોતમ અને રવિવાર' બચેન છે અને  
જ્યોતિષની ગણતરીથી ૧૩૫૩નું વર્ષ નીચે છે એમ શ્રી હીર નકર  
તથા શ્રી રામલાલ મોદી કહે છે અને એ યથાર્થ હોય તો મારગદેવનું  
દીપિકામા આપેલું વર્ષ ૧૩૫૨ જ હોવું જોઈએ અને ૧૩૫૩ની ચેત્ર  
સુદિ સાતમ પહેલાં પણ એ જ વર્ષમા કર્ણ ગાદીએ બેઠો હોવો જોઈએ

કર્ણદેવ, સં ૧૩૫૪ના ઉપર કહેલા મુન્દીધગ્ના મદિગવાળા લેખમાં કલા પ્રમાણે સાગદેવના મોટા ભાઈ રામનો પુત્ર થાય<sup>૧</sup> અને સાગદેવે બાવીશ વય રાજ્ય કર્યા પછી તે પહેલા જન્મેલો તેનો બનીને ગાદીએ બેસે છે એ બેતા ગાદીએ બેઠતી વખતે એ મોગી હુમરનો દોવો બેઠએ

કર્ણના લેખો.

કર્ણના સમયના હજી સુધી તો બે જ લેખો મળ્યા છે એક તો માગરાળનો ઉપર નોંધેલો લેખ જેમાં કર્ણના નામ સિવાય બીજી કાંઈ નથી, અને બીજો ઈડર ગરથાનના બીનોડા તાપુકામાં આવેના મુરલીધર ભગવાનના જૂના મંદિરના મડપની બોંતે કાળા પથ્થર ઉપર કાતરેલો છે પણ ખરી રીતે એ લેખ મૂળ આ મંદિરનો નથી પણ કાંઈ સૂર્યમંદિરનો હોવો જોઈએ એમ લેખના આગળના ચાગ શ્લોકો સૂર્ય સ્તુતિના છે તથા શ્લોકો ૧૯-૨૧માં એક સુબટની સૂર્યલોક-પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે તેથી જણાય છે એ લેખમાંના ૧૬માંથી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં એ મદિગ સ્થાપનારનાવશતુ વર્ણન છે હવેના ભાગ છુટે છે અને છેવટ ગદ્યમાં સં ૧૩૫૪ વર્ષે શોભનનામના સવત્સરમાં સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૧ને રવિવારે આ લેખ કાતર્યો છે, એમ લખ્યું છે<sup>૨</sup>

આ લેખમાં કર્ણદેવ વિષે તે ‘વેદશાસ્ત્રથી અવિરહ વર્તીને પ્રજાનું પાલન કરતો હતો’ એટલું જ લખ્યું છે<sup>૩</sup>

કર્ણદેવ ગૂઝરાતનો હેલ્લો રજપૂત રાજા હતો એના મહામાત્યનું

૧ શ્રી રામાદૌરસો જાત કર્ણનામેતિ વિશ્રુત ॥

મુરલીધરના મદિગવાળો લેખ શ્લોક ૧૩

૨ જુઓ છુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પુ ૫૭ માર્ચ એપ્રિલમાં પ્રગટ થયેલો ‘મુરલીધરના મદિગના રસિત લેખ’ સળધી સ્વ તનસુખરામ મન સુખરામનો લેખ

૩ શ્રુતિશાસ્ત્રાવિરોધેન સૌત પાલયતિ પ્રજા ॥

એનન શ્લોક ૧૩

નામ માધવ હતું એમ નીચે આપેલા પુરાવાઓથી ચોક્કસ ઠરે છે. આ માધવ નાગર ધ્યાલણ હતો એ પણ મેરુતુગે તેને નાગરપિત્ર કહ્યો છે એટલે નિઃસંદેહ છે. માધવ મૂળ કચ્છનો હતો એમ એક દ્વામાં કહેવું હોવાનું શ્રી. રામલાલ મોદીએ લખ્યું છે, વળી એ માધવે વઢવાણ પાસે માધાવાવ મં. ૧૩૫૦માં બધાથી હતી એમ એ વાવના લેખ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે પણ લેખમાં માધવ નામ નથી પણ મોધુ નામ છે એવું શ્રી. રામલાલ મોદી લેખનું પ્રતિર્નિમ્ન જોઈને લખે છે.<sup>૧</sup> કર્ણના તો ત્રણ વર્ષના હુંકા ગત્યકાળના કોઈ બનાવની નોંધ મળતી નથી.

કર્ણના મહામાતૃપદે સારગદેવના હેતુ વર્ષનો મહામાતૃ નાગર માધવ જ હતો અને તેજ મુમલમાતૃને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવા તેડી લાવ્યો હતો, એમ જે દત્તકથા<sup>૨</sup> ચાલે છે તેને નીચેના પુરાવાઓથી ટેકા મળે છે.

૧ વિ. મે. ના ૧૭મા શતકના અન્તમાં રચાયેલ અને ગજ-પૂતાનામા અતિપ્રમિદ્ધ મુદ્દણોન નેણસીની ખ્યાતમા લખ્યું છે કે—

“મં ૧૩૪૦મા માધવ ધ્યાલણ પ્રધાન હુવા ઉમડી વાધેતોસે બિગડ ગર્ધ. વદ્ધ જાકર અદલાઉદ્દીન બાદશાહકો લાવા. (પૃ. ૨૧૫).<sup>૩</sup>

૨ મંવત્ ૧૫૧૨માં રચાયેલ કાન્હડે પ્રબંધમાં રાજ્યે પ્રાહ્લદ માધવને દૂલ્યો અને તેથી એ મુખ્ય પ્રધાન રીસાણો અને તેણે " જ્યારે મુસલમાનોને અહીં લઈ આવીશ ત્યારે જ અહીંનું ધાન ખાઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી " અને તે પ્રમાણે એ ખરેખર મુસલમાનોને લઈ આવ્યો વગેરે વિસ્તારથી લખ્યું છે.<sup>૧</sup>

૩ શ્રી. ગમલાલ યુનીલાલ મોદીના મકારણ અનુમાન પ્રમાણે સં. ૧૩૫૬થી ૧૫૦૦ સુધીમાં ગચાચેલા મોઢ પ્રાહ્લદોના ઇતિહાસ પ્રમાણે ૧૫૫૫માં લખ્યું છે કે: " પ્રતાપી મહારાજન કર્ણુ રાજ્યભાદી ઉપર હતો ત્યારે તેના દુષ્ટ, નિર્ગુણી, દેશદ્રોહી, કુલાધમ અને પાપી અમાત્ય માધવે ક્ષત્રિય ગણપનો નાશ કર્યો અને મ્લેચ્છ રાજ્યની સ્થાપના કરી.<sup>૨</sup>

૪ ઉપરના ત્રણ કરતાં નીચેનાં બે મમકાલીન હોઇને હુકાં હોવા છતાં વધારે વજનદાર છે. સ. ચૌદમા સતકના જૈન મુરિ મેશ્વરે વિચાર્યેણીમાં લખ્યું છે કે ચચતા માધવનામરવિપ્રેણાનીતા. ।

૧ તિગિ અવસરિ ગૂજરખરરાદ સારગદે નામિ ચોલાઈ  
તિગિ અવગણિડ માધવ વમ તાંદિ સગદ વિગ્રહ બારમ  
રીસાધ્યુ મુલગુ પરધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યુ ધાન  
ગૂજરાતીનુ મોજન ફર જુ તરકાણુ બાણુમહ

ખં. ૧-૧૩ થી ૧૫

આમાં સાર મહેને ગૂજરાતનો રાજ લખ્યો છે તે તો પદનામની બૂલ છે. એ વખતે કર્ણુદેવજી રાજ હતો.

૨ રાજ્યાસને સ્થિતઃ કર્ણો મહારાજઃ પ્રતાપવાન્ ।  
જાતોડમાયસ્તસ્ય દુષ્ટો નિર્ગુણો માધવાદ્યયઃ ॥  
દેશદ્રોહકરઃ પાપી દુષ્ટાત્મા ચ કુલાધમઃ ।  
ક્ષત્રરાજ્યસ્ય વિધ્વંસો મ્લેચ્છરાજ્યસ્ય સ્થાપકઃ ॥

ધર્મરૂપ અ. ૧૭ શ્લોક ૧૮, ૧૯

૫ એ જ અરસામા રચાયેલા જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા લખ્યું,  
 છે કે વિ ના ૧૩૫૬ના વર્ષમા અલાહિદીન સુલતાનનો ન્દાનો ભાઈ  
 ઉલુખાન મંત્રી માધવની ત્રરણાથી દીક્ષીથી ગુજરાતમાં  
 મોકલવામા આવ્યો ૧

માધવ શા માટે મુસલમાનોને ગૂજરાતમા તેડી લાવ્યો તે વિષે  
 સમકાલીન અન્ધોમા કાઈ કંઈ નથી, પણ મુદ્દલોત નેણુમીએ વાધેલા  
 માથે માધવને બગડવાનું કારણ લખ્યું છે અને કાન્દડદે પ્રબધમા  
 તથા ભાટોની કથાઓમા એકે દતકથા ઉતરી આવી છે અવમત્ત એ  
 દતકથાની વિગતોમા થોડો ફેરફાર જોવામા આવે છે પણ દતકથા  
 માટે એ સ્વાભાવિક છે આપણે હા પ્ર ના ૩૫૧ પદ્મનાભને આધારે  
 એ દતકથા જોઈએ પદ્મનાભના શબ્દોનો હાથની ગૂજગતીમા તેના જ  
 જ્ઞાતિભાઈ શ્રી કાલાભાઈ પી દેરામરીનો અનુવાદ નીચે ઉતાર્યો છે —

“ દળકળતે દિલ, દુખિયે સાદ, માધવ બલ કરે કુગિયાદ,  
 ક્ષતિધર્મ એણે લોપિયો, ગાયકજીવે કહેલો થયો  
 એનું અગ લર્ચું અનુરાગ, નિતનિત સેવે છે વજનાગ,  
 ફરે ઉવાડે ખાડેરાય, હમૂરી હરખડી નામી જાય  
 મરણુ લયે ભોજનની વાર, પીગમનાગ પીગસે દઈ દાર,  
 રાયે પ્રથમ મને અનગણ્યો, મારો બધવ ફેરાવ હણ્યો,  
 તેની ધરણી રાખી ઘેર, સહ્યો જાય કયમ આકરે કર. ”

ભાટોની કથામા ફેરાવને બદલે માધવની સ્ત્રી હર્યાનું તથા  
 નેણુસીની ખ્યાતમા માધવની પુત્રી હર્યાનું કહેલું છે આ વિગતનો

૧ બહુ લેખકોએ છપ્પણ વિક્રમવરિસે ગણવડીજી સુરતાળસ

વળિદો માયા હલુસ્વાનનામાધિઓ દિલીપુરામો મંતિમાદવપેરિઓ  
 ગુન્નરધર પટ્ટિઓ ।

તીર્થકલ્પ બીજોટીકાળા પૃ. ૯૫-૯૬ અને નિતનિગધગતી સિંધી  
 જૈન અન્ધમાળા આ પૃ. ૩૦ )

૨ જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ-૩૮.

ફેર મને બહુ મહત્વનો લાગતો નથી અને એ ત્રણમાં કાન્દડે પ્રબંધ જ વધારે વિશ્વમનીય ગણાય. વળી કૃષ્ણને માથે જે આરોષો પદ્મનાભ મુકે છે તે જૂના કે દાલના ગમ્મચો માટે અગંભવિત નથી.<sup>૧</sup>

મમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ આ પ્રમંથમાં માધવનું નામ લખ્યું જ નથી પણ ઉપર ઉતારેલા મેરુતુગ અને જિનપ્રભસૂરિના પુરાવા અમદિગ્ધ હોવાથી ગૂજરાત ઉપર થયેલા મુમલમાનોના આક્રમણમાં કૃષ્ણથી રીમાયેલા પ્રધાન માધવનો કાર્ણદ દાથ હોવામાં શંકા ગમવાનું કાગળું નથી.

ઝીયાઉદ્દીન બર્નો જેવા મમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ “અલાઉદ્દીન ખીયજના હુકમથી ઉતુધખાન અને નમગતખાને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, તેઓએ ગૂજરાતને તથા અણહિલવાડને હુટયું, ગૂજરાતનો રાજા કરણ દેવગઢના દેવગઝ પાસે લાગી ગયો. અને તેનાં સ્ત્રીઓ, ડોકરાંઓ, ખગ્ગનો બધું મુસબમાનોના હાથમાં આવ્યું.”<sup>૨</sup> એ રીતે ગૂજરાત ઉપરની ઉતુધખાનનો<sup>૩</sup> ચડાઇનું ટુંકામાં જ વર્ણન આપ્યું છે, પાંતુ પદ્મનાભ કવિએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અને તેમાં

૧ પ્ર-ચિ. શુ. ભા. ૫. ૨૪૪ માં કોપકાકાલલ ગિરિધારી પરમહીની દતકયા આપી છે. રાજતરંગિણીમાં તે એથી વધારે બર્ણકર અનેક દાખલાઓ છે, અને તથા દાખલાઓ, વાચનાર વર્તમાનપત્રોમાંથી, શોધી શકશે.

મુસલીમાના મદિરના સિવાયેખમાં કહ્યું વિષે “કુનિરાસપી અવિરુદ્ધ વર્તીને તે પ્રભતું પાલન કરે છે.” જુઓ ૫. ૪૨૮ ટિ. ૩ એમ લખ્યું છે પણ એના રાજ્યમાં રહેનાર એની સ્તુતિ જ કરે એ સ્વાભાવિક હોઈને એવા સામાન્ય સ્તુતિ વચ્ચનનો આધાર પદ્મનાભના વિમતવાર કથનને ખોટું ઠાવવા માટે પૂરતો ન ગણાય એમ મારો મત છે. ડી. રામવાવમાઇનો મત એથી જુદો છે. જુઓ ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીગોત્સવી અ. ૫. ૧૬-૧૭

૨ જુઓ ઇલીઅટ અ. ૩ ૫. ૭૪ તથા ૫. ૧૬૭

૩ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરનાર સરદારનું નામ ઉતુધખાન જ હવે એમ મુસ્લીમ તથા દેશી પુરાવાઓથી સિદ્ધ થયું છે. જુઓ પુરાવા ૫. ૪ ૫. ૨૫૩ થી ૨૭૯



કાંઈ ઐતિહાસિક વિરોધ દેખાતો નથી એટલે એનો હુંકો સાર અહીં ઉતારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. પદ્મનાભ કહે છે કે: “માધવની માગણીથી મુસલમાને લશ્કરની તૈયારી કરી અને તેને પોતાના રાજ્યમાંથી પમાર તથા દેવા માટે પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા ઝાલોરના સોનગિરા અહુઆણુ ગામ કાન્હડદેને પોષાક મોકલી પૂજાવ્યું. પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની ગામ ભાંગવાં, જાન ઝાલવાં, સ્ત્રીઓને રમડવી, ગાયો મારવી, મંદિરો તોડવાં વગેરે હમેશની સ્વધર્મ વિરોધી પ્રવૃત્તિ તરફ જોઈને કાન્હડદેએ રસ્તો આપવાનો ના પાડી, પણ ચિતોડના મમરમી રાવળે મેવાડમાંથી જવાનો રસ્તો આપ્યો.” એટલે મુમલમાની લશ્કર જનાસ કાઠે અને ત્યાંથી મોડાસે આવ્યું. જનાસ સુધી લશ્કર પહોંચતાં ગૂજરાતમાં તેના આવવાનો જૂમાટે પહોંચી ગયો અને દેશમાં ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. એ વખતે મોડાસામાં જતક નામનો કોઇ કોકોર ગહેનો હતો તે પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મુસલમાનો ઉપર હુડી પડ્યો અને મુસલમાનોનો દાટ વાળીને જાને રણજૂમિ ઉપર પડ્યો પછી મુસલમાનોએ મોડાસા ભાગ્યું, ત્યાંથી જાન ઝાલ્યાં, ગામોને આગ લગાડી અને ઠેકાણે ઠેકાણે હુટાપુટ કરી, ત્યાંથી ધાનઢાર અને ડંડાવ્યર હુડી મુમલમાની લશ્કર પાટણ આવ્યું. ત્યાં તો સહેરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા. એમ છતાં મુમલમાનોએ પાટણ લીધું તથા હુટ્યું અને ગઢને ઘેર્યો. પછી માધવની મક્કાદથી કરભુદે છીકું પાડી નામી ગયો અને તેની માથે ગાણી પણ પગે ચાલતી નાડી. કરભુ નાકા પછી

મુસલમાનોએ ગઢ લીધો, તેના લગારો હુટયા અને પાટણમાં જેતું દિદિ થયું ન હતું અને થશે નહિ તેવું થયું. જ્યાં મંદિરો હતાં ત્યાં મશાદો થઈ. પછી પાટણમાં અલાહિદીનની આજુ વર્તાવી લશ્કર અશાવળ તરફ ગયું. અશાવળ હુટી, ધોળકે ગયા. બીજાં પણ ખભાત, સૂરત, રાદેર વગેરે શહેરો<sup>૧</sup> હુટયા, અને ગુજરાતમાં ફેર વર્તાવ્યો. આ રીતે સોનારપા અને ધાન પણ હુટતા, દોરોને વાળી લેતા તથા બાનો પકડતા મુસલમાનો સોરઠ તરફ ગયા. ત્યાં ઉના, મોગલપુર, દોત્ર વગેરે મોટા મોટાં ગામો હુટી લશ્કર સોમનાથ ઉપર ગયું. સોરઠમાં તો લોકોની ચારે તરફ નાસભાગ થાય છે, હૈયા ફાટી જાય છે, જ્યાં ત્યાં ઢોલાહલ અને જૂમરાણ થાય છે, અને આગોને લીધે હુમાડા નીકળે છે. મોટાં મોટાં શહેરો ધડોધક ભાગે છે પણ કોઈ સામું થતું નથી. આ રીતે સોરઠમાં હુટફાટ કરતા મુસલમાનો સોમનાથપાટણ પહોંચ્યા. ત્યાં સોગંદના વાળા, વાળ, જેઠવા વગેરે ચૂરા રાજપૂતો સાથે થયા, પણ મુસ્લીમ લશ્કરે કોટ પાડી નાખ્યો, ફરવાળ તોડી નાખ્યા અને દેવપાટણને ખાનના અસ્વારોએ હુટયું. છેલ્લે સોમનાથના મંદિર આગળ જીવમટોસટનું યુદ્ધ થયું. તેમાં આ અનર્થનું મૂળ માધવમહેનો કામ આવ્યો. પણ જેવઠ તો સોમનાથનું મંદિર પણ પડ્યું અને લુટાયું.”<sup>૨</sup>

પદ્મનાભના આ વર્ણનમાં ખાસ ચંકા કરવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે પણ શ્રી. રામલાલ યુનીવાલ મોદી કહે છે કે મુસલમાન

૧ ધર્મારણ્યમા મોદિરાના ઘેરાનું, મોઢ બ્રાહ્મણોએ મુસલમાનો સામે જીલ્લેલી ટકરનું અને જેવઠ મોઢ બ્રાહ્મણોને મોદિરા છોડવા પડ્યાનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ( જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૮૨ ટિ. ૧ )

મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પાટણના વિજય કરતાં સોમનાથના વિજયને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પદ્મનાભ પણ એમજ કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

લશ્કર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યું ત્યારે કર્ણ પાટણમાં નહિ પણ અમાવલમાં હતો અને એ કથનના ટેકામાં મુસલમાનો લશ્કર મેવાડમાંથી મોડાસે ચઢને ગૂજરાતમાં આવ્યું, કર્ણનાશીને કચ્છ તરફ નહિ પણ દક્ષિણમાં ગયો, વગેરે દલીલો કરી કે તથા “ કર્ણ અસાવલમાંથી નાહો હતો ” એવાં તીર્થકલ્પનાં સ્પષ્ટ કથનનો પુરાવો આપ્યો છે.<sup>૧</sup> પણ ઉપરની દલીલોમાં કંઈ ભ્રેર નથી. મારવાડમાંથી લશ્કરને પમાર થવા દેવાની કાનૂદેએ ના પાડી અને મેવાડમાંથી પમાર થવા દેવાની મેવાડના રાણાએ હા પાડી; એ મેવાડ વાગડ અને મોડામાને રસ્તે મુસલમાનો લશ્કર આવવાનું સ્પષ્ટ કાગલુ જિનપ્રભસૂરિએ તથા પદ્મનાભે આપ્યું છે. અને કર્ણ અસાવલમાંથી નાહો હતો એમ જિનપ્રભસૂરિએ કહ્યું જ નથી. તેણે તો એટલું જ કહ્યું જ છે કે: “ પછી મુરલીમુવરાજ (ઉલૂખાન) વાગડદેશ અને મોડામા વગેરે ચહેંગે બાંગીને અસાવલ પહોંચ્યો. કર્ણદેવ ગમ્મ નાહો, સોમનાથને ધણુના ધા મારી બાંગી નાખી દિલ્લી મોકલ્યું ”<sup>૨</sup>

આ વાક્યોમા “ કર્ણ નાશી છુટ્યો હતો તે પાટણથી કે અસાવલથી તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી. ” એમ જે જિનપ્રભસૂરિના ઉપરના કથનનું વિવેચન કરતાં શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તે ખરાબ છે.<sup>૩</sup> વળી તેઓ જ ઉમેરે છે કે: “ ઉલુખખાન પાટણ ગયો હતો કે નહિ, તેનો પણ આમા કાંઈ ખુવાસો નથી; પરંતુ મુસલમાનો

૧ જુઓ ગૂજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૯.

૨ ચિત્તવૃદ્ધાદિવદ્ સમરસીદેણ દહ દાહ મેવાહદેસો (જયા) તથા રક્ષિત્તમો । તમો દમ્પતીગજુવરાઓ વાગહદેશ મુહુદાસયાદ નયરાણિય મજિમ બાસાવલિદ પત્તો । કલ્પદેવ રાઓ બનદ્રો । સોમનાથ ચ ઘણઘાણ મજિત્તા ગણ ગોવિન્દજી દિલીપ ચેતેદ । તીર્થકલ્પ બી. ઈ. પૃ. ૯૫-૯૬

તવારિખોમાં ઉલુગખાને પાટણમાં જ કર્ણ સાથે લડાઈ કરી હતી અને તેમાં કર્ણ હારી જઈ નાશી છુટ્યો હતો અને તે પછી મુમલખાનોએ પાટણનો નાશ કર્યો હતો. ઇત્યાદિ દહીકત વિગતથી આપેલી હોવાથી જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો. પડશે. ”<sup>૧</sup> જિનપ્રભસૂરિએ પાટણનું નામ જ નથી લખ્યું એ તેના કથનની અપૂર્ણતાનું નિદર્શક છે એટલે એમાંથી કર્ણ અસાવલ હતો એમ સાબીત ન થઈ શકે એ દેખીતું છે. પાટણ પડ્યા પછી પાટણથી જ કર્ણ નાઠો છે એમ ઝીઆઉદ્દીન બનાઈ જેવો મમકાલીન ઇતિહાસ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે, અને તેને ઝફરવાલા ટેકા આપે છે.<sup>૨</sup> જિનપ્રભસૂરિ એની વિરુદ્ધ કથું નથી કહેતા, અને પદ્મનાભ જેવા પાછળના પ્લાહણ લેખકો મુસ્લીમ ઇતિહાસોના કથનને ટેકા આપે છે એ જોતા એમાં શકા કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. કર્ણ દક્ષિણમાં નાઠો એનું કારણ એટલું જ છે કે પશ્ચિમમાં તો મુસલમાની સરકાર સોમનાથ લાંગવા જઈ હતું અને દેવગઢ મુસ્લીમ પાયતખ્તથી દૂર હોવાના કારણે કર્ણ એ માર્ગને સલામત માન્યો હતો.

મુમલખાનોએ ક્યારે પાટણ લીધું એ હવે જોઈએ. પ્રવચન પરીક્ષામાં અને વિચારત્રણીમાં સં. ૧૩૬૦ની સાલ આપી છે. એથી ઉલટું મિરાતે અદમદીમાં લીજરી સં. ૬૯૬ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૩-૫૪ની માલ આપી છે, અને મુ. ગે. (પૂ. ૨૦૫)માં તથા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (અ. ૩ પૂ. ૧૦૦)માં એ જ એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૭ સ્વીકારી છે. પણ તારિખ-ફિરિસ્તામાં લી. ગં. ૬૯૭ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૪-૫૫ની અને તઝોબ-તુલ-અમસોરમાં, તારિખ-ઈ-અજ્ઞાઈમાં અને તારિખ-ઈ-ફિરૂજશાહીમાં લી. સં. ૬૯૮ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૫-૫૬ની સાલ આપી છે.<sup>૩</sup> લી. સં. ૬૯૮ની માલ આપનારા

૧-૨ એનન.

૩ જુઓ જૈન ઇતિહાસ સરોધક ખ. ૨ અ. ૩-૪, ગુજરાતી ૧૯૩૩નો રીપોસિટી અક પૂ. ૧૫, ૩૬ની કોનોષ્ઠાઈ ઓફ ઈન્ડિયા પૂ. ૨૦૬ વગેરે.

મુસ્લીમ લેખકો સમકાલીન હતા અને તેજ સમયના જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ પણ મં. ૧૩૫૬ની સાલ આપે છે માટે મં. ૧૩૫૬માં ઘણું કરી વર્ષના આરંભમાં પાટણ પડ્યું એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે.

પાટણ પડ્યા પછી તેનું શું થયું ? અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાતની કેવી વ્યવસ્થા કરી વગેરે ચર્ચાને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી. પણ કર્ણનું શું થયું તે હુંકામાં જોઈ લઈએ.

કર્ણ નાશી ગયો પણ તેની રાણી પકડાઈ ગઈ અને સુમત્રમાનો તેને દીલ્હી લઈ ગયા એમ ઝીઆઉદ્દીન બર્નો કહે છે.<sup>૧</sup> અને ખીજા મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પણ કહે છે<sup>૨</sup> એટલે એ વાત માનવી પડશે. ખીજી તરફથી કર્ણ દેવગઢ રામદેવરાજ પાસે ગયો એમ તેઓ જ કહે છે. દેવગઢમાં એ વખતે યાદવવંશનો રામચંદ્ર ( પિ. મં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૪ ) ગાદી ઉપર હતો એ ચોક્કસ છે.<sup>૩</sup> કર્ણનું દેવગઢમાં શું થયું તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસોને આધારે કેમ્બીજ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીયા ( મ. ૩ પૃ. ૧૧૨ ) માં લખ્યું છે કે રામચંદ્રના સામન્ત તરીકે નન્દુરજારમા કીલ્લો બાંધી રહીને કર્ણ એક નાની ઠંકરાત ઉપર રાત્રી કરતો હતો. પણ ત્યાં ગુજરાતના સુલતાન અલખખાને એના ઉપર ઈ. સ. ૧૬૦૧-૭માં હુમલો કર્યો, ત્યારે કર્ણ બે મહીના સુધી ટકાવ કર્યો. ખીજી તરફથી સં. ૧૩૬૩માં રચાયેલા નાલિનંદનોદ્વાર પ્રમથમાં કહ્યું છે કે "અલ્લા-ઉદ્દીનના પ્રતાપથી કર્ણરાજ હારીને પરદેશમાં ગયો અને ત્યાં રખડી રજાળાને રાંક માણસ પેઠે મરણ પામ્યો."<sup>૪</sup> ઉપરની વાત સાથે આને

૧ ઈસીઅટ મં. ૩ પૃ-૧૬૩

૨ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૫

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૨ થી ૧૬૩

૪ મૂર્જરગાધિપ: કર્ણસ્તૂર્ણ ચસ્ય પ્રતાપત: ।

નશ્વા મતો વિદેશેષુ મ્રાન્ત્વાયો રંકચમૃત: ॥-

જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૪૨માં આપેલો ઉતારો

મારા ધારવા પ્રમાણે વિરોધ નથી. કારણ કે હેવટ તો કર્ણની એજ રિયતિ થઈ. પણ તેના કુટુંબનું શુ થયું ? કર્ણની ગણી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ ગઈ હતી એટલું તો જીઆઉદ્દીન બર્ની કહે છે પણ રાણીનું નામ તેણે લખ્યું નથી પણ તેનું નામ કોલાદેવી હતું તેને અબાઉદ્દીને પોતાની બેગમ બનાવી અને કર્ણની પુત્રી દેવબદેવીને દેવગઢથી પકડી મગાવી શાહજાદા ખીજરખાન જોડે પરણાવી હતી એવી વાત પાછળના ફિરિસ્તા, બદાઉની વગેરે મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ લખી છે અને તેઓનો આધાર અમીર ખુશરૂ 'દવબરાની ખિજૂ ખાન' નામનું ફારસી કાવ્ય છે, એમ બાણુ જગનલાલ શુતે કહે છે તે ખરૂં લાગે છે.<sup>૧</sup> હવે અમીર ખુશરૂ અબાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો પણ તેણે લખ્યું છે તે કલ્પિત વૃત્તાન્તવાળું કાવ્ય છે, ઇતિહાસ નથી. એ વખતનો ઇતિહાસ તારિખે ફિરજશાહીમાં ઈ. સ ૧૩૫૬ માં ૭૪ વર્ષની ઉંમરે વિસ્તારથી આલેખનાર જીઆઉદ્દીન બર્નીએ કોલાદેવીને બેગમ બનાવ્યાની કે દેવબદેવીને શાહજાદા સાથે પરણાવ્યાની કાંઈ વાત લખી નથી.<sup>૨</sup> વળી નાલિનદનો-હાર ગ્રંથ કે કોન્હડે ગ્રંથ જેવા ગ્રંથોમાં પણ એવું કાંઈ સૂચન નથી એ જોતા મુસ્લીમ કવિની આ કલ્પના જ છે અને તેમાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એમ શ્રી. બાણુ જગનલાલ શુતે અને શ્રી રામલાલ સુનીલાલ મોદી પેઠે મારૂં પણ માનવું છે.<sup>૩</sup>

કર્ણને કોલાદેવી કે કમળાદેવી શિવાય બીજી બે રાણીઓ હતી (૧) કેરકોટના જાડેજ દેરાજીની દીકરી અને (૨) ભરી ગજસંઘજીની દીકરી તાજ કુંવરાજી બા, એમ ભાટ લોકો કહે છે.<sup>૪</sup> વળી તેઓ ઉમેરે છે

૧ જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૧૧ અ. ૪

૨ જુઓ હસીઆટ ગ. ૩

૩ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૧૧ અ. ૪ તથા ગુજરાતીનો દીપો-રસની અંક ૧૯૭૭ પૃ. ૧૪ થી ૧૨૭

૪ જુઓ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૭૧

કે પહેલી રાણીને વરમગદેજ નામનો કુવર થયો હતો અને બીજીને  
માગદેવજ નામનો કુવર થયો હતો, એ બેય કુવરો કર્ણના જીવતાં  
જ સરધાર જીવનાની તથા બીનડી જીવવાની જાગીરો ભોગવતા  
હતા આ કુવરોએ કર્ણના મરણ પછી કડી પરગણા હાથ કરી  
કેટલીએક બેગમોને કેદ કરી અને બાહેધરી લઈ અનાહિદીનને  
મળ્યા અને બાદશાહે તેઓને પાચમો ગામો આપ્યા તેમા ૨૫૦  
ગામો માથે કલોલ જીલ્લો મારગને મળ્યો અને ૨૫૦ ગામો  
સાથે સાણુદ જીલ્લો વરમગદેને મળ્યો આમાથી કલોલના વસમાં  
અહમદશાહના વખતમાં બાગવદુ ખેડના વગરોજ જોતાજ થયા ?

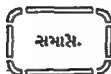
પાછળથી વાવેલા મગશીઆને કર્ણના વસના ઠરાવવાનો બાદોનો  
પ્રયત્ન આ દતકયામા દેખાય છે કર્ણની આ એ ગણીઓ વિષે કે  
તેના આ પુત્રો વિષે આ વહીવટા બારોટના કથન સિવાય કાર્ષ્ણ  
પુરાવો મળતો નથી અને બેગમોને કેદ કર્યા વિગેરેની વાત તો  
જોતાજ વરહોજની વાતનુરૂપ પ્રતિનિમજ છે દુકામા આ ઉપરની  
દતકયાને કશો આધાર નથી વળી એજ બારોટે અર્જુનદેવ, અને  
સારગદેવના ગભરાકાળના જે વર્ષો લખાવ્યા છે તે ખોટાં છે અને ઘેયો  
કરણુ લડીને મૂવો એમ એ બારોટે લખાવ્યું છે એ પછુ પદ્મનાભ,  
નિનપ્રભસૂરિ અને મુમયમાન ઇતિહાસ લેખકોના કથનથી વિરુદ્ધ  
હોઈને ખોટું છે એ જોતા ઉપરનો વૃત્તાન્ત તદ્દન કલ્પિત હરે છે.

અલાઉદ્દીનનું લશ્કરી બળ કર્ણના લશ્કરી બળ કરતાં સરખામણી જ ન થઈ શકે એટલું ચડીઆતું હતું. વળી મુમલમાનેને સાથે એકલા ગુજરાતના રાજાએ દાર ખાધી એવું નથી. ખરી રીતે એક પછી એક હિંદુ રાજ્યો પડતાં ગયા છે અને ગુજરાતના રાજાની દાર થઈ તે કાળે તો આખો ઉત્તરહિંદ મુસ્લીમ મત્તા નીચે આવી ગયો હતો. અને દક્ષિણમાં પણ મલિક કાકુરે દિગ્વિજય કર્યો હતો.

મુસ્લીમોને આ વિજય કાષ્ઠ એકદમ અને મહેલાઈથી મળ્યો નથી. હિંદની સરહદ ઉપર પહેલો કુમરો ક્યાં પછી છરસો કરતાં વધારે વધે અને કાણુલના હિંદુ રાજાના નાચ પછી ત્રણુમો વધે ઉત્તર હિંદને મુસ્લીમો વરા કરી શક્યા છે. વચ્ચે મુસ્લીમો કેટલીકવાર દારી ગયાના દાખલા આ ઇતિહાસમાં પણ નોંધ્યા જ છે. વળી જે કારણોથી ગુજરાતના રાજાની દાર થઈ તે કારણો, દીલ્હી, કનોજ, માળવા, મેવાડ વગેરે ઉત્તરહિંદીય રાજ્યોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અને એ કારણથી આ અંચમાં એ કારણોનો વિચાર કરવાની જરૂર માની નથી. બાકી અંદર અંદર લડીને આ રાજપૂત રાજ્યો નબળાં પડી ગયાં હતાં. અને મુઢકુચળ અનુધ્ય બળ લડી ગયું હતું, વ્યક્તિશઃ રાજપૂતો શૌર્યમાં, હિંમતમાં અને ધર્મ કે રાજ માટે મરી કીટવામાં મુસ્લીમો કરતાં ઉતરતા નહોવા છતાં લશ્કરી બળમાં-સંખ્યામાં અને લથીઆરે. વગેરેમાં મુસ્લીમ કરતાં હિંદુ રાજ્યો લજાં નબળાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થા ઉતરતી કક્ષાની વગેરે કારણો મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીને વિદિત જ છે.



હિંદુ જ ન થઈ શક્યું. ગૂજરાતના દરના ભાગોમાં તથા કાઠીઆવાડમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યો પાટણ પડ્યા પછી પણ સ્થપાયા હિંદુ પણ રાજપૂત માત્રાજ્ય નથી હિંદુ થઈ શક્યું અણ્ણદિલપુર પાટણની વિ. સં. ૮૦૨માં સ્થાપના થઈને ધીમે ધીમે ખામ કરીને સોલપી સમયમાં મૂળરાજદેવ, ભીમદેવ, કર્ણદેવ પહેલો, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં માત્રાજ્યનો ઘણો વિકાસ થયો અને ગૂજરાતના શહેરોએ સમૃદ્ધિની ટોચ જોઈ. પછી હિંદુ સામ્રાજ્યના નાશ સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિ-સમૃદ્ધિ વગેરેનો કેટલો નાશ થયો, શુ અન્ધું મછીના સમયમાં ખોલેલી મુસ્લોમ મદતનત નીચે ગૂજરાતનું કેવું રૂપાન્તર થયું વગેરે ઇતિહાસ આ પુસ્તકનો વિષય નથી.



# સોલંકીવંશની વંશાવળી

રાજિ

૧ મૂળરાજ (વિ સં ૯૯૮થી ૧૦૫૩)

૨ ચાગુડરાજ (સં ૧૦૫૩થી ૧૦૬૬)

૩ વલ્લભરાજ ૪ દુર્લભરાજ નાગરાજ  
(સં. ૧૦૬૬) (અ ૧૦૬૬થી ૧૦૭૮)

૫ લીમદેવ (સ ૧૦૭૮થી ૧૧૨૦)

લેમરાજ

દેવપ્રમાદ

ત્રિભુવનપાલ

૬ કર્ણ પહેલો  
(સ. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૦)

૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ  
(સ. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯)

૮ કુમારપાલ

મહીપાલ

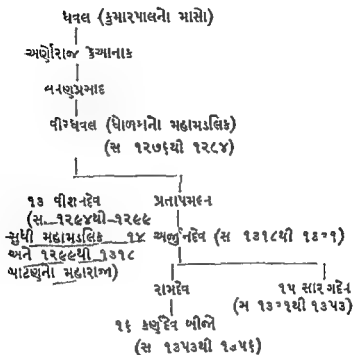
૯ અજયપાલ  
(સ. ૧૨૨૯થી ૧૨૩૨)

૧૦ મૂળરાજ (સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪) ૧૧ લીમદેવ ખીજે\*  
(સં. ૧૨૩૪થી ૧૨૬૮)

૧૨ ત્રિભુવનપાલ  
(સં. ૧૨૬૯)

\* લીમદેવના રાજ્યકાળમાં જ સં. ૧૨૮૦માં સોલંકી જયન્તસિંહ પાટણનો રાજા હતો,

# સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાની વંશાવળી



## પરિશિષ્ટ ૧

### સોલંકી સમયનાં ગુજરાતે અને પાટણ

વિ. મં. ૮૦૨ માં જૂના અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના યર્ષ તે પહેલાં ગુજરાતની રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક વગેરે સ્થિતિ કેવી હતી તે આ પુસ્તકના પૂર્વ સ્થિતિ નામના પહેલા પ્રકરણમાં મવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. વિ. મં. ૯૯૮ માં જૂનારાણે સોલંકી વંશની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પૂર્વ સ્થિતિમાં કેવો ફેરફાર થયો હતો તે પણ હુંકમાં પ્રકરણ પાંચમામાં નોંધ્યું છે. અને પછી તો સોલંકી વંશના જુદા જુદા રાજાઓનાં વર્ણન પ્રસંગમાં હિપ્તબદ્ધ માલીતી આપી છે એટલે વાંચનાર પોતાની મેળે તત્ત્વદાક્ષીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાધી શકશે. છતાં અહીં સોલંકી સમયના ગુજરાત તથા પાટણનું સામાન્ય વર્ણન કરવું યોગ્ય છે.

ગુજરાતનો મોટો ભાગ અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પહેલાં જ વસેલો હતો. કેટલાક ખાસ કરીને સુરેત ભરૂચનાં કાંકાનાં અને કાઠીઆવાડનાં ગામોને વસે તે એ વખતે સેકડો વર્ષો યર્ષ ગયાં હતાં અને સોલંકી સમયમાં ગુજરાતનો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ વસી ગયો. આ રીતે ખૂબ વસેલા અને બહોળા વેપારવાળા તથા પૈસે ટકે સુખી ગુજરાત વિષે વિ. મં. ૧૩૯૩માં કક્કસરિએ લખેલા નાભિનંદનોદ્વાર પ્રબધમાં એક વેપારી પાસે બીજા વેપારીને મોઢે ગુજરાતનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરાવ્યું છે. “ગુજરાતના ગુણનું વર્ણન તો હજાર જીભવાળો પણ ન કરી શકે છતાં વર્ણન કરવું હોય તો કહેવાય કે એ દેશની જમીન સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. ત્યાંના ક્વાઓમાં જમીનની નજીક પશ્ચળ પાણી

રોવની, માલતી, અસુદ, જુઈ, વાળો વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડો તથા વેલાઓ થાય છે, પણ કેટલાકનાં નામ કહું ? પૃથ્વીમાં જેટલાં કુદરતીનાં ઝાડો થાય છે તે ગ્રામાં ગુજરાતમાં થાય છે (અલગત છેલા કથનમાં દેસાબિમાન પ્રેરિત અત્યુક્તિ છે).

“વળી એ જમિના ગુણને લીધે મગ, તુવેર, અડદ, ધઉ, ડાંગર, જુવાર વગેરે અધી જાતનાં અનાજ ત્યાં થાય છે.

ગુજરાતના વતનીઓ ધણાં બંદરોમાં પોતાનો વેપાર જેડે છે અને થોડા વેપારથી અઢગક ધન મેળવે છે, ત્યાં સોપારીના કટકાઓ અને નાગરવેલનાં પાન લોકોના મુખને રંગે છે; ત્યાં સુમાદ્રોને પોતાની સાથે રસ્તામાં ભાતું કે પાણી રાખવા પડતા નથી કારણ કે ઠંકઠંકાણે પરબો, કુવાઓ, મરોવરો છે, અને ગામેગામ અખસતો છે. ત્યાં સુમાદ્રોને જુઓની ઘીચઘટા નીચે ચાલવાનું હોવાથી તડકાનું દુઃખ મહન કરવું પડતું નથી ત્યાં શત્રુજય, ગિરનાર, મોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન (ખેડ બ્રહ્મા ?) મૂલસ્થાન (કચ્છના મડલી ગામના મૂલેશ્વરનું સ્થાન હશે ?) અને સૂર્યનું સ્થાન (મોદેગ) વગેરે તીર્થો છે. એ દેશના લોકો હમેશાં કમુમાના અને મજાકના રગથી રંગેલાં અને હાંથી જાતના વજાટવાળા ભાતભાતના કપડાં પહેરે છે. એ દેશના લોકોના ઉપકારો, મીઠા બોલો અને સદાચારથી ખુશ થયેલા પડિતો તેને વિવેક બૃહસ્પતિ કહે છે. પૃથ્વીમાં જેટલા દેશો છે તેમાંથી તો કોઈ આના જેવો નથી ખાકી સ્વર્ગ તો જોયું નથી એટલે એની સાથે તો કેમ સરખાવી શકું ?

જે દેશનાં ગામડાંઓ પણ અપાર વૈભવવાળા અને સહેરો જેવાં છે ત્યાં સહેરોની સંખ્યા તો શી રીતે ગણાવું ? અને અબ્હિ-લપુર, ખખાત વગેરે અમંખ્ય સ્વર્ગનાં સહેરો જેવા સહેરો છે.”

આ મમૃદ્ધિથી ભરપૂર દેશના લોકો વિલાસ પ્રિય હોય

એ સહજ છે. ખેડુઓ અને તેની સ્ત્રીઓ એક જાતનો દારૂ પીતાં<sup>૧</sup>; વ્વળદની ગાડીઓની હોડથી ગામડાના લોકો રમતા અને ક્ષત્રિયો ઘોડેસ્વારીની શરત રમતા<sup>૨</sup>; છૂન, દારૂ અને વેશ્યાઓની ખોટ નહોતી<sup>૩</sup> વગેરે વિલાસમયતાનાં પુષ્કળ ચિહ્નો પ્રબંધોમાં મળે છે. ગુજરાત જેવું હિંસા પ્રિય આજે છે તેવું પહેલાંયે હતું અને દીવાળી તથા નવરાત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉલ્લેખ હયા-શ્રવ્યમાં મળે છે.<sup>૪</sup>

**રાજકીય સ્થિતિ**—એ વખતની રાજકીય વ્યવસ્થામાં સૌથી અગત્યનું અંગ એટલે રાજા. એક દૌરિલીય અર્થશાસ્ત્રના વખતથી એ સ્થિતિ હતી. પ્રજામતને અનુસરતી રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાળાં ગણુ રાજ્યો જૂનાઝાળમાં આ દેશમાં હતાં ખરાં પણ ગુપ્ત સમય પછી એ પ્રકારની રાજ્ય પદ્ધતિ તદ્દન હુપ્ત થઇ ગઇ. અને ગુજરાતમાં સોલંકી સમયમાં તે આમપચાયત તથા મહાજન વ્યવસ્થાને જાદ કરતાં પ્રજામતનું રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કશું પણ સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી. રાજાજ સર્વ સત્તાધીશ. અને તેના અધિકારીઓ મારફત એ બધી રાજ્ય વ્યવસ્થા જતે કરે એ સ્થિતિ હતી. રાજાઓ અને મંત્રીઓ વિષે મૂળમાં કહેવા જેવું બધું કહેલું છે.

મહેસૂલી વ્યવસ્થા માટે સોલંકી સમયમાં દેશના મંડળ, વિષય, આહાર વગેરે વિભાગો જૂના વખત પેઠેજ ચાલુ રહ્યા છે. અજ્ઞાત આહાર (શુદ્ધતા) વગેરેની વ્યવસ્થામાં ફેરફારો થયા હોવાનો મતલબ છે. પણ આ જાણતની વિગતો ક્યાંય નોંધાયેલી નથી. એજ રીતે રાજકીય વ્યવસ્થા માટેના અધિકારીઓની જે નોંધ વલખી તાત્રપત્રો ઉપરથી પૂર્વ સ્થિતિમાં કરી છે તેમાં પણ વિશેષ ઉમેરવા જેવું કંઈ

નથી. રાજ્ય વિસ્તાર વધતાં અધિકાર શ્રેણી એની એ રહ્યા છતાં અધિકારોની તથા અધિકારીઓની મંખ્યા વધી હોવાનો મંભવ છે પણ તેની વિગત મળતી નથી.

**સામાજિક સ્થિતિ**—પાટણની સ્થાપના પહેલાં ગુજરાતના સમાજનો જે સ્થિતિ હતી તે ધણી બાબતમાં સોલંકી સમયમાં પણ ચાલુ રહી છે પણ એક બાબતમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. પ્રાચીન ચાર વર્ણુની વ્યવસ્થા નામમાં ચાલુ રહેવા છતાં નવી રીતે વ્યવસ્થા જોગમાં આવી છે બ્રાહ્મણો ઇતર વર્ણુની પણ કન્યા પરણી શકતા એ સ્થિતિ બદલાઇને બ્રાહ્મણોમાં અદ્વ અંદર પણ એટલી વ્યવહારની બાબતમાં દિવાલો ઉભી થઇ છે બ્રાહ્મણ વાણીજ્યાની અનેક રીતોઓના નામો આ સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં તથા ગ્રંથોમાં મળે છે ?

**ધાર્મિક સ્થિતિ**—ધાર્મિક સ્થિતિમાં મોવકી સમય દરમીયાન જે મોટા ફેરફારો થયા છે. (૧) બૌદ્ધધર્મનો તદ્દન લોપ અને જૈન ધર્મનો ખડોખોડ પ્રચાર, ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું જે જોગ અત્યારે દેખાય છે તે સોલંકી સમય દરમીયાન ઉત્પન્ન થયું છે અને (૨) બ્રાહ્મણ ધર્મમાંથી યજ્ઞમાર્ગ લગભગ લુપ્ત થઈ જઈને—અથવા અમુક બ્રાહ્મણ કુળોમાંજ મર્યાદિત રહીને તેને સ્થાને વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવીની ભક્તિના પ્રાધાન્ય વાળો મદિગ, વાવ, કુવા, તળાવ ધર્મશાળા અન્નસત્ર વગેરે પૂર્ત ધર્મજલુક્ષતા વાળો તથા બ્રાહ્મણો તરવણીના લોકોને પુષ્કળ સમાસ આપવો પૌરાણિક ધર્મ ગુજરાતમાં વ્યાપક થઈ ગયો છે.૩

૧ જુઓ આજપુસ્તકમાં પ્ર. ૧૧ મુ તથા પૃ. ૧૪૩, પૃ ૨૦૨ આદિ

૨ જુઓ કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાવના ચરિત્રો પ્ર. ૧૩ અને ૧૧૭

૩ બ્રાહ્મણોને બલિચર વૈશ્વદેવ માટે વવણી અને રાષ્ટ્રકૂટદાનો અપાયો છે. ત્યારે સોલંકી દાનોનો મોટો ભાગ મદિરોને તથા તેના પાશુપત. આચાર્યોને અપાયો છે દાખલાઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૬૨

## વિદ્યા અને અક્ષર જ્ઞાન

બ્રાહ્મણોનું હિંદુ સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન પ્હેલાં હતું અને જેનો ઉલ્લેખ મુસ્લીમ લેખકોએ પણ કર્યો છે<sup>૧</sup> તે સોલકી સમયમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. ગજદરનારમાં પુરોહિત, મત્રી વિદ્વાન કે કવિ તરીકે બ્રાહ્મણોનું મનમાન થતું હોવાના દાખલા અજધોમાંથી મૂળમાં ઉતાર્યાજ છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો અધ્યયન અધ્યાપનનું રમત્યુક્ત કર્મ કરતા ગદાના દાખલા પણ નોંધાયા છે. છતાં સાહિત્યની વ્યાખતમાં જ્ઞેષ્ઠોએ છીએ તો છેલ્લા સો વર્ષને બાદ કરતા બાકીના વખતમાં જ્ઞેતોની જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોના અન્ય દેશકાળમાં રચાયેલા અન્યોની ગુજરાતમાં દાયપ્રતો લખાઈ છે અને ભકારોમાં મચવાઈ છે. એટલે લદોઆનો ધધા ધણો ચાલનો દરો. પણ બ્રાહ્મણોની અન્યગ્યના પ્રવૃત્તિ તો વિ. મ. ૧૨૭૫ પછી જોવામાં આવે છે. પણ બ્રાહ્મણો, જ્ઞેતો અને કાવરથોમાં અક્ષર જ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂર હતો. ક્ષત્રિયોમાંથી માણવાના અને બીજા પણ કેટલાક રાજાઓ સારા મંત્રકૃત વિદ્વાન અને અન્યકાર તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે. પરંતુ ગુજરાતના સોલકી રાજાઓમાંથી કોઈ વિદ્વાન હોવાનો પુરાવો નથી.

કળાને ઉત્તેજન—સોલકીકાળની ચિત્રકળાના દાખલા મળતા નથી, જોકે ચિત્રકળા પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખો છે. મંગીત વિષે એથી પણ એાધુ ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ સિદ્ધ અને રચાપત્યને ગુજરાતના રાજાઓ, મત્રીઓ અને થીમત વેપારીઓએ ધણુ ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને સિદ્ધના નહિ પણ રચાપત્યકળાના તો ઉત્તમ નમુનાઓ એ કાળે સર્જ્યા છે.<sup>૨</sup>



ન્યાયનું ધોરણ—ન્યાયની તત્કાલીન પ્રથા વિષે પ્રશ્નોમાં કથી વિગતો મળતી નથી અને જે દાખલા મળે છે તેમાં રાજનો હુકમ એ જ ન્યાય એ સ્થિતિ દેખાય છે.<sup>૧</sup> છતાં વિગતો તપાસવી પડે તથા કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા વારસા હકના, લેવડેવડના કે મારામારીના અથડાઓના સુકાદા તો ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના અન્ધો કહે છે તેમ એક કે વધારે તદ્દિદ પડિત અધિકારીઓ. જોને વલણી સમયમાં અધિકરણિક<sup>૨</sup> કહેવ છે તેઓની સલાહથી જ લેખિત પુરાવાઓ તથા સાક્ષીઓ તપાસીને અને એ કશું ન હોય ત્યાં દિવ્ય દ્વારા અપાતા હશે. વ્યવહારમાં તો ધર્માધિકરણ (ન્યાયમન્દિર) ના પડિતો જ સાધારણ રીતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતા હશે.<sup>૩</sup> ગામડાંઓના નાના અથડાઓ તો ગ્રામ્યપંચોથી પતાવાતા હશે; આવાં પંચોમાં મરખ રાજ્ય તરફથી નીમાતા હોવાના પુરાવા અન્યથ મળે છે.

વધુ વ્યવસ્થા—રાતિઓના વાડાઓથી આદરણાદિવર્ણની શગ્ન વ્યવહારમાં વર્ણ્યકતા ટૂટયા છતાં કેટલીક બાબતમાં વર્ણ્યવસ્થા સેવક સમયમાં અનુદિન રહી હતી. (૧) આદરણા મોટેભાગે સ્મૃત્યુક્ત યજ્ઞન અધ્યક્ષનાદિ અક્ષકર્મ કર્યા કરતા અને રાગઓ, મત્રીઓ અને શ્રીમતો પાસેથી મળતાં દાનો વડે નિર્વાહ કરતા. એ રીતે પૂરું ન આવ્ય તેઓ સુદ, ખેતી કે વ્યાપાર પણ કરતા હશે. (૨) સ્ત્રિઓ એટલે હાલના રજપૂતોના પૂર્વજોને એ કાળે તો સુદાદિની ચાલુ કામમીરી મળ્યા કરે એટલા નાના મોટા બજેડા થયા કરતા. વૈશ્વો અને શુદ્રોમાંથી સંતાર, લુદાગ, કડીઆ, સોની વગેરે કારીગરો તથા ખેડુઓ પોતપોતાના અથડાઓ આપદાદાને પગસે ચાલી પોતપોતાના ગામમાં કર્યા કરતા. વધુકર, ધોખી, ચમાગ વગેરે અત્યંત મમાગનાં આજની પેઠે જ

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૨ મુદાવિહાર પ્રખંધ

૨ જુઓ પૃ. ૧૯

૩ જુઓ પૃ. ૨૭ દિ. ૧

૪ જુઓ લેખ પદ્ધતિ (ગા. એ. સી.)માં પૃ. ૧૫માં ગ્યાયવાદ.

કેટલાંક ઉપયોગી કામો કરતા અને ચડાલો ગામગ્રામ દ્વારા રહેતા અને રાજગાથી મોટા ગુન્હેગારોને મારી નાખવાનું કામ કરતા. દાસો, અને દાસીઓ અગ્નરમાં વેચાતા, અને તેઓની સ્થિતિ લગભગ પશુ જેવી જ હતી.<sup>૧</sup>

વેપાર અને નાણું—સોલંકી સમયની આગામી સ્થિતિમાં જે વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે ગુજરાતના વેપારની વૃદ્ધિ અને તે દ્વારા વધેલી ગુજરાતનો અમૃદ્ધિ. ભદ્રચ અને ખજાતના બંદરોના બહોળા વેપારની ખ્યાતિ આ પહેલાંના કાળમાંથી હતી. પણ સોલંકી સમયમાં જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે ગુજરાતના માલસિક વેપારીઓએ વેપાર કરીને ગુજરાતમાં ધનની જાણે નદીઓ ચડાવી. પણ અતિ-હાસિક દૃષ્ટિએ જે વધારે મહત્ત્વનું છે તે એ કે ગુજરાતમાં વેપારી ભુદ્ધિ તે કાળે ખીલી તે આજ સુધી છુટી છે.

ત્યાં બહોળો વેપાર હોય ત્યાં નાણાંની લેવડદેવડ પણ પુષ્કળ થાય એટલે કોઈક જાતનું નાણું ચાલતું હોવું જોઈએ, દ્રમ્મ, રૂપક તથા સુવર્ણના ઉલ્લેખો મળે છે. છતાં એકાદ અપવાદ શિવાય ગુજરાતના કોઈ સોલંકી રાજાના નામનો સીકો મળ્યો નથી જોકે એ જ સમયના કનોજના ગદડવાલ રાજા ગોવિન્દચન્દ્રના સોનાના તથા ત્રાંબાના સીકા મળ્યા છે.<sup>૨</sup> એટલે ગઈયા સીકા જ ચાલતા હશે એવું અનુમાન છે. વળી બ્યાજનો દર ચોવીસ ટકા જેટલો ભારે હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.<sup>૩</sup>

વિશિષ્ટ લક્ષણો—વેપારથી પૈસો મેળવવાની આવડત અને બે પૈસાના જોરથી વ્યવહારનાં ધણાંખંડો ક્ષેત્રોમાં રસ્તો ઘાઠવાની જે કુશળતા ગુજરાતીઓમાં આજે જોવામાં આવે છે, જે લક્ષણથી

૧ જુઓ લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૪માં દાસીપત્રવિધિ.

૨ જુઓ આજ સમયમાં પૃ. ૩૨૫

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩, પૃ. ૧૦૫

૪ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૩૩ વ્યવહારપત્રમ્.

મળવાનો સંભવ નથી પણ સિદ્ધગજ કુમારપાળના વખતમાં એટલે સોલંકી સામ્રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ વખતે પાટણ શહેરે પણ ઉન્નતિની ટોચ જોઈ દરે એ સોલંકીઓની ચડતી વખતના પાટણનો ટાંકક ખ્યાલ આવે એ માટે પ્રત્યક્ષીનાં પાટણનાં વર્ણનોનો સાર નીચે લેવાયો છે. કનંજ દોડે વેરદર્ન ઇન્ડીઆમાં કોઈ પ્રત્યક્ષમાંથી પાટણનું વર્ણન ઉતાર્યું છે. જેમાં "અણ્ડિલપુરનો ઘેગલો બાર ગાઉમાં છે, તેમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ ખગર છે, સોના અને રૂપાના ચીજા પાડવાની દૃશ્યો છે, દરેક નાતનો ભુદો મહોદ્દો છે, તેમજ દાર્યાદાંત, રેશમ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ માટે ભુદાં ખગરો છે. એક શરદોનું ચૌડું છે, એક સુવાસિત તેલો અને લેપોનું ચૌડું છે, એક વૈદ્યોનું, એક ઠારીમગાનું, એક સોનીઓનું, એક રૂપાના બાટ ચડનારનું ખગર છે." વગેરે વર્ણન છે.<sup>૧</sup>

આ 'ચોરાશી ચોક ચોરાશી બાટાં' વગેરે વર્ણન યથાસ્થિત કરતાં રૂઢિ અનુસાર છે, છતાં પાટણનો વિસ્તાર ધણો ઠરો એમાં સંદેહ નથી. એમને તેમ હો પણ હેમચન્દ્ર, સોમેશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકોએ કરેલાં વર્ણનોમાંથી આલંકારિક અંશ બાદ કરીને ખીચે પાટણનું જે વર્ણન ઉતાર્યું તેને યથાસ્થિત જ્ઞાનવામાં વાપો નથી.<sup>૨</sup>

૧ ટોડનું આ વર્ણન ધણાંઓએ લેવાયું છે જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૪૮, ૩૪૯ જૂના ગુજરાતમાં 'ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર' નામનો ખારો લેખ તથા શ્રી. રા. ચુ. મોહીનું પાટણ સિદ્ધપુરે પૃ. ૨૮ ટોડે આ વર્ણન માટે કુમારપાલ ચરિતનો હવાલો આપ્યો છે. પણ અણ્ડિલપુરના, નિખમંડમ અણ્ડિના કે ચારિત્ર સુંદરગણિના કુમારપાલ ચરિતમાં તો આ ખરી પણ કંઈ જ. પદ્મદાસ (વિ. સ. ૧૬૭૦)ના કુમારપાલ રાસામાં પાટણનું જે વર્ણન છે (જુઓ પૃ. ૧૦ આ. કા. મ. મૌ. ૮) તેના અવલોકના કટલાક સાબને ટોડના વર્ણનનો ધણો ભાગ રાખેલા મળતો આવે છે.

૨ જુઓ મોહપરાજય સ. ૪ શ્લો. ૫૮, તથા દ્વયામય, ક્રીતિ'કૌમુદી' સુદતસંકીર્તન, હમ્મીરમદ મદન વગેરે ગ્રંથોમાંથી 'ગુજર' રાજધાની' વિષે પ્રાગલ્ભ્ય પુ. ૪ પૃ. ૨૦૫ થી 'રરદમા ધેરલા' ઉતાર્યો.

શહેરની બાજુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાવબંધે અને શહેરથી ઉત્તર દિશાએ સદસલિંગ સરોવર, સરોવરની પશ્ચિમે નદીમાંથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમાં સિદ્ધરાજે ગંધાવેલો ઉચો કીર્તિસ્તંભ, અને શહેરને ફરતો ઘોળો કાંગરાઓવાળો ઉચો કાટ અને તેને ફરતી ખાધ (પરિખા) એટલું સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી સદસલિંગ સરોવરને કાઠે દશાવતાર વગેરે વિધ્વજનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મંદિરો હતાં અને જે જે દેવના મંદિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે દેવનાં તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં લખ્યું છે અને એજ પુરાણમાં એવાં તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલું છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ઘણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંડા ઉપર કે પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં બેસારેલાં હશે.<sup>૧</sup> અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સદસલિંગ પડેલું છે. ઘણું કરી સરોવર વચ્ચે

અમ્મશાળા, ગૌશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુંડ કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મંદિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની ફરતો દરવાજાઓ (ગોપુરો) વાળો મોટો કોટ, આ એક જાતના રાજેશ્વરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ઘણુ કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.<sup>૧</sup> દીવાલો ઉપર ચિત્રો અને ચાલલાઓ વગેરે ઉપર પુતળીઓ વગેરે મોલા તો હોવી જ જોઈએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે તેના બજારનું કશું વર્ણન મળતુ નથી ફક્ત દારબધ આવેલાં માતમાળનાં<sup>૨</sup> મોટા મહેલ જેવાં ધરાવું, ઉંચી અને મહેલ અગાશીઓમા વિહાર કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખની રોબાનું, ઉંચાં મંદિરોના શિખરોના સુવર્ણ કલગોતુ તથા ફરકતી ધ્વજાઓનું વારંવાર વર્ણન આવે છે વળી પાટણમા સિદ્ધરાજના વખતમા ૮૪ લક્ષ્મીપતિઓ હતા કે જેનાં પાંચ કે સાતમાળનાં ધરો ઉપર જેટલા લાખ દ્રવ્ય તેની પામે હોય તેટલા દીવા બળતા અને બીજા કોટિધ્વજધારી કોટિપતિઓ હતા.<sup>૩</sup> જેની મંખ્યા નથી, લખી, આવા શ્રીમૂર્તોને દરવાજે હથીઆરવાળા ક્ષત્રિયોનો પહેરો રહેતો<sup>૪</sup> પાટણની બજારમા આખો દિવસ માણસોની ભારે હીડ રહેતી. વચ્ચે બળદનાં ગાડાઓ, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા રથો અને પાલખીઓ પશુ જતા આવતા. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો ચે મુશ્કેલીથી મળતો હતો. 'ઉત્સવ પ્રમંગે લોકોને મોટા રસ્તાઓ ઉપર પાર્શ્વે, જોડેલું પડતું' અને દુકાનોને મોતીનાં તોરણો ધળ, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણ કલગો મુકવામા આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ રથોએ માવડાઓ ઉપર વેસ્યાઓ નાચ કરતી<sup>૫</sup> અને રાજ-માર્ગ ઉપરથી હાથી, ઉપર બેઠેલા રાજાની સ્વારી નીકળતી

સહેરની ખાલુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાવબંધે અને સહેરથી ઉત્તર દિશાએ સહસ્રલિંગ મરોવર, સરોવરની મશિમે નદીમાંથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમાં સિદ્ધરાજે બધાવેલો ઉંચો કીર્તિસ્તંભ, અને સહેરને ફરતો ધોળો કાગરાઓવાળો ઉંચો ફાટ અને તેને ફરતી ખાધ (પરિખા) એટલું સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી મહસલિંગ મરોવરને કાઠે દશાવતાર પગે વિપ્લુનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મંદિરો હતા અને જે જે દેવના મંદિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે દેવનાં તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં સ્પષ્ટ છે અને એજ પુરાણમાં એવાં તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલું છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ધણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર કે પગધાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં બેસારેલાં હશે.<sup>૧</sup> અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ પડેલું છે. ધણું કરી સરોવર વચ્ચે મંદિરગુફા બેઠ હતા, સરોવરથી આગળ જતાં મહાવન હતું, એમ સરસ્વતી પુરાણમાં કહ્યું છે અને સહેરની ખંદાર અનેક વાડીઓ હોવાનું બીજા પ્રબંધકારેએ કહ્યું છે.<sup>૨</sup> સહેરની ખંદારજ ધણું કરી જલાશય માસે ધર્મશાળાઓ પાઠશાળાઓ અને અન્નસત્રો પણ હતાં.<sup>૩</sup>

અમ્મશાળા, ગૌશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુંડ કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મંદિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની ફરતો દરવાજાઓ (ગોપુરો) વાળો મોટો કોટ, આ એક જાતના શહેરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ધણું કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.<sup>૧</sup> દીવાલો ઉપર ચિત્રો અને ચાલકાઓ વગેરે ઉપર પુતળીઓ વગેરે શોભા તો હોવી જ જોઈએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે તેનાં બગીચાનું કશું વર્ણન મળતું નથી ફક્ત દારબંધ આવેલાં માતમાળનાં મોટા મહેલ જેવાં ધરાનું, ઉંચી અને સફેત અગારીઓમાં વિદાર કરતી ઓંચોનાં મુખની શોભાનું, ઉંચાં મંદિરોના શિખરોના મુવર્ણ કલ્પગોનું તથા ફરકતી ધ્વજોનું વારંવાર વર્ણન આવે છે. વળી પાટણમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં ૮૪ લક્ષ્મીપતિઓ દત્તા કે જેનાં પાંચ કે સાતમાળનાં ધરો ઉપર જેટલા લાખ દ્રવ્ય તેની પામે હોય તેટલા દીવા બળતા અને બીજા ક્રાંતિધ્વજધારી ક્રાંતિપતિઓ દત્તા.<sup>૨</sup> જેની સંખ્યા નથી લખી, આવા શ્રીમન્તોને દરવાજો હથીઆરવાળા ક્ષત્રિયોનો પહેરો રહેતો.<sup>૩</sup> પાટણની બગીચામાં આખો દિવસ માણસોની ભારે બીડ રહેતી. વચ્ચે બળદનાં ગાડાંઓ, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા રથો અને પાલખીઓ પથ્થુ જતા આવતાં. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો ચે મુસ્કેલીથી મળતો હતો. ઉત્સવે પ્રસંગે લોકોને મોટા રસ્તાઓ ઉપર પાર્શ્વે ઝાંટણું પડતું અને દુકાનોને મોતીનાં તોરણો ધ્વજ, પતાકાઓ વગેરેથી યજ્ઞગારતા ઠેકાણે ઠેકાણે મુવર્ણ કલ્પગો મુકવામાં આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ સ્થળોએ માયડાઓ ઉપર વેશ્યાઓ નાચ કરતી.<sup>૪</sup> અને રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી ઉપર બેઠેલા રાજાની સ્વારી નીકળતી.

## પરિશિષ્ટ ૨

## સમકાલીન રાજવંશે

— ૦ —  
માળવાના પરમાણે

(ભાગનંદે પ્રાચીન ગજવંશ  
પ્રથમ ભાગ ઉપગ્રથી)

૧ ઉપેન્દ્ર (કૃષ્ણરાજ)

૨ વૈગસિંહ

૩ સૌયક (વિ. મ. ૧૦૦૫ તથા ૧૦૨૬)

૪ મુજ કે વાકપતિરાજ  
(વિ. મ. ૧૦૩૦ થી ૧૦૫૨)  
(મૂળરાજને હરાવ્યો)

૫ મિધુગજ (૧૦૫૨ થી ૧૦૫૭)  
(ચામુડનો સમકાલીન)

૬ ભાજ  
(સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨)  
(ભીમદેવ પહેલાનો  
સમકાલીન)

૭ જયસિંહ  
(વિ. મ. ૧૧૧૨ થી  
૧૧૧૬)

૮ ઉદયાદિત્ય  
(૧૧૧૬ થી  
૧૧૪૩)

૯ લક્ષ્મદેવ

૧૦ નરવર્મ

(વિ. મ. ૧૧૬૧ થી ૧૧૮૦)  
મિદરાજે આના  
ઉપર ચડાઈ કરી  
હોવાનું લાટે  
કહે છે

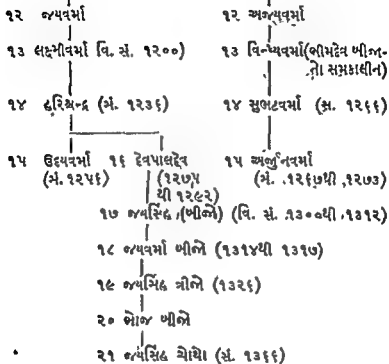
જગદેવ

(આ જગદેવ  
સિદ્ધરાજના  
દુસરાગમા રહ્યો  
હોવાનું લાટે  
કહે છે)

૧૧ મરોવર્મા (૧૧૮૦ થી ૧૧૮૨ સિદ્ધરાજે  
આને હરાવી માળવાલીધું)



## ૧૧ મસોવર્મા



\* વૈરીસિંહ, સોયક અને વાઘપતિરાજનાં નામ જે વખત ભારતકે આચીન રાજવંશોએ જા. મા. આપેલાં છે. પણ અહીં એકજ વખત શ્રી. ટીકણકરને અનુસરી માન્યાં છે. (ભુજો પુરાતત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૮).

૪૫૮ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

આણુના પરમાણે \* (ભાગતકે પ્રાચીન ગાંધ્યજી આ ૧ માધી)

ધૂમરાજ (એ વરાનો મૂળપુત્ર)

૧ મિન્ધુરાજ

૨ ઉત્પવરાજ

૩ આગવરાજ

૪ કૃષ્ણરાજ પહેલો

૫ ધણીવરાજ (વિ સ ૧૦૫૦, મૂળરાજનો મમકાલીન)

૬ મહીપાલ (વિ સ ૧૦૫૯)

૭ ધન્ધુક (વિ મ ૧૦૮૮)

૮ પૂર્ણપાલ (વિ સ ૧૦૯૯ થી ૧૧૦૨)

૯ કૃષ્ણરાજ બીજો (વિ મ ૧૧૧૭, ૧૧૨૩=આક્રમાનો ભાઈ)

૧૦ ધ્રુવભટ્ટ

૧૧ રામદેવ

૧૨ વિક્રમસિંહ (૧૧માનો ભાઈ)

૧૩ યશોધવજી (સ ૧૨૦૨-૧૧માનો ભત્રીજો)

૧૪ ધાનાર્થ (મ ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)

૧૫ સોમસિંહ (વિ સ ૧૨૮૭)

૧૬ કૃષ્ણરાજ ત્રીજો

૧૭ પ્રતાપસિંહ (વિ સ ૧૩૪૪)

૧૮ વિક્રમસિંહ (૧૩૫૬ આ ગ્રાણુ હતો તે ચોક્કસ ખમગ નથી)

---

\* ઠાલના ઠાલના પરમાર રાજાઓ આણુના કૃષ્ણરાજ બીજાના વરાજો એવો ઇતિહાસવિદોનો મત છે.

લિત્તમાળના પરમારો (જર્નલ ઓફ ધી બીહાર અને ઓરીસા રીમર્ચ મોસાઈરીના ૧૯૩૨ માર્ચ પૃ. ૪૦ ઉપરથી).

સિન્ધુરાજ

દુરાજ

દેવરાજ (તેનો વિ. મં. ૧૦૫૨નો લેખ મળ્યો છે. જે ૧૯૩૨માં અપ્રકાશિત હતો).

કૃષ્ણદેવકેરાજ (તેના વિ. મં. ૧૧૧૭ તથા ૧૧૨૩ના લેખો મળ્યા છે. જુઓ મું. ગે. મ. ૧. ભા. ૧ પૃ. ૪૭૨. આ કૃષ્ણરાજને બીમદેવ પહેલાંએ કદ ક્યો હતો તેમાંથી નડોલના મોહાણે છોડાવ્યો. જુઓ આ ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૮).

જયનમિહ (મં. ૧૨૩૬ મું. ગે. મ. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૪૭૪).

કિશકુના પરમારો (સં. ૧૨૧૮ના ત્રુટિત લેખ ઉપરથી. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ મં. ભાગ ૫. ૮૪).

મોહરાજ

ઉદયરાજ

મોમેશ્વર (સિદ્ધરાજનો આ મામંત હતો. આના વખતમાં મં. ૧૨૧૮નો લેખ લખાયો છે. કુમારપાલની મદદથી નડોલના આહમાનોએ મોમેશ્વર પાસેથી કિશકુના પ્રદેશ લઈ લીધો હતો પણ અજમેરના મોહાણની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું લાગે છે. (જુઓ ૫ ૩૨૩).

સોરઠના ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી

કા. સ. મં. ઉપરથી, જ્યા. - સ. ગ્વે. ઈ. ગ્ર. ૨ પૃ ૧૬૪માં તથા કાકીઆવાડ સર્વ સંપ્રદમાં આપેલ વંશાવળીઓમાં થયેા દેર 'છે. વળી તારીખો ઘણીખરી અટકને મુકેલી છે

૧ ચૂડચન્દ્ર

૨ હમ્મીર

મૂળરાજ

૩ વિશ્વવરાહ

૪ અહારિ કે આહરિપુ (વિ. સ. ૯૯૬) ને અહરિપુતે  
| દયામય મૂળરાજનો મમકાલીન ગણે છે તે આજ્ઞહરો

૫ રાકવાત (વિ. સં. ૧૦૩૮)

૬ રાદવાસ (વિ. સ. ૧૦૫૬)

૭ નવધણુ પહેલો (વિ. સ. ૧૦૮૦)

૮ રાખેંગાર (વિ. સ. ૧૧૦૦)

૯ નવધણુ ત્રીજો (વિ. સં. ૧૧૨૩)

૧૦ રાખેંગાર (વિ સ ૧૧૭૬માં મુવો; સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)

૧૧ નવધણુ ત્રીજો (વિ. સ. ૧૧૯૬માં મરણ પામ્યો)

૧૨ રા. કવાત (વિ. સ. ૧૨૦૮માં મુવો)

૧૩ રા. જ્યમિહ (વિ. સં. ૧૨૨૮માં મુવો)

૧૪ રાયસિંહ (વિ. સં. ૧૨૩૧)

૧૫ મહીપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૧થી ૧૨૫૨)

૧૬ જયમલ (વિ. મં. ૧૨૫૨થી ૧૨૮૬),

૧૭ રા. મેહવો (વિ. સં. ૧૨૮૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૮ રા. રાખેંગાર (વિ. મં. ૧૩૦૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૯ રા. મડલીક (વિ. મં. ૧૩૧૬માં ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં અક્ષાહિનીના મુસલમાન લશ્કરે મોઘનાથ તોડ્યું.).

શાહભરી, કે સાંભર અને અજમેરના ચોહાણાનું વંશાવૃક્ષ  
(આરતકે પ્રાચીન રાજવંશ લા. ૧ના મુખ્ય આધારે)

૧ ચાહમાન

૨ વાસુદેવ

૩ સામતરાજ

૪ જયરાજ

૫ વિમલરાજ પહેલો

૬ ચન્દ્રરાજ પહેલો

૭ ગોપન્દ્રરાજ

૮ ફુલભ પહેલો

૯ ગૂવક પહેલો ('નાગવલોકનો સામન્ત  
વિ. મં. ૮૧૩)

૧૦ ચન્દ્રરાજ બીજો

૧૧ ગૂવક બીજો

૧૨ ચન્દનરાજ

૧૩ વાકપતિરાજ (પહેલો)

# ૪૬૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

૧૪ ગિહરાજ (વિ. મ. ૧૦૧૩) લક્ષ્મણરાજ (નાડોલની ચોહાણ સાખાનો મૂળપુરુષ) વત્સરાજ

૧૫ વિઘ્નહરાજ (વિ. મ. ૧૦૩૦) ૧૬ દુર્લભરાજ (ખીન્ને) ૧૭ ગોવિંદરાજ (મૂળગજ માથે લડ્યો હતો)

૧૮ વાહુપતિરાજ ખીન્ને

૧૯ વીરરામ (વિ. સ. ૧૦૮૨) ૨૦ ચામુકરાજ

૨૧ દુર્લભરાજ ત્રીન્ને (કર્ણ પહેલાનો મમકાલીન) ૨૨ વીસલદેવ (વિઘ્નહરાજ ત્રીન્ને)

૨૩ પૃથ્વીરાજ પહેલો

૨૪ અજયદેવ (અજમેર વમાવ્યું)

૨૫ અર્જુનરાજ (વિ સં. ૧૨૦૭-૧૨૦૮માં મોટા દીકરાને હાથે માર્યો ગયો. સિદ્ધરાજ અને કુમાર પાલનો મમકાલીન.)

૨૬ જગદેવ ૨૭ વિઘ્નહરાજ ચોથો ૩૦ સોમેશ્વર

(સં. ૧૨૧૦થી ૧૨૨૦) (સં. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪)

૨૯ પૃથ્વીરાજ ખીન્ને (સ. ૧૨૨૫) ૨૮ અમરગાંધેય

૩૧ પૃથ્વીરાજ ત્રીન્ને (વિ. મં. ૧૨૩૮થી ૧૨૪૬, સાલ્મુરીન ધોરીએ મારી નાખ્યો) ૩૨ હરિરાજ

નાડોલના ચાહુમાનોની વંશાવળી

(એ. ઇ. ઓ. ૯. યુ. ૮૩ તથા ઓ. ૧૧ યુ. ૭૬ ઉપરથી)

૧ લક્ષ્મણરાજ (શાકંભરીના વાકુષ્ઠિરાજ પહેલાનો પુત્ર)

વિ. મં. ૧૦૨૪થી ૧૦૩૯

૨ સોહીય (શોભિત)

૪ વિઝહપાલ

૩ બલિરાજ (પરમાર મુંજ સાથે લડ્યો હતો.)

૫ મહેન્દ્ર (મહિન્દુ) (હસ્તિકુંડીના ધવલનો સમકાલીન. ઘણું કરી કુલભરાજનો સસરો)

અશ્વપાલ

૬ અણહિલ

અહીસ

૭ બાલપ્રસાદ

૮ જોન્દરાજ

(ચાલુક્ય ભીમ અને પરમાર ભોજ સાથે લડેલો)

(વિ. મં. ૧૧૩૨)

૯ પૃથ્વીપાલ

૧૦ જોન્દરાજ કે યોગકે (વિ. મં. ૧૧૪૭)

૧૧ આસરાજ (અશ્વરાજ ચાલુક્ય સિદ્ધરાજનો સમકાલીન તથા ઘણું કરીને સામન્ત).

વિ. મં. ૧૧૬૭ થી ૧૨૦૦.

રત્નપાલ વિ. સં. ૧૧૭૬

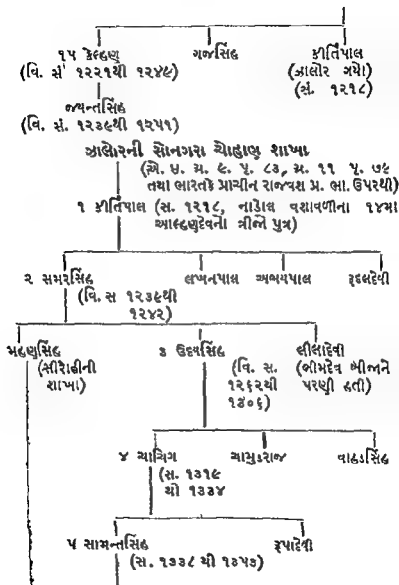
૧૨ રાવપાલ (વિ. સં. ૧૧૯૮ થી ૧૨૦૨)

૧૩ કદુકેવ

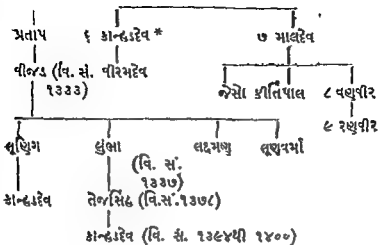
૧૪ આલ્હણુકેવ વિ. મં. ૧૨૦૬થી

(વિ. સં. ૧૨૦૦) ૧૨૧૮ કુમારપાલનો સામન્ત)

સદ્ગપાલ રૂદ્રપાલ અમૃતપાલ







ઉત્તરકોંકણના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવળી

(મુ. ગે. મ. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૭૬ મુ. ગે. મ. ૧૩ પૃ. ૪૨૬-૭  
અને ૬૬ની કોનોલોજી પૃ. ૩૦૩ ઉપરથી)

- ૧ કપદો પ્હેલો (વિ. સં. ૮૭૧)
- ૨ પુલશકિત (વિ. સં. ૮૬૬)
- ૩ કપદો ખીલો (સ. ૬૦૭)
- ૪ વપુવજ
- ૫ કંઝા
- ૬ ગોગી
- ૭ વળગડ
- ૮ અપરાજિત (સં. ૧૦૫૩)
- ૯ અરિકસરી
- ૧૦ વળગડ ખીલો (સં. ૧૦૭૩)
- ૧૧ ચિત્તરાજ (સં. ૧૦૮૨)

\* કાન્હડદેવ એ પદનાલના કાન્હડદેવના મવાળો કર્ણવેદાનો સમગ્રાલીન.

૧૨ નાગરાજ

૧૩ મુમ્મુની (વિ. સ. ૧૧૧૬)

૧૪ અનન્તદેવ (૧૧૪૯)

૧૫ અપરાદિત્ય પહેલો (સ. ૧૧૬૪)

૧૬ હરિપાલ (સં. ૧૨૦૫)

૧૭ મલ્લીકાર્જુન (સ. ૧૨૧૨ કુમારપાલે જોને દરાબો)

૧૮ અપરાદિત્ય બીજો (સ. ૧૨૪૦)

૧૯ કેશીદેવ (સ. ૧૨૫૯)

૨૦ સોમેશ્વર (સ. ૧૩૦૫)

### જેભકભુક્તિ (ભુદલખંડ)ના ચંદ્રલો

(નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા પુ. ૧૨ અં. ૩માં આપેલા

ભુદલખંડના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસને તથા ૩૬ની ક્રોનોલોજી

પૃ. ૨૮૧-૨૮૨ને અનુસરી)

૧ નન્નુક

૨ વાકપતિ

૩ જેભજો

૪ રાહીસ

૫ દર્પ (અ. ૯૫૬)

૬ યગોવર્મન (અ. ૯૮૧)

૭ ધાંગદેવ (વિ. સં. ૧૦૧૧)

૮ ગંડદેવ (સ. ૧૦૫૬)

૯ વિદ્યાધર (સં. ૧૦૮૨)

૧૦ વિજયપાલ (સં. ૧૦૯૩)

૧૧ દેવવર્ધન (સં. ૧૧૦૬)

- ૧૨ કીર્તિવર્મા (સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૪)
- ૧૩ સદ્વક્ત્રણુવર્મા (સ. ૧૧૫૬)
- ૧૪ જ્યવર્મન કે કીર્તિવર્મા બીજો (સ. ૧૧૬૭)
- ૧૫ સદ્વક્ત્રણુવર્મન બીજો (મં ૧૧૭૭)
- ૧૬ પૃથ્વીવર્મન (સં. ૧૧૭૬)
- ૧૭ મદનવર્મન (સ. ૧૧૮૬ સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)
- ૧૮ પરમદર્શન (સ. ૧૨૧૩ કુમારપાલનો સમકાલીન)
- ૧૯ ત્રેલોક્યવર્મન (સ. ૧૨૬૯)
- ૨૦ વીરવર્મન (સ. ૧૨૬૭થી ૧૩૧૭)
- ૨૧ બોજવર્મન (સં. ૧૩૪૪થી ૧૩૫૭)
- ૨૨ વીરવર્મન બીજો

### ત્રિપુરીના કલચુરી રાજાઓની વંશાવળી

(ના. પ્ર. પ. પુ. ૧૨ અં. ૪માં આપેલો શુદ્ધલખાંડનો મંક્ષિપ્ત  
કૃતિહાસ ૩૬ની કોનોલોજી પૃ. ૨૬૩ તથા ભારતકે

પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગને અનુસરી)

- ૧ કોકિલ (વિ. સં. ૯૩૨)
- ૨ મુગ્ધનુંગ (સ. ૯૫૬)
- ૩ બાલહર્ષ
- ૪ યુવરાજ કેકેયૂરવર્ષ (મં. ૯૮૧થી ૯૮૬)
- ૫ લક્ષ્મણરાજ (૧૦૦૬)
- ૬ રાકરગણુ (૧૦૨૬)
- ૭ યુવરાજદેવ બીજો (મં ૧૦૩૧)
- ૮ કોકિલ બીજો (મં ૧૦૫૬)
- ૯ ગાગેયદેવ (સ ૧૦૭૭થી ૧૦૯૪)
- ૧૦ કલ્પદેવ (મં ૧૦૯૭) (ભીમ અને બોજનો સમકાલીન)

- ૧૧ યશઃ કર્ણદેવ (મં. ૧૧૭૭)
- ૧૨ ગયકર્ણદેવ (મં. ૧૨૦૭)
- ૧૩ નરસિંહ (મ. ૧૨૧૧)
- ૧૪ જયસિંહ (સ. ૧૨૩૩)
- ૧૫ વિજયસિંહ (સ. ૧૨૩૬થી ૧૨૫૨)
- ૧૬ અજયસિંહ

### ઝેવાડના ગુહિલો

(રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં ૧ પૃ ૫૨૧માંથી ઉતારા)

- ૧ ગુહિલ કે ગુહલ
- ૨ ભોજ
- ૩ મહેન્દ્ર
- ૪ નાગ કે નાગાદિત્ય
- ૫ ચીલાદિત્ય (વિ સં. ૭૦૩)
- ૬ અપગણત (સ ૭૧૮)
- ૭ મહેન્દ્ર
- ૮ કાલભોજ ( જો બાપાગવળ સ. ૭૬૧થી ૮૧૦)
- ૯ ખુમ્બાણ (વિ. સ. ૮૧૦)
- ૧૦ મત્તદ (નાગાદિત્ય)
- ૧૧ ભટ્ટભટ્ટ (કે ભટ્ટપટ્ટ)
- ૧૨ સિંહ
- ૧૩ ખુમ્બાણ બીજો
- ૧૪ મહાપદ
- ૧૫ ખુમ્બાણ ત્રીજો
- ૧૬ ભટ્ટભટ્ટ બીજો (વિ. સ ૧૦૦૦)
- ૧૭ અક્ષત (સ. ૧૦૦૮થી ૧૦૧૦)

કલ્યાણના પશ્ચિમી આલુક્યોની વંશાયણી  
(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ અને વિન્સેન્ટરિમયની અર્ધો  
દિસ્તરી ઓફ ઇન્ડિયા વગેરે ઉપરથી)

૧ આલવમલતૈલપ બીજો (છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટરાજને દરારી દક્ષિણનો રાજ  
અથો એનો મેનાપતિ આગળ મળરાજનો  
સમકાલીન છે વિ. સં. ૧૦૨૬થી ૧૦૫૩)

૨ સત્યાશ્રય દસવર્મા  
(વિ. મ ૧૦૫૪)

૩ વિક્રમાદિત્ય પાંચમો ૪ જયમિંહ બીજો જગદેકમલ  
(પહેલાનો પાત્ર) (સ. ૧૦૭૫)  
(વિ. સં. ૧૦૬૫)

૫ સોમેશ્વર પહેલો આલવમલ  
(વિ. સ. ૧૦૬૬થી ૧૧૨૫)  
(આ સોમેશ્વરે કલ્યાણનગર  
રચાપી તેમાં રાજધાની કરી)

૬ સોમેશ્વર બીજો જયમિંહ  
ભુવનકમલ (વિ. સં. ૧૧૩૨થી ૧૧૮૨)  
(વિ. મં. ૧૧૨૫થી ૧૧૩૧)

૭ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો (વિ. સં. ૧૧૩૨થી ૧૧૮૨)  
૮ સોમેશ્વર ત્રીજો ભૂસોકમલ  
(વિ. સં. ૧૧૮૨થી ૧૧૯૩)

૯ પેર્મજગદેકમલ બીજો  
(વિ. સં. ૧૧૯૪થી ૧૨૦૬)

૧૦ નુર્મદીનૈલ ત્રીજો  
(વિ. સં. ૧૨૦૬થી ૧૨૨૧)

૧૧ મોમેશ્વર ચોથો ત્રિભુવનમલ  
(વિ. સં. ૧૨૩૬થી ૧૨૪૫)

૧ વિ. સ. ૧૨૧૨થી ૧૨૧૬ વચ્ચે કલચુરી બીજાને આલુક્ય  
સત્તા મુચવી લીધી હતી પણ એના વંશ એના પુત્રોના હાથમાં સામે  
વખત ટકી નહિ. સોમેશ્વર ચોથાએ વિ. સં. ૧૨૩૬નો આસપાસમાં પાળી  
સત્તા હાથ કરી.

(૪) જયકેશી મહેલો (ખ. મ ૧૦૫૦ થી ૧૦૮૦)

(૫) ગુહલદેવ ત્રીજો (ઈ સ ૧૦૮૦ થી ૧૧૦૦)

(૬) વિજયાદિત્ય પહેલો (ઈ મ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૦૪)

(૭) જયકેશી બીજો (ખ સ ૧૧૦૪ થી ૧૧૪૭-૧૧૪૮)

(૮ અ) શિવચિત્ત અથવા પેર્માદી  
૧૧૪૭-૪૮ થી ૧૧૮૧

(૮ ઘ) ત્રિભુવિત્ત અથવા  
વિજયાદિત્ય બીજો  
૧૧૪૭-૪૮ થી ૧૧૮૭-૮૮

(૯) જયકેશી ત્રીજો (૧૧૮૭-૮૮  
થી ૧૨૧૬)

શિવચિત્ત વજ્રદેવ

(૧૦) ત્રિભુવનમલ્લ અથવા સોવાદેવ  
(૧૨૧૬ થી ૧૨૩૭-૩૮)

૧૧૬૩ થી ૧૧૦૨  
(સુવરાજ)

(૧૧) વજ્રદેવ ત્રીજો  
૧૨૪૬-૪૭ થી ૧૨૬૦

(૧૨) દીકરીપરણી કામદેવને  
(૧૨૬૦ થી ૧૩૧૦-૧૧)

(૧૩) પુત્ર (૧૩૧૦-૧૧ થી  
૧૩૨૮)

(૧૪) પુત્ર (૧૩૨૮ થી ૧૩૪૦)

\* આ વરાવળી કદબકુલ નામના જયભાઈ એમ. મોરેસ એમ. એના ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયેલ પ્રસ્તુત (પૃ. ૧૬૬) માંથી લેવાયેલ છે.

૧ આ જયકેશી પહેલાની પુત્રી મયલુલદેવી કે મીનલદેવીને કહ્યું સોલકી પહેલો પરણ્યા હતા. (જુઓ પૃ. ૨૦૮)

૨ ધણુકરી આ જયકેશી બીજાનો ત્રીજાબાઈ ભાઈ પટ્ટીપોત્તપુરપુરના સાન્તરપુળનો જન્મદેવ સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર કે કાલવાલ હતા. (જુઓ પૃ. ૨૬૮)

હાલમાં પોતાની જ્ઞાતિને પ્રાનોરા કે અદિષ્ટત્ર જ્ઞાતિ કહે છે. પણ જૂના એટલે કે વિ. મં. ની ૧૯ મી, ૧૮ મી તથા સત્તરમી સદીના પ્રાનોરાઓના લખાણોમાં બધે, અદિષ્ટત્ર જ્ઞાતિ નામ જ મળે છે અને પ્રાનોરા નામ મળતું નથી. મતલબ કે પ્રાનોરા નામ ક્યારથી અને શા માટે પડ્યું એ હજી અણુ ઉકલ્યો કાઢેલો છે.

(૩) પંચાસર ઉપર લખડની ચડાઈ ૫. ૫૧

માનવાનો મત આપ્યો છે. (જુઓ પૃ. ૫૪ ની દિ. ૫) હવે માનસીવાળા અવસોકનમાં કહે છે કે જનાશ્રયપુલકેશીના સ. ૭૬૪-૬૫ ના તામ્રપત્રમાં આરબોનો હુમલો પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે; જો તેનો વિજય મં. ૭૮૦ માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું મોટું ઇતરવામાં આવે નહિ માટે મળરાજના (મૂવથી માનસીમાં મુંજ ૭પાયું છે ખરી રીતે મળરાજ જોઈએ) સં. ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રની ચર્ચા કરતાં વિજય પછી તરતજ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હોવાનું મેં લખેલું છે તેનો હવાલો આપીને, મં. ૭૬૩-૬૪ માં આરબોનો હુમલો થયેલો હોવો જોઈએ.

વિજય પછી તરત દાનપત્ર આપવાની સામાન્ય પ્રથા છે એ સાચુ; પણ ખીજી તરફથી દાનપત્રમાં દાતાનાં જૂના-કેટલીક વાર આચાર્ય બધાં પરાક્રમેનો ઉલ્લેખ કરવાનો પણ રિવાજ છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ વળી જનાશ્રયના દાનપત્રના શબ્દોમાં એ વિજય પછી તરત દાનપત્ર અપાયું હતું એવું માનવું પડે એવું કાંઈ નથી. અને પાટણ સ્થાપવા માટે વનરાજની ૨૦-૨૨ ની ઉમ્મર તો થયી જ જોઈએ, એ બધું જોઈને એ હુમલો મં. ૭૮૦ માં માન્યો છે.

(૫) મ. ૩ પૃ. ૫૬માં વનરાજની પાટણના પાશ્વનાથ મંદિરવાળી મૂર્તિ સોલકી સમયની છે એવો મું. જો. નો મત મેં ઉનાર્યો છે પણ શ્રી. રા. ચુ. મોદી જણાવે છે કે એ મૂર્તિ સોળમા શતકની છે અને તેના પડખાની ચોદમા શતકની છે એવા તેના ઉપર લેખ છે.

(૬) મ. ૩ પૃ. ૬૨૦ પં ૭માં 'મન્દરાચલના મંચનમાધી' શબ્દો પછી 'બ્રહ્માના સુમુક (ખોખાં)મા' એટલા શબ્દો ટીપમા આપેલા સ્લોકનો પૂરો અર્થ આવી જવા માટે જરૂરના છે.

(૭) મ. ૬ પૃ. ૧૨૮ ની દિ. ૧ માં શ્રી. વૈદ્ય 'ગુજરાતના આલુક્યોનું ગોત્ર બારદાજ અત્યારે મનાય છે, એમ કહેવું, તે મેં ઉતાર્યું છે તેમાં શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દેવે ઉમેરો સૂચવે છે કે દ્વાત્રય મ. ૬ સ્લો. ૭ માં તથા સરસ્વતીપુરાણ સ-૧૫ સ્લો. ૧૦૮, ૧૦૯ માં પણ બારદાજ ગોત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે.



હાલમાં પોતાની જાતિને પ્રાનોરા કે અદિક્ષત્ર જાતિ કહે છે. પણ જૂના એટલે કે વિ. મં. ની ૧૯ મી, ૧૮ મી તથા સત્તરમી સદીના પ્રાનોગઓના લખાણોમાં બધે, અદિક્ષત્ર જાતિ નામ જ મળે છે અને પ્રાનોરા નામ મળતું નથી. મતલબ કે પ્રાનોરા નામ ક્યાંથી અને શા માટે પડ્યું એ હજી અણ ઉકલ્યો કામડો છે

(૩) પંચાસર ઉપર જૂવડની ચર્ચા પૃ. ૫૨

પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોને હાથે થયેલો એમ તો શ્રી. રામલાલભાઈ મારા ઇતિહાસના વિભાગ પહેલાના માનસી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ માં કરેલા અવલોકનમાં સ્વીકારે છે. પણ દંતકથાને સાચી માનવાના આગ્રહથી મુસલમાનોને હાથે નાશ થયા પહેલાં તેના ઉપર જૂવડની ચર્ચા થયેલી એમ પણ ધારે છે. દંતકથા આ જૂવડને સોંપી કહે છે તે તો જોડું હોવાનો એમને સ્વીકાર કરવો પડે છે. અને તેઓ જૂવડ પ્રતિદાર વશનો હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. અલબત્ત પ્રતિદાર વશની ઉપલબ્ધ વશાવળીમાં વનરાજના સમયમાં જૂવડ નામનો રાગ થયો હોવાનો ખતો મળતો નથી. પણ પ્રતિદાર વશના મૂળ પુરૂષ નાગજાટના પિતાનું નામ જૂવડ હોય તો એ વનરાજના વખતમાં હોઈ શકે એવી શ્રી ગમલાલભાઈ કલ્પના કરે છે. આ કલ્પનામાં દંતકથામાંની ઘણી વાતો છોડી દેવી પડે છે અને નાગજાટના પિતાનું જૂવડ નામ હોવાની નિરાધાર કલ્પના કરવી પડે છે.

માનવાનો મત આપ્યો છે. (જુઓ ૫ પૃ ની ટિ. ૫) હવે માનસીવાળા અવલોકનમાં કહે છે કે જનાશ્રયપુલકેશીના સ. ૭૬૪-૬૫ ના તામ્રપત્રમાં આગ્યોનો હુમલો પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જે તેનો વિજય મં. ૭૮૦ માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું મોટું કાતરવામાં આવે નહિ માટે મૂળરાજની (શૂલધી માનસીમાં મુજ છપાયું છે ખરી રીતે મૂળગજ જોઈએ) સ. ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રની ચર્ચા કરતાં વિજય પછી તરતજ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હોવાનું મેં લખેલું છે તેનો હવાલો આપીને, નં ૭૬૩-૬૪ માં આગ્યોનો હુમલો થયેલો હોવો જોઈએ.

વિજય પછી તરત દાનપત્ર આપવાની સામાન્ય પ્રથા છે એ સાચું; પણ બીજી તરફથી દાનપત્રમાં દાતાના જૂના-ફેટલીક વાર આગવાં બધાં પરાક્રમોનો ઉલ્લેખ કરવાનો પણ રિવાજ છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ વળી જનાશ્રયના દાનપત્રના ચબ્દોમાં એ વિજય પછી તરત દાનપત્ર અપાયું હતું એવું માનવું પડે એવું કાંઈ નથી. અને પાટણ રથાપવા માટે વનરાજની ૨૦-૨૨ ની ઉગમર તો થવી જ જોઈએ, એ બધું જોઈને એ હુમલો મેં ૭૮૦ માં માન્યો છે.

(૫) પ્ર. ૩ પૃ. ૫૬માં વનરાજની પાટણના પાર્શ્વનાથ મંદિરવાળી મૂર્તિ સોલકી સમયની છે એવો મુ. જ. નો મત મેં ઉતાર્યો છે પણ શ્રી. રા. મુ. મોદી જણાવે છે કે એ મૂર્તિ સોળમા શતકની છે અને તેના પડખાની ચોદમા શતકની છે એવા તેના ઉપર લેખ છે.

( જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૬ અં. ૧ મા મારા ૨૫ મ. રા. ૪. નું અવલોકન પૃ ૯૫ ).

(૮) વ્યાલકાન્તિ કે કાન્તિ—પ્ર. ૬ પૃ ૧૨૯-૧૩૦ મળરાજના પૂર્વજોમા એકનું નામ વ્યાલકાન્તિ હતું એમ ચામુડના તામ્રપત્રમાથી મેં નોંધ્યું છે પણ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ બાગમા ગુ. સા. સ. ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના બાવણુમા વ્યાલકાન્તિ નામ લખ્યું છે માયુ ૨૭ મારી પાસેની તામ્રપત્રની નકલમાં તો વ્યાલકાન્તિ છે

(૯) પ્ર ૭ મુ. પૃ. ૧૫૨ સોરઠ ઉપર મળરાજની ચડાઇ—સોરઠના ગ્રાહગિપુ ઉપરની મળરાજની ચડાઈનું દ્વાઅયમાં આપેલું વર્ણન મેં આ પ્રકરણમા ઇલિપત માન્યું છે અને મારી માન્યતાનાં કારણો વિસ્તારથી આપ્યા છે. હવે શ્રી રસિકલાલ પરીખે તો દ્વાઅયના વર્ણનમા ચકા જ નથી કરી જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈ મારી માન્યતાને સાદસ ગણે છે. અને મળરાજના સોરઠ-વિજયને યથાર્થ માનવા માટે

આદરિયુના મળતીઆ તરીકે સિન્ધુનો રાજા હોવાનું દયાશ્રયનું કથન ઉતારીને એ સિન્ધુના રાજાનો પત્તો નથી લાગતો એવો મારો મત મેં નોંધ્યો છે. હવે શ્રી રામલાલ ભાઈ આ મૂળરાજ મામેનો સિન્ધુરાજ, એના પુત્ર આમુંડ સામેનો સિન્ધુગજ (જુઓ પૃ. ૧૭૩) દયાશ્રય અનુસાર જીમે જોને દર્શાવેલો તે સિન્ધુપતિ (જુઓ પૃ. ૧૬૭) અને સિદ્ધરાજે દર્શાવેલો મિન્ધુરાજ (પૃ. ૨૫૩) બધામને સિન્ધના મુસલમાન હાકિમો માનવાનો મત આપે છે. (એજન. પૃ. ૪૦૭) જ્યારે શ્રી. રસિકલાલભાઈ મૂળરાજ મામેના સિન્ધુના રાજાનો હસ્તેખજ નથી કરતા. જ્યારે આમુંડ સામેના મિન્ધુરાજને બારમ્પ ધારે છે (જુઓ ઉપોદ્ધાન પૃ. ૧૩૧). અને લીમ સામેનો સિન્ધુપતિ હમ્મુક તે કોણ એ કહેતા નથી. જો કે હમ્મુક ઉપરની લીમની ચકાઈનું આખું વર્ણન દયાશ્રયમાંથી ઉતારે છે. અને સિદ્ધરાજે દર્શાવેલા મિન્ધુરાજને વસ્તુપાલ મામે લડનાર ભરચના સંખનો પિતા મિન્ધુરાજ ધારે છે (ઉપોદ્ધાન પૃ. ૧૭૬).

મારો મત મેં મારા ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ સાથે દર્શાવ્યો છે અને એમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ નથી. જો કે સિન્ધના મુસલમાન હાકિમો સાથે શુજરાતના રાજાઓને યુદ્ધો થયાં હોવાનો શ્રી. રામલાલ ભાઈ કહે છે તેમ સંભવ છે એ હું સ્વીકારું છું પણ આમુંડ મામેના અને સિદ્ધરાજ સામેના સિન્ધુરાજ વિષે મેં કરેલા નિર્ણયને તો પુરાવાનો સ્પષ્ટ ટેકો છે.

(૧૧) પૃ. ૧૫૭ પં. ૧૬ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૬ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૪  
પૃ. ૧૬૧ ટિ. ૩ જો. ૪૩-૪૫ જો. ૪૨ થી ૪૫

(૧૨) પ્ર. ૭ પૃ. ૧૬૪ માં મૂળગજે મંડલો ગામમાં રથાપેલા મૂળનાથને વિ. સં. ૧૦૪૩ માં દાન આપ્યાની નોંધ કરી છે. આ મંડલી ગામ તે વહીઆર પ્રદેશમાં જ પંચાસર પાસે આવેલું વીરમગામ તાલુકાનું મંડલ ગામ એમ ડા. જુલ્હરે ઇ. એ. ગ્ર. ૬ માં તર્ક કરેલો તે મું. ગે. પૃ. ૧૬૧ ટિ. ૨ માંથી ઉતાર્યો છે. હવે શ્રી; રામલાલભાઈ કહે છે કે “એ દાનપત્રમાં જણાવેલા કંબોઈ ગામ પાસે મંડલી

(જુઓ જુદિપ્રકાર વર્ષ ૮૬ આ ૧ મા માગ ગુ મ રા  
૪ નું અવસોડન પૃ ૯૫)

(૮) વ્યાલકાન્તિ કે કાન્તિ - પ્ર ૬ પૃ ૧૨૯-૧૩૦ મૂળરાજના  
પૂર્વજોમા એકનુ નામ વ્યાલકાન્તિ હતુ એમ આગુડના તાત્રપત્રમાથી  
મે નોધ્યુ છે પણ મુનિશી જિનવિજયજીએ ખારમા ગુ સા સ  
ઈતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના લાપણુમા વ્યાલકાન્તિ નામ  
લખ્યુ છે સાચુ શુ? મારી પામેની તાત્રપત્રની નમ્લમાં  
તો વ્યાલકાન્તિ છે

(૯) પ્ર ૭ મુ પૃ ૧૫૨ સોરઠ ઉપર મૂળરાજની ચડાબ—  
સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું દયાશ્રયમા આપેલુ વર્ણન  
મે આ પ્રકરણમા ઠરિપત માન્યુ છે અને મારી માન્યતાના કારણે  
વિસ્તારથી આપ્યા છે હવે શ્રી રસિકલાલ પરીખે તો દયાશ્રયના  
વર્ણનમા ચકા જ નથી કરી જ્યારે શ્રી રામલાલભાઈ મારી માન્યતાને  
સાદસ ગણે છે અને મૂળરાજના સોરઠ-વિજયને યથાર્થ માનવા માટે  
હેમચંદ્રની મિદ્દહેમ પ્રશસ્તિનું નીચેનુ વચન પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે —  
શ્રી મૂલરાજપુરુષોત્તમો વર્ષાદ્ દુર્મદામીરાન્ જ્ઞો. ૨

દયાશ્રય કગતા સિદ્ધહેમ પ્રશસ્તિના આ વચનનું ઇતિહાસિક  
મૂલ્ય વિશેષ છે એ શ્રી રામલાલભાઈનુ કહેવુ હું સ્વીકાર છુ પણ આ  
વચનમાથી સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચડાઈનો અર્થ નીકળતો નથી.  
આભીરોને માર્યા એટલેજ અર્થ નીકળે છે એ વખતે આભીરો  
સોરઠમા જ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી વળી મૂળ પૃ ૧૫૩  
થી ૧૫૫ મા મે દર્શાવ્યુ છે તેમ જ્ઞાના રાજ સાથેની લડાઈનો  
ઉલ્લેખ દયાશ્રવાદિ બધા પ્રબંધોમા મળતો હોવાથી મેં એ લડાઈનો

ગ્રાહરિપુના મળતીઆ તરીકે સિન્ધુનો રાજ હોવાનું દયાશ્રયનું, ડચન ઉતારીને એ સિન્ધુના રાજનો પત્તો નથી લાગતો એવો મારો મત મેં નોંધ્યો છે. હવે શ્રી રામલાલ બાઈ આ મૂળરાજ મામેનો સિન્ધુરાજ, એના પુત્ર આમુંડ સામેનો સિન્ધુગજ (જુઓ પૃ. ૧૭૩) દયાશ્રય અનુસાર બીમે જેને દબાવેલો તે સિન્ધુપતિ (જુઓ પૃ. ૧૬૭) અને સિદ્ધરાજે હરાવેલો સિન્ધુરાજ (પૃ. ૨૫૩) બધાવને સિન્ધના મુસલમાન હાકિમે માનવાનો મત આપે છે. (એનન. પૃ. ૪૦૭) જ્યારે શ્રી. રમિકલાલબાઈ મળરાજ સામેના સિન્ધુના રાજનો ઉલ્લેખજ નથી કરતા. જ્યારે આમુંડ સામેના સિન્ધુગજને બારમ્પ ધારે છે (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૩૧). અને લીમ સામેનો સિન્ધુપતિ હમ્મુક તે કાશુ એ કહેતા નથી. જો કે હમ્મુક ઉપરની લીમની ચકાઈનું આખું વર્ણન દયાશ્રયમાંથી ઉતારે છે. અને સિદ્ધરાજે હરાવેલા સિન્ધુરાજને વસ્તુપાલ સામે લડનાર ભરૂચના રાખનો પિતા સિન્ધુરાજ ધારે છે (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૭૬).

મારો મત મેં મારા ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ સાથે દર્શાવ્યો છે અને એમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ નથી. જો કે સિન્ધના મુસલમાન હાકિમે સાથે ગુજરાતના રાજાઓને યુદ્ધો થયા હોવાનો શ્રી. રામલાલ બાઈ કહે છે તેમ મંભવ છે એ હું સ્વીકાર છું પણ આમુંડ મામેના અને સિદ્ધરાજ સામેના સિન્ધુરાજ વિષે મેં કરેલા નિર્ણયને તો પુરાવાનો સ્પષ્ટ ટેકો છે.

ગામ હજી હયાત છે.” અહીં નોંધવું જોઈએ કે જે ગામનું દાન અપાયું હોય તેની આમપાસમાં જ જે સ્થાનને દાન અપાયું હોય તે હોવું જોઈએ એવો કરો નિયમ નથી. ઘણાં દૂરનાં ગામો દાનમાં અપાયાના દાનપત્રોમાં પુષ્કળ દાખલા છે.

(૧૪) પૃ ૧૧૬ પ. ૨૧ <sup>અશુદ્ધ</sup> દાનોથી દારિદ્ર્ય <sup>શુદ્ધ</sup> દાનોથી દારિદ્ર્યનો છતી લીધું. નાશ કર્યો.

(૧૪) પ્ર. ૭ પૃ. ૧૬૬ માં મળરાજ સ્થામ હોવાનું રત્નમાળાનું કથન જ મેં ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી. રસિકલાલભાઈએ દ્વાથપ (સ. ૧ શ્લો. ૧૪૦ તથા સ. ૭ શ્લો. ૬૦) માં મળરાજને તથા દુર્લભરાજને સ્થામ કહ્યા હોવાની નોંધ કરી છે, (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૨૪).

(૧૫) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૨ માં ‘આમુડ અતિકામથી વિકળ થઈ ગયેલો હતો,’ એવું દ્વાથપના દીકાકારનું કથન મેં ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી રસિકલાલ ભાઈએ પ્રભાવકચરિતના ‘આમુડની રાણીઓને વારંવાર ગર્ભસ્તાવ થતો હતો, એ કથનને ઉમેરી આમુડને શુભેન્દ્રિયનો દુષ્ટરાગ હોવાનો મંલવ છે.’ એમ કહ્યું છે. (પૃ. ૧૩૧-૧૩૦) મને એમની કલ્પના સપુજિત લાગે છે.

(૧૬) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૬ પ. ૧૬ અશુદ્ધ સ. ૬ શુદ્ધ સ. ૨

(૧૭) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૮૦—મહમુદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપર ચડાઇનો જિનપ્રભસૂરિના તીર્થ કંપમાં સ્વરૂપ ઉલ્લેખ છે એવું મેં નોંધ્યું છે. એ ઉલ્લેખ સત્યપુરકલ્પમાં નીચે પ્રમાણે છે—

અગ્રો ગઝણવદ્ ગુજારં મંજિત્તા તથો ચલંતો પત્તો સચ્ચડરે દસસયઈ રક્ષાસીપ (૧૦૮૧) વિક્રમવરિસે મિચ્છરાજો. (સિંધી લૈન ગ્રન્થમાળા આ. પૃ. ૨૯) ગજનીના પતિની આ ચક્રાર્ધ સ. ૧૦૮૧ માં થઈ હોવાનું જિનપ્રભસૂરિએ ઉપર કહ્યું જ છે.

૧ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

રાજાહ મમ શુદ્ધાન્તકાન્તાનાં સમવે સતિ ।  
છાવો ભવતિ ગર્ભસ્ય તત્ર પ્રતિવિધિ કુરુ ॥  
પ્રભાવક ચરિત શ્રી વીરપ્રગંધ શ્લો. ૧૪૦

આ ઉપરાંત ધનપોષ કવિએ રચેલા શ્રી. સત્યપુર મઠન શ્રી મહા-  
વીર ઉત્સાહ નામની અપભ્રંશસ્તોત્ર કૃતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

મંજેવીણુ સિરિમાલદેસુ અનુ અળહિલવાડંડ ચઢાવહિ  
સોરઠુ મગ્ગુ પુણુ દેડલવાડંડ સોમેસર સો તેહિ મગ્ગુ

મતલબ કે શ્રી માલદેશને જાંગ્યો, અણહિલવાડને, ચઢાવણી  
(ચંદ્રાવતી)ને, સોરઠને જાગ્યા, દેલવાડા અને સોમેશ્વર તે પશુ  
જાંગ્યા (કડી ૩૩).

ઉપરના બેમાંથી એકેય ઉલ્લેખમાં મહમુદનુ નામ નથી પણ  
તીર્થ કલ્પમાં સાલ આપી છે. અને બધું જોતા એ મહમુદગઝનવીની  
ચક્રાધને જ નિર્દેશે છે એમ માનવામાં વાધો નથી.

મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ ઉપરના બે ઉલ્લેખો નૈન માહિય  
મંગોધક અં. ૩ મા ધનપાલનું ઉપર કહેલું અપભ્રંશ કાવ્ય પ્રકટ  
કર્તા તેના પરિચયમાં નોધ્યા છે. અને તેમાંથી કાવ્યાનુશાસનના  
ઉપોદ્ધાતમાં ઉતાર્યા છે.



લખ્યું છે પણ શ્રી. રામલાલભાઈ (માનસી પૃ. ૪૧૯) કહે છે તેમ ચર્માન્ત નામ જોતાં ચાચર્મા બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ.

(૨૦) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૯૨ માં માળવાના બોજ અને બીમ વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધોનું વર્ણન કર્યું છે તેના તથા પૃ. ૨૦૪ ના અનુસંધાનમાં ઉમેરવાનું કે પણ બીમદેવના છેલ્લા કાળમાં બોજના અનુયાયી જયસિંહ (સં. ૧૧૧૧ કે ૧૨ થી ૧૧૧૬) ના સેનાપતિ તરીકે ગુર્જરાને જગદેવે હરાવ્યાનો નીચે ટાંકેલો ઉલ્લેખ જૈનદના લેખમાં મળે છે, તે અહીં નોંધવું જોઈએ:—

આશ્વર્થ જયસિંહ વિક્રમકચારવાખ્યાયસપ્થાપન

પ્ધાન વસ્ય ( ધનુષમે ? ) સરવસેર્વજનિત વિસ્તારિણઃ

અથાપ્યર્જુનપર્વતોદરદરીહારેકુ રાષ્ટ્રિદિશમ્

મન્દગુર્જરવીરવર્ગવનિતાવાપ્પામ્નુપ્રોર્મયઃ ॥

( જુઓ. એન્ડ્રુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કીઓલોજીકલ સર્વેયર્-મેન્ટ ઓફ ધી નીઝામ્સ ડુમીનીઅન્ડ ૧૯૨૪-૨૮ એ. ડિ. માં ૭૫૫૯૦ જૈનદનો લેખ પૃષ્ઠા. ૧૦. )

માળવાના આ જયસિંહને કર્ણુ સોલંકીએ હરાવ્યો હતો એમ શ્રી. રસિકલાલભાઈએ લખ્યું છે. ( પૃ. ૧૫૨. ) પણ માળવાના એ જયસિંહનો દેહાન્ત કર્ણુ ગાદીએ બેઠા પહેલાં થયો હોવાનું અનુમાન જયસિંહના અનુયાયી હિદયાદિત્યના સં. ૧૧૧૬ ના લેખમાં થાય છે. ( જુઓ. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ. ૧૩૦ )

કરે છે. એટલે એ લેખોમાંથી શુ નીકળે છે તે જોઈએ. દુર્લભરાજ અને તેનો ભાઈ નામરાજ મહેન્દ્રની બેનોને પરદશા દતા એ દષ્ટીકત તો તેઓ સ્વીકારે છે પણ સંબંધી રાજઓ વચ્ચે પ્રાણાન્ત વિગ્રહ થયાના દત્તિહાસમાં દાખલાઓ છે, અર્થાત્ મૈત્રી સંબંધ હોય જ એવો નિયમ નથી એમ કહે છે નિયમ નથી એ કણુલ પણ વિગ્રહ થયાનો પુરાવો ન હોય તો આવા સંબંધીઓ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ સ્વાભાવિક મનાય. વળી સિદ્ધરાજના વખતથી—“ મં. ૧૧૭૨ પછીથી નાડોલના રાજઓ મુજરાતના સામત બન્યા હતા.” એટલું તો તેઓ પણ સ્વીકારે છે. હવે પહેલેથી આ બે રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ અવલોકીએ.

મૂળરાજના પુત્ર ચામુકના સ. ૧૦૩૩ ના તામ્રપત્રમાં તેણે પોતાની માતા માધવીને ચોદાણુ કુળના ભોજ રાજની પુત્રી કહેલ છે. આ ચોદાણુ ભોજનો પત્તો લાગતો નથી પણ એ નડૂલના ચોદાણુ કુળનો કોઈ કટાયો હોવાના સંજવની દેખના મેં મુકી છે (ભુઓ પૃ ૧૫૧ તથા ૧૭૦) પણ મૂળરાજ અને નડૂલના ચોદાણુ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ હોવાનું અનુમાન કેવળ એટલા સંભવ ઉપરથી નથી બાધ્યુ પણ એ વખતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી. “ શાકભરીના ચોદાણુ રાજ માથે એને વેર થાય છે ત્યારે એણે એજ વશની બીજી શાખા એટલે નડૂલના ચોદાણુ સાથે મૈત્રી સંબંધ બાંધ્યો જણાય છે ” આવું મારું અનુમાન છે. વળી માળવાના મુજરાજે ત્યારે મૂળરાજને દળાબ્યો ત્યારે એને રક્ષણ આપવામાં નડૂલના ચોદાણુ રાજએ દયુડીના ધવલને મદદ કરી હોવાનો તર્ક સુધાના લેખના સ્ત્રો. ૭ ઉપરથી મેં કર્યો છે. અને એ વખતથી મૈત્રી

લખનાર ડા. કીલહોર્ન તથા ડા. દે. રા. લાંઝરકર આ દુર્લભરાજ તે શાકભરીના ચોદાણુ વિગ્રહરાજ (જેનો સ, ૧૦૩૦ નો લેખ મળ્યો છે જુઓ પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯)નો ભાષ્ય દુર્લભરાજ એમ કહે છે. પણ શ્રી. વિશ્વશ્વરનાથરેઉએ એ બે વિદ્વાનોથી જુદા પડીને આ દુર્લભરાજ તે ગુજરાતના ચામુક રાજનો પુત્ર દુર્લભરાજ એમ કહેલું છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૮૭) શ્રી. રામલાલભાઈનો પણ આવો મત હોય એમ “દુર્લભરાજથી આરંભી વિગ્રહ આધ્યા કર્યો છે.” એમ કહે છે તે ઉપરથી લાગે છે.

પણ મારા વિચાર પ્રમાણે ડા-કીલહોર્નનો મતજ સાચો છે. ગુજરાતનો દુર્લભરાજ હયુંડીના લેખમાં ઉલ્લેખ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે હયુંડીનો લેખ મ. ૧૦૫૩ માં લખાયેલો છે પણ તેમાં-ખાસ કરીને ૧૦ માં તથા ૧૨ શ્લોકમાં મુજ અને મૂળ-રાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ જોતાં ૧૧ માં શ્લોકમાં ઉલ્લિખિત દુર્લભરાજ એ બેનો સમકાલીન હોવાનો વધારે મંતવ્ય છે. પછી નહૂલના રાજ્યો માથે બીમદેવને ઝગડો થયો હતો એ મેં સુધાના લેખના આધારે સ્વીકાર્યું છે. પણ એજ લેખના શ્લોક, ૧૮ ના આધારે નહૂલનો ખાલપ્રસાદ બીમદેવનો સામંત હતો એમ મેં લખ્યું છે. (પૃ. ૧૯૮) શ્રી. રામલાલભાઈ “એ શ્લોક સમજવામાં મારી ભૂલ થયેલી છે એમ કહે છે” પણ મારી પહેલાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉએ એ શ્લોકનો મારી પેઠેજ અર્થ કરીને ખાલપ્રસાદને બીમદેવનો સામંત માન્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ. ૨૮૮) ખરી વાત એ છે કે સુધાની પ્રશસ્તિ લખનાર નહૂલના ચોદાણાનો આશ્રિત કવિ છે. હવે જો શ્રી. રામલાલભાઈ અતિચલતયા સખ્દો ઉપર બાર મુકાને જોવો અર્થ એ શ્લોકનો કાઢે છે તેવો બીમને હરાવ્યાનો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો ચરણગુગ્ગલીમર્દનઘ્યાજતઃ એવા સખ્દો કોઈ લખે ખરો? બીમના પરાજવના વાચકે ૨૫૯ સખ્દો જ લખે ના? ચરણોનું મર્દન તો તાબેદારીનું હમેશાં સ્ત્યક છે; એનો બીજો અર્થ જ ન થઈ શકે. જ્યારે અતિ-

વલત્તયા અને કુર્ચનૂપીડાં નો અર્થ ધણો બાર ઈર્ષ ને-પુશામત કરીને દખાણુ કર્યું એવો પુશાથી થઈ શકે.

અને મળરાજની સાથે જલિરાજ લડ્યો હતો એમ શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તે શા ઉપરથી? મુંધાના લેખના શ્લોકમાં તો “મુંજરાજના લશ્કરને હરાવ્યાની વાત છે.”

“પૃથ્વીપાલે કર્ણના સૈન્યને હરાવ્યું હતું.” એ વાત મેં મુંધાના લેખ ઉપરથી લખી જ છે (પૃ. ૨૦૭) પણ પછી જો જલદેવ કે યોજકે ગુજરાતના રાજાનો મામંન બન્યો હતો એમ મુંધાના શ્લો. ૨૪ (પૃ. ૨૦૭ ટિ. ૨ માં ૨૩ છે ત્યાં ૨૪ જોઈએ.) ઉપરથી લખ્યું છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથજી પણ એ શ્લોકનો એ પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે. (જુઓ બારત કે પ્રાચીન રાજવંશ બા. ૧ પૃ. ૨૬૧) જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈ એ શ્લોકના શકત્યા શબ્દ ઉપર અણુધટતો બાર મુઠ્ઠી યોજકને સ્વનંત્ર ધારે છે. એટલે પાટણના રાજાને હરાવીને અણહિલપુરના રાજા તરીકે યોજક દેહો હતો. એમ હોય તો ઉપરના શ્લોકમાં પાટણના રાજાને હરાવ્યાની વાત એ વશનો કવિ લખ્યા વગર રહે ખરો? શક્તિશાળી સામન્ત યોજક હતો એટલો અર્થ શ્રી. ત્રિ. રેઉ કહે છે તેમ શકત્યા શબ્દમાંથી નીકળે છે. એથી વધારે અર્થ સ્વભાવિક રીતે ન નીકળે.

માળવા દેશને પડતો મુકે છે અને આ હુમલો કરનાર નફલનો યોજક હોવો જોઈએ એવી વિચિત્ર કલ્પના કરે છે. પણ આ તો મને અતિ દુરાકૃષ્ટ કલ્પના લાગે છે.

શ્રી. રામલાલભાઈના આ મત માટે શ્રી. રસિકલાલભાઈએ પણ સંકા દર્શાવી છે. (જુઓ કાવ્યાનુસાસનનો ઉ. પૃ. ૧૬૫ ટિ.) વસ્તુસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યું ત્યારે યશોવર્મા ગાદી ઉપર હતો એ સમકાલીન દ્વાચત્રયમાંથી મેર તુંગના જાણવામાં આવ્યું હતું પણ યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર કેટલા વર્ષથી હતો એ ખબર મેરતુંગને ન હોય એ સમજાય એવું છે. અને તેથી તેણે માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા લખી દીધું.<sup>૧</sup> તે આપણે આજે માળવાના ઇતિહાસના જ્ઞાનથી સુધારી શકીએ. પણ જો પ્ર-ચિ. એ આપેલા વૃત્તાંતમાંથી માળવાનેય પડતું મુકવું હોય તો હુમલાની માત સાચી માનવાની શી જરૂર છે ?

(૨૨) પ્ર. ૬૨ પૃ. ૨૪૮ શ્રી. રામલાલભાઈ “માલવાનું રાજ્ય તો યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાછું સોંપેલું હોવું જોઈએ” એમ ધારે છે. (માનસી પૃ. ૪૧૦) માળવાનો કાંઈક ભાગ યશોવર્મા તથા એના વંશજોના હાથમાં રહ્યો હોય-શ્રી રામલાલભાઈ ધારે છે તેમ યશોવર્મા-એજ સામંતપદ સ્વીકાર્યું હોય એ સંભવિત છે. બાકી માળવામાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અને અજયદેવના લેખો મળ્યા છે એ પ્રમળ પુરાવાને આધારે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ અને શ્રી. ઐ. હો. જોશી પેઠે માળવાના ધણા ભાગ ઉપર ગુજરાતના રાજાઓનો અધિકાર હતો એમ હું પણ માનું છું. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૫૦-૧૫૬ તથા ના પ્ર. ૫ ભા. ૬ અં ૩ પૃ. ૨૭૩).

(૨૩) પૃષ્ઠ ૨૧૪ પ. ૯

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પત્રિમમાં	પૂર્વમાં

૧ દંતકથામાં નામની ગરબડ થઈ જવાના પણ દાખલા મળશે. ઉપરનાજ અનુસંધાનમાં જોઈએ તો પ્ર. ચિ. માં નરવર્માને બદલે જેમ યશોવર્મા આવ્યું છે તેમ અન્યથા યશોવર્માને બદલે નરવર્મા આવી ગયું છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૧)

„ ૨૧૫ ૩ સૂત્ર સ્થૂક

„ ૨૬૦ ૧૫ સરસ્વતીને કાઠે સહસ્રલિંગ સરોવરને કાઠે

(૨૪) પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૩૯ ની ૧૮ મી પંક્તિમાં કાગળ ફાડી નાખ્યો એમ છે તેને બદલે 'લેખ ફાડી નાખ્યો' એમ છે. પ્ર. ચિ. મૂળમાં પટ્ટક શબ્દ છે અને શ્રી રામલાલભાઈ (માનસી ૪૧૭ મા) કહે છે તેમ આવી સનદો તે વખતે કપડા ઉપર લખાતી હોવાનો મંભવ છે.

(૨૫) પ્ર. ૧૨ પૃ ૨૬૦ મા સિદ્ધરાજના ધાર્મિક કાર્યોની નોંધ છે, તેમાં ઉમેરવાનું કે શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દ્વેએ શુદ્ધિ પ્રકાશ (વર્ષ ૮૬ અં. ૧ પૃ ૬૮)માં નોંધ્યું છે તેમ દ્વાયમ્ય મ. ૧૫ 'સો. ૧૦૫ થી ૭માં તથા સરસ્વતી પુગણમાં સિદ્ધરાજે યજ્ઞો કર્યા હોવાનું કહ્યું છે. બાઇ દવે કહે છે તેમ આ યજ્ઞો એટલે મદિરામાં દેવોના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો વગેરે નિમિત્તે રૂપાગ જેવા પાગો હોવા એમ છે.

(૨૬) જગદેવ—પૃ. ૨૬૮ માળવાના રાજા ઉદ્યાદિત્યનો જગદેવ નામનો યુગ ઐતિહાસિક બ્યક્તિ હોવાની વાત મેં કશુંય કરી છે. પણ સિદ્ધરાજના દરબારમાં જે જગદેવ હતો તે આ પરમાત્મ નહિ પણ સાન્તગુણનો હોવાનો મંભવ મેં માન્યો છે. (જુઓ પૃ. ૨૬૮, ૨૬૯ તથા કૌમુદી જીન ૧૬૩૩ પૃ. ૫૦૫ ઉપર મારો લેખ) હવે શ્રી. ગમલાલ બાઇ આ જગદેવ તે પરમાત્મ ગુણો જગદેવ એવું માનવાના મતના છે. એટલે મારા મતનાં કારણો ફરી સ્પષ્ટ કરે. જગદેવ વિષે બાટોની દત્તકથા જે રામભાણમાં ઉતારી છે, તેમાંથી ઉદ્યાદિત્યના એક યુગનું નામ જગદેવ હતું એટલી જ વાત સાચી ફરી છે. બાકી જગદેવે બાવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કર્યું વગેરે ઘણી વાતો ખોટી છે. જગદેવ ધાગની ગાદી ઉપર એકા હોવાનો ખીલકુલ પુરાવો મળ્યો નથી. છતાં એ દત્તકથાના જોરથી શ્રી. રામલાલ-ભાઈ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના આરંભમાં જગદેવને મુકવા ઈચ્છે છે. પણ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો ત્યારે જગદેવની ઉમ્મર પંદર વર્ષની હતી

એમ દત્તકથા કહે છે, દત્તકથાનો તે ભાગ પણ છોડી દેવો પડશે. કારણ કે મેં કૌમુદીવાળા લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ આ જગદેવની ૧૫ વર્ષની ઉંમર વખતે તો પાટણની આદી ઉપર બીમદેવ હતો. જ્યાં પોતાના ઘડપણમાં જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો હોય એવું શ્રી. રામલાલભાઈના કહેવા પ્રમાણે માનીએ તો એ એ માળવા સાથેના સિદ્ધરાજના યુદ્ધ વખતે જીવતો હોવાનો સંભવ નથી.

પણ આ વિષયમાં મારો મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે કઈ દત્તકથાને પ્રમાણ્યૂ ભૂત માનવી ? ભાટોમાં એક દત્તકથા ચાલે છે જે રાસમાળામાં ઉતારી છે. બીજી દત્તકથા પ્ર. ચિ. માં લખેલી મળે છે. એમાંથી કઈ વધારે વજનદાર ગણાય ? મારા મતે તો નિઃસંદેહ બીજી અને એ પ્ર. ચિ. વાળી દત્તકથામાં જગદેવને માળવાનો કુમાર નથી 'કહ્યો. એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજ પાસેથી ગયા પછી કુંતલ દેશના પરમદર્દી પાસે જગદેવ રહ્યો હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સાચું માનીએ તો પરમાર જગદેવ કરતાં સાન્તર કુળના જગદેવ સાથે એનો વધારે મેળ ખાય છે. પ્ર. ચિ. માંયે જગદેવને આશય આપનાર કુંતલ પરમદર્દીને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યો હોવાની વાત લખી છે તેમાં ગડબડ થઈ છે. ખરી રીતે છુંદેલખંડના ચંદેલ પરમદર્દીને સં. ૧૨૩૬માં પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો હતો. જૂના કાળમાં અને છેટેના પ્રદેશમાં બનેલા બનાવો સોંભળીને લખવામાં એવી ગડબડ થવાનો સંભવ છે.

૧ જગદેવ એ થઇ ગયા છે એ નિઃસંદેહ.

૨ બાટોની દતકયામાં બેનો ગોટાળો થઈ ગયો હોવાનો સંભવ છે.

૩ મેરુતુંજે જેટલી વાત કહી છે તેટલી માનતું કુળના જગદેવને ફીક લાગુ પડે છે.

૪ બાટોનો વિસ્તાર કદિપન છે અને સાલો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પણ માળવાના પગમાર ઉદ્યાદિત્યનો ફટાયો કુવર જગદેવ થઇ ગયો હોવાની વાત સાચી છે. પણ એ ધારની ગાદીએ બેટો હોવાની વાત ખોટી છે.

૫ સિદ્ધગજના દરબારમાં કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ ગૂર્જર રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ પરમાર કુળનો હતો કે સાન્તર કુળનો હતો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ જૈનદના લેખમાં પગમાર જગદેવે ગૂર્જર વીરોને હરાવ્યાનું કથન છે અને સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમાર જગદેવ કરતાં પાછલા કાળમાં થયો છે. એ બે લોકીકતોને માથે બોતાં સાન્તર જગદેવ, સિદ્ધરાજપાસે રહ્યો હોવાનો વધારે સંભવ છે.



થાય છે એમ એજન પુ ૩ અં. ૩ પૃ. ૪૦૪ માં 'ચાહડ ચર્ચા' મથાળા નીચે મે લખ્યું છે. શ્રી. રામલાલભાઈએ મારી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પછીના અંકમાં પ્રવર્તન કર્યો છે. એમ છતાં મને તેમાં ચાહડ કન્યા સિદ્ધરાજનો પ્રીતિપાત્ર, પણ હાથીઓના સ્વારોનો ઉપરી જેવો અધિકારીજ લાગે ■

શ્રી. રમિકલાલભાઈ પણ ચાહડને 'હાથીઓના લશ્કરનો વડો' કહે છે (જુઓ ઉ. પૃ. ૨૦૪)

(૨૬) મ. ૧૫ મુ. પૃ ૩૩૬ મુજરાત જીમ્નું મં ૧૨૨૨ એક સુદિ ૧૧ નું એક નવું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે; જેને શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશાહર દ્વેએ જુદિ પ્રકાશ. ૧૯૬૮નાં એપ્રિલ જૂન : અંકમાં છપાવ્યું છે. એ તામ્રપત્રથી મુજરાતની ગાદીએ જેમવાની જે તારિખ પૃ. ૩૩૬ માં અટકળે મુકી છે, તે પુરાવાંથી ચોક્કસ હરે છે. એ દાનપત્રથી અજયદેવની પંતી કર્પૂરદેવીના ચમ્પાચાહડ નાગર બાહ્ય પૂહડસુત પ્રભાકરને બાહ્યજવાડા ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવેલી છે

(૩૦) મ. ૨૨ પૃ ૪૩૬ મં. ૧૫૭૧ માં લખાયેલ એક અન્ય પ્રશસ્તિમાં મં ૧૩૬૦ માં કર્ણદેવનું રાજ્ય હોવાનું લખેલું છે. (પુરાતત્વ પુ. ૧ પૃ ૬૩) તે ઉપર આધાર રાખી શ્રી હીરકલકર કર્ણરાજન મં. ૧૩૬૦ સુધી પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ કહે છે (એજન પુ ૨ પૃ ૪૧૨). પણ સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસના પુરાવાની વિરુદ્ધ આ જગસો વર્ષ પછી લખાયેલ પ્રશસ્તિનું કથન માનવું મુશ્કેલ છે. વિચારએણી, પ્રવચન પરીક્ષા, ભાંડાગર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૧-૧૨ માં આપેલી વસાવળી વગેરેમાં પણ ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધી કર્ણદેવનો રાજ્યકાળ આપેલો છે. એનો અર્થ એવો મંભવિત છે ખરો કે કહી ૧૩૬૦ સુધી જીવેલો હશે જે કે પાટણનો રાજા નહિ હોય.

## શબ્દાનુક્રમણિકા

અકબર ૨૭૬

અકાલ વર્ષ કૃષ્ણ (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬,  
૯૧, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૪૨,  
૧૪૩, ૧૪૬

અકાલ વર્ષ ૮૫, ૮૬

અકાલ વર્ષ કૃષ્ણ ભાદરો (વંશવૃક્ષ)  
અ. ૧૭, ૯૦, ૯૨,

અકૃદેશ્વર (અકલેશ્વર) ૧૪,

અક્ષિમિત શુભ ૩

અમિતરા કલ્પના ૧૧૮, ૧૨૬

અજમેર કે અજમમેર ૨૦૫, ૨૫૧,  
૨૫૨, ૨૮૫, ૩૩૪

અજમેરના ચોહાણોની વંશાવળી ૪૬૧

અજયદેવ ૩૩૧, ૩૩૨ થી ૩૩૮,

અર્જુનદેવના મંત્રીઓ ૪૧૩

અર્જુનવર્મા (માળવનો) ૩૫૪, ૩૫૫  
૩૫૬, ૪૫૭

અણદિલ ચોહાણ ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮

અણદિવપુર પાટણની સ્થાપના ૫૫,  
૫૬, ૫૭

અણદિલ બરવાડ ૫૬

અવિકરણિક ૧૯

અન્તર્વેદી દેરા ૩૨૬

અન્નચત્રે ૩૧

અનાવડનો લેખ ૪૨૩

અનુત્પત્તદાન સમુદ્રચોદક ૨૦

અનુપમાદેવી-તેજપાલની સ્ત્રી ૩૮૮

અનુલોભ વિવાહની વલ્લભી સમયમા

અમોઘવર્ષ ત્રીજો (વસત્રય) અ. ૧૬,

૧૪૩

અયોધ્યા ૮, ૧૧, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૫,

૧૨૬

અર્જુનામ્ન=આનાક

અર્જુનામ્ન જુઓ આત્ર

અરિકેસરી ૧૦૧

અરિસિદ્ધ ૩૯૪, ૪૦૬

અક્ષતમરા મુમુક્ષુદીન ૩૮૦

અલ્પમનસૂર ખસીકે ૭૪

અલ્પદ્રીસી ૧૦૪, ૧૦૭

અલ્પમુદી ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૦૭

અલ્પદ્રીનના લક્ષ્મીની જુઓ જાન ઉપર

અલ્પ ૪૩૩, ૪૩૪

અલ્પદ્રીન મુલતાન ૪૩૧, ૪૪૦

અવનિવર્તી ૯૫, ૯૬, ૧૩૨, ૧૪૫

અવન્ટી ૮

અવન્ટીનાય ગિરિદ ૨૪૦, ૨૪૫

અવન્ટી મંડલ ૨૪૮

અવન્ટી મુંદરી ૧૧૦

અવલોકિત ૨૨

આત્રોલી છારોલીનું દાનપત્ર ૬૮, ૬૯

આદિવરાહ (જુઓ મિહિર બોત્ર)

આનર્ત (સર્વાત્રીનો પુત્ર) ૧, ૨

આનર્તદેરા ૭, ૮, ૩૮, ૩૯, ૪૩, ૯૪

આનર્તપુત્ર ૧૪, ૧૭, ૩૮

આનાક (અજમેરનો) જુઓ આત્ર

આનાક (વાલેલાનો મૂળ પુત્ર) ૩૬૩,

૩૬૪, ૩૬૫

આનર્દ (મંત્રી) ૨૬૬

આનર્દપુત્ર ૧૪૩, ૧૪૫

આત્ર (અજમેરનો રાજા) ૨૫૧, ૨૫૨,

૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૯, ૩૨૭

આન્ધ્રો ૪

આંબડ (મંત્રી) ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૬,

૩૧૭, ૩૩૨

આંબાક રાણીમપુત્ર ૩૨૧

આંબાસહુ અ. ૧૧

આખુંમક અ. ૧૦, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨,

૧૬૦, ૪૨૬

આખુના પરમારોનો રાજવંશ ૪૫૮

આખુપર્વત ૧૧૮

આમ્રમટ-ગુઓ આગર

આયુક્ત ૧૮

આરબો ૭૩

આલિંગ (મત્રી) ૨૮૫, ૩૧૮

આલુદેવ (નરેલનો) ૨૬૭, ૨૮૮,

૨૯૧, ૩૦૭, ૩૨૪

આસધર (બાહ્ય) ૩૪૮

આશરાજ (નડોલનો) ૨૪૬, ૨૫૧,

૨૬૮, ૨૭૮, ૩૨૪

આશરાજ (વસ્તુપાલના પિતા) ૩૮૨

આશાપદ્મી ૨૦૩, ૨૧૭, ૪૦૪, ૪૨૪,

ધુનપુરિનાહ (આરબ લેખક) ૧૦૪,

૧૦૮

ધુન હૌકલ ૧૦૪

હર્યા ૩૨૮

હરજ ૩૪૦

હાજેન ૮, ૧૪૬, ૧૪૭, ૨૪૩, ૨૪૮

હાજેનનો લેખ ૨૪૮, ૩૧૮

ઉત્ત્રા ૩૭૪

જીવન મત્રી ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૪,

૨૮૭ ૩૦૦, ૩૧૫ ૩૧૬, ૩૨૨,

૪૦૫

એલાપુર (ઇલોરા)નું કૈલાસ મંદિર ૧૦૬  
 એલાપુર (ઇલોરા ગ્રામ)નો લેખ ૬૮  
 એલુરા-જુઓ એલાપુર  
 આરપાડ ૨૦૯  
 ઓચિત્ય વિચાર ચર્ચા ૧૪૯  
 અ કલેશ્વર ૯૧  
 આખડ બીમરેલ ખીલનો મત્રી ૩૬૧  
 કક્કલ કે કક્કાલ (વંશાવલિ) અ. ૧૬  
 કકુલ્લ કે કકુલ્લ અ. ૧૮, ૭૪  
 કમ્પ ૮, ૧૫૭, ૧૫૪, ૧૮૬, ૩૨૮  
 કડી પ્રાન્ત ૧૪૪  
 કનખગતીય (આયુ) ૩૫૧  
 કનોળ ૫૨, ૮૦, ૮૧, ૮૮, ૯૪, ૯૭,

કર્ણની માળવા સામેના યુદ્ધમાં હાર  
 ૨૦૪  
 કર્ણનું મત્રીમંડળ ૨૧૫  
 કર્ણ મેરપ્રાસાદ ૨૧૬  
 કર્ણસાગર તળાવ ૨૧૩, ૨૧૬  
 કર્ણ સોલકી પહેલો ૨૦૧, ૨૦૩ થી  
 ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૫૨, ૨૮૧,  
 ૪૪૨  
 કર્ણાટક ૯૧, ૨૦૯, ૨૧૦, ૩૨૯, ૪૦૧  
 કર્ણાવતી ૨૧૩, ૨૧૪  
 કર્ણે કરેલો લાટનો વિનય ૨૦૮  
 કર્ણે નફાલતા ચોદાણાને વરા કર્યા ૨૦૭  
 કલચૂરીઓ ૪

કાન્દ મંત્રી ૪૨૬  
 કાન્થ કુબ્જ ( જુઓ કુબ્જ ) ૫૧,  
 ૫૫, ૯૨, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧,  
 ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૫૬, ૧૬૨  
 કામળે-૪ ૬૬  
 કાયસ્થ ૧૪૫, ૧૬૮, ૧૮૬  
 કાલિદાસ ૧૭  
 કાલ્પન ૧૩૩, ૨૫૫  
 કાવીના દાનપત્રો ૭૭, ૮૪  
 કાવેરી નદી ૨૮૩  
 કાસકદ ૩૪૨  
 કાસકદ=કાસદ્રા ૩૮૫  
 કારા ૩૭૮  
 કારમીર ૧૧૮  
 કારમીરાદેવી ૨૮૨  
 કિરાડ ૧૬૦

કુમારદેવી (વસ્તુપાત્રની માતા) ૩૮૨  
 કુમારપાલ ૨૨૬, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૧  
 થી ૩૩૧, ૪૪૨  
 કુમારપાલના દિગ્વિજયનું વર્ણન ૨૬૬  
 કુમારપાલના દુકાનચકો ૩૧૬  
 કુમારપાલના ધાર્મિક અધિકારીઓ  
 ૩૨૨  
 કુમારપાલના મહામાત્રાઓ ૩૧૮  
 કુમારપાલના સામતો ૩૧૫, ૩૨૩  
 કુમારપાલના જનમદિરો ૩૧૩  
 = લોકોપથોની કાર્યો ૩૦૦  
 કુમારપાલની અન્તરેષ્ટપર ચકાઈ ૨૮૫  
 કુમારપાલની નિર્ધારના ૩૧૪  
 " દીનચર્યા ૩૨૬  
 " મસ્ત્રીકાન્તુન ઉપર ચકાઈ  
 ૨૬૩

કુમારવિહાર ૩૨૭

કુમુદચન્દ્ર ૨૬૫, ૨૭૦

કુવચન્દ ૧૯૨

કુવલયાશ્વ ચરિત્ર ૪૦૮, ૪૧૫

કુરાસ્યલી ૧

કૃષ્ણ નીમે (વરાહ) અ ૧૬, ૧૪૩

કૃષ્ણદેવ (આણુનો) ૧૯૮, ૧૯૯,  
૪૫૮

કૃષ્ણરામ અકાલચર્મ (લાટનો વરાહ) અ ૧૭, ૮૩

કૃષ્ણરામદેવ (પરમાર વરાનો) ૧૪૬,  
૪૫૬

કૃષ્ણરામ બીને (વરાહ) અ ૧૬,  
૬૦, ૬૧, ૬૨ ૬૭, ૬૮, ૧૦૧

કૃષ્ણ શુભવ્રત (વરાહ) અ ૧૫,  
૬૮, ૭૭, ૭૧, ૭૫

કેદારરાશિ ૩૫૧

કેવલકૃષ્ણ (નફલનો) ૨૮૯, ૩૦૭, ૬૮  
૨, ૩૪૧, ૩૪૨, ૪૬૪,

કેરાવ (સિદ્ધરામનો સેનાપતિ) ૨૪૪,  
૨૬૫

કથકાટ ૧૮૭

કથડી ૧૬૪

કથાકુર્મ ૧૫૮, ૧૫

કળોઈ ૧૬૩

ખતીબ ૨૭૧

ખાનદેરા ૧૩૪

ખાસખા (મુસ્લીમ સરદાર) ૩૭

ખેટક (ખેડા) જીલ્લો ૧૪, ૧૪૪, ૧૫૬

ખેડમદ અ ૧૦

ખેડા ૬૫, ૬૮, ૭૭, ૮૨, ૮૫, ૯૨,  
૮૮, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨

ખેમાર ૨૩૧ થી ૨૩૬, ૪૬૦

ખેરાત ૧૬૮

ખેટિય ૧૪૬, અ ૧૬, ૧૪૭

ખોમાણ (ખેવાડનો રામ) ૧૪૬

ખોડેસ્વર (સિંઘણનો સેનાપતિ)  
૩૭૭

ખલાત ૭૭, ૧૦૦, ૨૬૫ ૨૭૧,  
૨ ૭, ૩૬૫ ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૬

૩૭૪, ૩૮૩ ૩૮૬

ખલાતનું તામ્રપત્ર ૧૦૧, ૧૦

ગુજરાતની હદ ૩૮  
 ગુજરાતમા આર્યો ૧  
 ગુજરાતમા મહાન ષ્ટ્રી અને ક્ષણિકી  
 વસ્તીનો પ્રવેશ ૧૧૩  
 ગુજરાતમા મુસ્લીમો અને પારસીઓ  
 ૧૧૩  
 ગુજરાતમા વસેલી જાતો ૫  
 ગુજરાતમાં ૪૬, ૧૦૧, ૧૩૩, ૧૩૪,  
 ૧૩૫  
 ગુજરાતમાં ૪૦૭  
 ગુજરાત ૧૦૬  
 ગુજરાત ૪, ૫  
 ગુજરાત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ ૮  
 ગુજરાતમાં ૪૫ ૮૮, ૧૩૨  
 ગુજરાત ૧૬૮  
 ગુજરાત ૨૧૨, ૪૭૨

ગોડવાડ ૧૪૮, ૧૬૧  
 ગોડવાડ દાનપત્રો ૪૯  
 ગોદાવરી નદી ૧૦૨, ૧૬૧  
 ગોદાવરી ૨૪૪  
 ગોદા ૨૪૪, ૩૭૫  
 ગોળમકુ ૮૨  
 ગોવિન્દ પહેલો (વરાહ) અ ૧૫,  
 ૬૯  
 , જીલ્લો ( ) અ ૧૫ ૭૫,  
 ૭૬  
 " જીલ્લો ( ) અ ૧૫ ૭૭,  
 ૭૮, ૮૧  
 " જીલ્લો ( ) અ ૧૬, ૮૩,  
 ૮૮, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬ ૧૪૩  
 ગોવિન્દ પ્રભુત વર્ષ (વરાહ) અ.  
 ૧૭, ૮૩, ૮૪, ૮૫



અદ્રશ્ય વિક્રમાદિત્ય ૪, ૮

અન્દ્રપુર ૨૦૬

અન્દ્રવશ ૧૨૧ થી ૧૨૪

અન્દ્રમુરો મ ત્રી ૨૬૫

અદેહોતી વ સાવળી ૪૬૬

અદકય ૧૨૬

અબ્દન ૪

આચિમદેવ (ભીમદેવનો મ ત્રી) ૩૫૦

આટભટ ૧૮

આપ } જુઓ આવડા

આપોતકંઠ

આપોતકંઠ જ્ઞાતિ અ. ૧૧

આમુડ અ. ૧૧

આમુડ કે ફલ્લિશાનનું માળવાથી  
લુંદાણ અને ઘસી પ્રમાણ ૧૭૨,  
૧૭૩

આમુડ (આવડો શાન) ૧૦, ૧૧

આમુડનો ધીવરાજ્યાલિષેક ૧૭૨

આમુડ (સોમડો) ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૬૫,  
૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૨ થી ૧૭૮  
૪૪૨

આવડા સમયના ખેરક-પહેરવેશ ૧૦૭

આવડા સમયના મુખ સમૃદ્ધિ ૧૦૬

આવડા સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ ૧૦૮

આવડા સમયની વાષા ૧૦૬

આવડા સમયની વસ્તી અને વેપાર  
૧૦૬

આવડા સમયની સામાજિક સ્થિતિ

૧૧૦, ૧૧૧

આવડા સમયનો રાજ્યવહોવટ ૧૦૬

આહટમટ અ. ૧૦

આહડ ૨૮૮, ૨૮૯

આહડ (ઉદયનનો પુત્ર) ૨૯૮, ૩૧૭,  
૪૦૫

આહમાન-(જુઓ ચોહાણ)

આહ પડિત ૪૨૫, ૪૨૭

ચિતોડ ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૭૩, ૨૮૧,  
૨૮૭, ૩૧૨, ૩૧૮, ૩૨૦

ચિતામણી પાર્શ્વનાથનો લેખ ૪૧૬,  
૪૨૫, ૪૨૭

ચીપણુનો લેખ ૨૬૪

ચકાસમાએતી વ સાવળી ૪૬૦

જગનુગ (વરાહ) અ ૧૬, ૯૮  
 જગદેકમલ ૨૫૩, ૨૬૮, ૪૭૦  
 જગદેવ પરમાર ૨૬૮, ૨૬૯  
 જમીન મહેસુલ વલણી સમયગા ૨૧  
 જમીન માપણી „ „ ૨૧  
 જગમ (વનરાજનો અમાત્ય) ૫૮  
 જગમક (મૂળરાજનો મત્રી) ૧૬૯  
 જગમુખી નદી ૧૫૩  
 જગમુખ ૧૪, ૬૮, ૧૪૮  
 જલદહા (કુમારપાનની રાણી) ૨૮૬,  
 ૨ ૦, ૩૨૭  
 જમડેશી (કાદબ વરી) ૨૦૬, ૨૧૦,  
 ૨૧૧, ૨૬૮, ૪૭૦

જયસિંહસુરિ ૨૯૮, ૩૯૪  
 જયશિખરી અ ૧૦, ૫૧  
 જસમાઓડસુની દલકથા ૨૫૮  
 જસકવરગા (વનરાજની મા) અ ૧૦  
 જસોવવવ (મત્રી) ૩૧૮  
 જાદીરાણો ૧૧૩  
 જાળાનીપુર ૨૦૯  
 જાનધાર દેરા ૩૨૮  
 જાવેર ૩ ૭  
 જાવેરનો લેખ ૩૦-  
 જિનેશ્વરસુરિ ૧૭૮  
 જુઝૂ ગુર્જર ૧૦૫  
 જુનૈદ સિન્ધનો મુખો ૪૭

હોમોનો કિલો ૪૧૦

અમર મંત્રી ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૬,

૧૯૭, ૧૯૯

હિંડવાના-હેડવાના ૮૮

હુંગરપુર ૨૪૮, ૩૫૨

તથોળ ૧૪૦

તલવાડાનો લેખ ૨૪૯, ૨૫૩

તળામ ૩૫૦

તળોડ ૧૪૪

તાપી નદી ૧૪, ૮૩

તામ્રપત્રોનું સંસ્કૃત ૨૨૦

તિલંગદેરા ૧૫૬

હુંગલદ્રા નદી ૭૮

દુપાખ સુખો ૬

તેજપાલનું આશુનું મંદિર ૩૮૭, ૩૮૮

તેજપાલ મંત્રી ૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૨,

૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૮,

૩૯૯

તેજસિંહ (મેવાડનો રાજા) ૪૦૧

તેજપ (ચાણક્ય રાજા) ૧૦૦, ૧૨૭,

૧૪૬, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૧,

ત્રિભુવનપાલ (સોલંકી રાજા) ૩૬૬,

૩૬૭, ૩૯૮, ૪૪૨

ત્રિભુવન વિહાર ૩૧૩

ત્રિલોચનપાલ (લાટનો સોલંકી રાજા)

૧૨૦, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૭, ૨૦૮,

૨૦૯

ત્રૈલોક્ય ૪

ત્રૈલોક્ય મલ્લ-કર્ણનું બિરદ ૨૧૫

ચાણેશ્વર ૧૮૬

દેદે કે દેદે ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬

દેવપારિક ૧૯

દેદે પેદેલો (ભક્ષ્યનો) ૬૪

દધિપદ્મ ભુચો હોહા

દધિસ્થલો (દેવળી) ૨૦૩

દન્તીકુર્મ બીલો અ. ૧૫, ૬૮, ૬૯,

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૫

દન્તીવર્મા (કર્કનો પુત્ર) અ. ૧૭, ૮૨

૮૬

દન્તીવર્મા (કુવ બીલનો ભાઈ) અ.

૧૭, ૮૯, ૯૦, ૧૦૮

દન્તીવર્મા પેદેલો (વંશવૃદ્ધ) અ. ૧૫

દર્શાવતી (હોમો) ૩૪૭

દિવિરપતિ ૨૩

દીર્ઘાચાર્ય ૧૬૨

દીલ્હી ૧૮૬

દુર્લભદેવી (દુર્લભ રાજની રાણી) ૧૭૭

દુર્લભરાજ ૧૭૨ થી ૧૭૮, ૧૭૯,  
૧૯૭, ૧૯૮, ૨૫૮, ૪૪૨

દુર્લભરાજ (કર્ણનો સામંત) ૨૦૮, ૨૦૯

દુર્લભરાજ (ચૌહાણ) ૨૦૫, ૨૦૬,  
૨૫૨, ૪૬૨, ૪૮૨

દુર્લભરાજનું માળવા તરફ પ્રયાણ ૧૭૩

દુર્લભરાજનું છાટ લપર આક્રમણ ૧૭૭

દુર્લભ સરૌવર ૧૭૬, ૨૫૮

દુર્લભાચાર્ય ૧૬૨

દુઃરાલ (ચૌહાણ) જુઓ દુર્લભરાજ

ધરણી વરાહ (પરમાર આયુનો) ૧૬૦  
૧૬૧, ૪૫૮

ધરણી વરાહ (વઢવાણનો રાજા) ૪૮  
૯૬, ૯૭, ૧૦૧, ૧૫૩, ૧૬૦

ધવલ (રાઠૂકૂટ રાજા) ૧૪૮, ૧૪૯,  
૧૬૦, ૧૬૧, ૨૭૦

ધવલક-કર્ણનો મત્રી ૨૧૫

ધવલક ગામ ૩૬૪

ધવલકે ધવલક (વાવેલો) ૩૬૩, ૩૬૪,  
૪૪૩

ધવલપ્પ ૯૧, ૧૦૧

ધાધલદેવ ચૌહાણ ૩૬૧, ૩૭૩

ધારા ૧૫ સુ ૪૦૦, ૪૦૮

ધારાનગરી ૧૪૬ ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૪૩

૧૯૭, ૨૦૭, ૨૬૮  
 નન્દીપુર ગોત્ર ૪૦૩  
 નરચંદ્રશરિ ૩૮૪  
 નરપતિ કવિ ૩૩૪  
 નરવર્મા (માળવાનો રાજા) ૨૪૦, ૨૪૧,  
 ૨૪૨, ૨૪૫, ૪૫૬  
 નરસિંહ બીજો ૧૦૧  
 નર્મદા નદી ૭૦ ૮  
 નવધણુ ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪,  
 ૨૩૫ ૪૬૦  
 નવસારી ૧૪, ૬૫ ૮૧ ૧૮૪, ૨૦  
 નવસારીનું દાનપત્ર ૮૦ ૮૧, ૮૨,  
 ૯૯, ૧૦૮, ૨૦૮  
 નવમાહસાક ચરિત ૧૪૫  
 નહરવાલા—અણુદિલ ખાટણુ  
 નાઈકાદેવી મૂળરાજ બીજાની મા ૩૩૯  
 નાગદા એવાડની રાજધાની ૭૭, ૩૮૦  
 ૩૮૧  
 નાગડમ ત્રી ૩૯૨ ૩૮૩, ૩૮૮, ૪૦૪,  
 ૪૦૫  
 નાભટ્ટ અ ૧૮, ૭૮, ૭, ૮૦,  
 ૮૧, ૯૪, ૯૭  
 નાગરજ્ઞાતિ ૧૪૩, ૧૪૫  
 નાગરાજ ૧૭૫, ૧૭૯  
 નાગસારિકા (નવસારી) ૮૩ ૨૦૮  
 નાગલ્લહેવી ૪૦૯  
 નાગાવલોક અ ૧૮, ૬૪, ૬૫, ૭૧,  
 ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૯૪  
 નાગોર ૩૨૯  
 નાટોલના ચોહાલોનો ન શાવળી ૪૬૩

નાટોલનો લેખ ૨૬૨  
 નાનાક કવિ ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૮૮, ૪૧૫  
 નાનાક પ્રસન્નિ ૪૦૬  
 નાદીપુરી (નાદોદ) ૧૧, ૧૪, ૨૮૬,  
 ૨૮૦  
 નારાયણ ૮૩  
 નિનાદીક્ષિત ૧૪૩  
 નિરૂપમ (લાટનો રાજા) ૮૬  
 નૂરદિન ઇસ્માઈલી ૨૭૧  
 નેમાદિત્ય ૮૨  
 નેહરવાલા અણુદિલવાડ ૧૦૪  
 નૈમધની ઈલા ૪૨૫, ૪૨૭  
 પચગ્રામ ૩૬૮, ૩૭૦  
 પચમહાલ ૨૪૩  
 પચાસર અ ૧૦, ૧૧, ૪૮ ૫૦,  
 ૫૧, ૫૩, ૫૮, ૬૫ ૧૪૨  
 પચાસર પાર્શ્વનાથ પદ  
 પચક ૧૫  
 પદ્યશ્રુત કે પરિમલ કવિ ૧૪૫, ૧૪૬  
 પદ્યસિંહ ૪૦૫  
 પદાવતી (દુમારપાલની રાણી) ૩૨૭  
 પપ કવિ ૧૦૧  
 પપ બારેત ૧૦૧  
 પરમદેવ ૧૮૫  
 પરમદર્શી ૨૫૩, ૩૩૯, ૪૭૦  
 પરમાર વરા ૧૪૨ ની વશાવળી  
 ૪૫૬, ૪૫૮  
 પરમારો ૩૨  
 પરસારામ (વનરાજનો બાપ) અ. ૧૦  
 પર્ણદત્ત સુબો ૬, ૧૦

પ્રત્યક્ ૬૧, ૬૭, ૬૮

પ્રતાપમંદવ (વાયેરો) ૭ ૧, ૩૦૨  
૪૪૩

પ્રતાપમંદવ (કુમારપાવની દીકરીનો  
દીકરો) ૩૩૨

પ્રતાપસિંહ (નરોલનો દ.નાયક) ૩૨૪

પ્રતિબા વિવાહ ૩૧

પ્રતિસરક ૨૦

પ્રતિહાર (એ નામનો નિધિગારી) ૨૨

પ્રતિહારો (ક્રમોજના) ૬૨ ૬૩ થી  
૧૦૨ ૧૦૩, ૧૩૧, ૧૮ (વચનનો)

પ્રતિહારો (મંડોળના) ૬૨

પ્રભાસપાટણ ૧૬૭, ૨૫૩ ૪૦૭

પ્રદક્ષાન દેવ પરમાર ૨૨૫ ૨૩૫,

૪૬૩, ૪૮૩

પૃથ્વીપાવ (મત્રી) ૨૬૬ ૩૧૦

પૃથ્વીરાજ ચોડાસ ૩૪૬

પૃથ્વીરાજ રસો ૩૪૬

રેમલદેવી (કુમારપાવની બેન) ૨૮૧,  
૩૨૭

ચોરવા નાન ૩/૧

બકવાદેવી કે બકુવાદેવી ૨૦૧, ૨૮૨

બકવાવતી—બકુવાદેવી ૨૦૩

બગદાદ ૩/૦

બગસરા ૪૦૮

બગુમરા ૮૦

બગુમરાનું ફાળપત્ર ૮૫ ૮૬ ૮ ૮૭

બા. (બાગ) ૮૦

બાગ ત્રિજિ ૮૫

બાગરાજ અ. ૧૦

બાદામી ૮૨

બાળરોમ્ભૂત ૨૨૭, ૨૨૮, તથા અ. ૧૩

બારપ (બાર્યનો) ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૫૫,

૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮

બાલચન્દ્ર કવિ ૩૩૨, ૩૬૪

બાલપ્રસાદ (ચાહાણ નરૂણનો) ૧૬૮,

૧૯૬, ૪૮૩

બાલ મૂલરાજ જીઓ મૂલરાજ બીલે

બાલીનો લેખ ૨૭૭, ૩૧૮

બાહુલોદ ૨૧૦

બાળલક્ષ્મી પ્રચાર ૨૧૬

બિહલુ કવિ ૧૧૮, ૧૨૧, ૨૧૬

બિહારીનો લેખ ૧૨૦

બીજ ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬

બીલેટ્યાનો લેખ ૨૬૬

ભુચકલા ગામ ૭૬

ચેટવા નદી ૩૩૩

ચૌદ મર્ત ૨૪

કાવભૂતિ કવિ ૫૨

કાર્તિકસ્વામી—લીલસા

કાવનગર ૩૫૨

કાવળૃદરપતિ ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨

કિત્તમાલ અ. ૧૦, ૪૮, ૪૯, ૬૪,

૬૫, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૯૪,

૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૬૧, ૧૬૩

કિલ્લમાલના ગુજરાત જીઓ ગુજરાત

કોમદેવના માળવા સાથે યુદ્ધો ૧૯૨

કોમદેવનું મંત્રીમંડળ ૧૯૬

કોમદેવને ધધુક સાથે યથેલી ખટપટ

૧૮૯

કોમદેવને ધારાની હુંદમાથી મળેલો

ભાગ ૧૯૬

કોમદેવ બીલને, મુસલમાનો સાથે

લડાઈ ૩૪૭

કોમદેવ પહેલાએ દીલ્હીના રાજાને

મુસલમાનોને હરાવવામાં મદદ

૯૩૧ ૦૮૯

શ્રીમદેવે ભોજને દળાળ્યો ૧૯૫  
 શ્રીમદેવે સોમનાથનું નવું મંદિર  
 બંધાવ્યું ૧૮૭  
 શ્રીમંત્રી દાનપ્રવૃત્તિ ૧૮૯  
 શ્રીમપલ્લી ગામ ૩૬૩  
 શ્રીમ પ્દેસાએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું ૨૦૦  
 શ્રીમ બીજાએ માગવા ખોલ્યું ૩૫૩  
 શ્રીમસિદ્ધ ૩૬૯, ૩૭૦  
 શ્રીલક્ષ્મી ૨૦૭, ૩૨૬ ૩૨૭  
 શૂપાણદેવી (કુમારપાવની રાણી) ૩૨૭  
 શૂવડ કે શૂચડ કે શૂચનડ (કલ્યાણ  
 કટકનો) ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૧૨૮,  
 ૧૨૯

મયનદેવ (ગુર્જર પ્રતિદ્વાર) ૩૦૧  
 મદનપાવ ૨૨૬, ૨૨૭  
 મદનરાણી-લવણપ્રસાદની સ્ત્રી ૩૬૪  
 મદનવર્મા ૨૫૪  
 મુસુન્ન-સારમદેવનો મંત્રી ૪૨૩,  
 ૪૨૬  
 મનસુર આરબ ૭૩  
 મધુરખંડ ૭૭  
 મરૂ ૩૨૧  
 મલ્લદેવ (વસ્તુપાલનો બાપ) ૩૮૨,  
 ૩૮૩  
 મલ્લીકાજીન (સિલાહાર) ૨૬૩, ૨૬૪,  
 ૨૬૫



બાગશાળ અ. ૧૦

બાદામી ૮૨

બાબરોમૂત ૨૨૭, ૨૨૮, તથા અ. ૧૩

બારપ (ભરચનો) ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૫૫,  
૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮

બાલચન્દ્ર કવિ ૩૩૨, ૩૬૪

બાવપ્રસાદ (ચોદાશુ નરસનો) ૧૬૮,  
૧૬૯, ૪૮૩

બાલ મૂલશાળ જુઓ મૂલશાળ બીલે  
બાલીનો લેખ ૨૭૭, ૩૧૮

બાહુલોદ ૨૧૦

બાળલમ્બો પ્રચાર ૨૧૬

બિઠહણ કવિ ૧૧૮, ૧૨૧, ૨૧૬

બિઠહારીનો લેખ ૧૨૦

બીજ ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬

બીલેદધાનો લેખ ૨૬૬

ભુચાલા મામ ૭૯

બેટવા નદી ૩૩૩

બૌદ્ધ ધર્મ ૩૪

બ્રહ્મગુપ્ત ૪૮

બ્રહ્મસ્ફૂટ સિદ્ધાંત ૪૮

બ્રાહ્મણપાઠક ૩૩૪

બટારિકા ચોગેશ્વરી ૬૨

ભર્તૃવૃદ્ધ ચોદાશુ ૬૪, ૭૨, ૭૩

ભદ્રકાળી (પાઠશુ)નો લેખ ૩૧૧

ભંભેરી ૨૬૮, ૩૧૮

ભરણાનામ ૩૫૭, ૩૫૭

ભરચ ૧૪, ૧૫, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૭૧,

૭૨, ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૯૪, ૧૫૭

વનાગા ૬૮

ભવભૂતિ કવિ પર

ભાઈલસ્વામી—શીલપ્તા

ભાવનમર ૩૫૨

ભાવળહરપતિ ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨

ભિત્રમાલ અ. ૧૦, ૪૮, ૪૯, ૬૪,

૬૫, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૯૪,

૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૬૧, ૧૬૩

ભિલ્લમાલના ગુનરો જુઓ ગુનરો

ભીમદેવના માળરા સાથે મુદ્દો ૧૬૨

ભીમદેવનું મત્રીમંડળ ૧૮૬

ભીમદેવને ધનુષ સાથે યદેહી ખટપટ  
૧૮૬

ભીમદેવને ધારાની હુંડમાયી મળેલો  
ભાગ ૧૮૬

ભીમદેવ બીભને, મુસલમાનો સાથે  
લડાઈ ૩૪૭

ભીમદેવ ખેલાણે હીંદીના રાજાને  
મુસલમાનોને હરાવવામા મદદ  
કરી ૧૮૬

ભીમદેવ ખેલાણુ ત્રીજુ તથા ચોથુ  
તામ્રપત્ર અ. ૧૧

ભીમદેવ ખેલેલો ૧૬૬, ૧૭૪ થી ૨૦૨,  
૨૮૧, ૨૮૨, ૪૮૨

ભીમદેવ બીભના મત્રીઓ અને  
સામ તો ૩૬૧

ભીમદેવ બીભની રાણીઓ ૩૬૧

ભીમદેવ બીભનો રાજા વિરાટ ૩૫૨,  
૩૫૩

ભીમદેવ બીભને ૩૪૩, ૩૪૪ થી ૩૬૨,  
૩૬૫, ૪૪૨

બીમદેવે ભોજને દજાબ્યો ૧૯૫  
 બીમદેવે સોમનાથનું નવું મંદિર  
 બધાંયુ ૧૮૭  
 બીમની દાનપ્રવૃત્તિ ૧૮૬  
 બીમપલ્લી ગામ ૩૬૩  
 બીમ પહેલાંએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું ૨૦૦  
 બીમ બીજાંએ માળવા ખોલ્યું ૩૫૩  
 બીમસિંહ ૩૬૬, ૩૭૦  
 બીલસા ૨૬૨, ૩૨૬ ૩૨૩  
 બૂપાલદેવી (કુમારપાવની રાણી) ૩૨૭  
 બૂવડ કે બૂચડ કે બૂચગડ (કલ્યાણ  
 કટકનો) ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૧૨૮,  
 ૧૨૯  
 બૂવડ ચાવડો ૬૦  
 ભૌગિક કે ભૌગોલિક ૨૦  
 ભોજ (કનોગનો રાજા) ૮૦, ૬૫  
 જુઓ મિદિર, ૧૩૧  
 ભોજ (કુમારપાલનો ભાણેજ) ૩૨૭  
 ભોજદેવ ચાવડા સામત ૪૧૮  
 ભોજ બીજો (૫ રાજા) અ. ૧૮, ૬૭  
 ભોજ (માળવાનો રાજા) ૧૬૦ થી  
 ૧૬૭, ૨૪૧, ૨૪૮, ૨૬૮, ૩૩૦,  
 ૩૫૩, ૪૫૬  
 ભોખાલદેવી—જુઓ બૂપાલદેવી  
 ભોજાદ ૨૧૧  
 ભૌગોલિક સ્થિતિ ૩૮

મથનદેવ (ગુર્જર પ્રતિહાર) ૩૦૧  
 મદનપાલ ૨૨૬, ૨૨૭  
 મદનરાણી—લવણપ્રસાદની સ્ત્રી ૩૬૪  
 મદનવર્મા ૨૫૪  
 મનુસુદન—સારંગદેવનો મંત્રી ૪૨૩,  
 ૪૨૬  
 મનમુર આરણ ૭૩  
 મયૂરખંડ ૭૭  
 મર ૩૨૬  
 મલ્લદેવ (વસ્તુપાલનો ભાઈ) ૩૮૨,  
 ૩૮૩  
 મલ્લીકાજીન (શિલાદાર) ૨૬૩, ૨૬૪,  
 ૨૬૫  
 મહર્ણસિંહ ચોહાણ ૩૭૩  
 મહત્તર ૧૮  
 મહમુદ મઝનવીની સોમનાથ ઉપર  
 ચડાઈ ૧૮૦ થી ૧૮૬  
 મહમુદ ધોરી ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૫  
 મહાદેવ (સિદ્ધરાજ કુમારપાલનો  
 મંત્રી) ૨૪૮, ૨૬૫, ૩૧૮  
 મહાદંડનાથ ૨૪  
 મહાભગાધિકૃત ૨૩  
 મહાભારત ૧૧  
 મહારાટ્ટ ૬૭  
 મહારાઠી ૬૬  
 મહારાષ્ટ્ર ૪૨, ૬૬, ૩૨૬

મહીકાકો ૭

મહી નદી ૬૮, ૭૭, ૧૪૩

મહીપાલ (કુમારપાલનો ભાઈ) ૨૮૧,  
૩૨૭, ૩૩૨, ૪૪૨

મહીપાલ (પ્રતિહાર) અ. ૧૮, ૯૬,  
૯૭, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૩૨

મહેન્દ્ર (નહસનો ચાહાણ) ૧૭૭, ૧૭૮,  
૧૭૯, ૧૯૮

મહેન્દ્રપાલ કે મહેન્દ્રાયુધ અ. ૧૮,  
૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૦૫, ૧૩૨,  
૧૪૫, ૧૪૬

મહેન્દ્રસૂરિ ૩૨૫

મહોબક ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૫૫

માગરોળની ભુમા મસ્જિદનો લેખ  
૪૨૭, ૪૨૮

માણસાના ચાવડા ૧૪૦

માણિક્ય ચંદ્રસૂરિ ૩૬૪

માતર તાલુકો ૭૦

માધવ નાગર ૩૫૧

માધવ કહ્નનો મહા અમલ ૪૨૫.

માલવદેવ મ ત્રી ૪૧૩

માલવ (ભુચો માળવા)

માળવા ૬૫, ૬૮, ૭૨, ૭૮, ૮૦,  
૧૩૧, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮,  
૩૨૬

માળવાના પરમારોનો રાજવંશ ૪૫૬  
મિહિરવેંગ (કનોજનો) અ. ૧૮,  
૮૭ ૮૮, ૯૬, ૯૭

મીનજદેવી ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૩૭, ૨૩૮,  
૨૩૯, ૨૪૦, ૨૭૦

મીનજદેવીના કહ્ન સાથે લગ્ન ૨૦૯

મીનેન્દરના સીકાઓ ૩

મીસમ્મીકાર ૩૮૦

મુઈમુદ્દીન ૩૮૧

મુંબ (દુર્લભરામનો પુરોહિત) ૧૭૮,  
૧૮૬

મુંબપુર ૧૪૭

મુંબ (માળવાનો રાજા) ૧૪૫, ૧૪૬,  
૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૩,

મૂળરાજ કુમાર (શીમ પહેલાનો પુત્ર)  
૨૦૧

મૂળરાજ દેવ ૧૩૫ થી ૧૭૧, ૨૦૨,  
૩૨૬, ૪૪૨

મૂળરાજ બીજો ૩૩૮ થી ૩૪૩, ૩૪૪,  
૩૪૫, ૩૪૮, ૪૪૨

મૂળરાજના પૂર્વજો ૧૧૭ થી ૧૨૮

મૂળરાજની ચોઢાપુ વિઝહરાજ સાથે  
લડાઈ ૧૫૮

મૂળરાજની શિવભક્તિ અને તેણે બધા  
વેલા મંદિરો ૧૬૪

મૂળરાજની સોઠં કપર ચડાઈ ૧૫૨

મૂળરાજનું કચ્છના લાખા સાથે યુદ્ધ  
૧૫૩

મૂળરાજનું ચારિત્ર્ય ૧૭૦

મૂળરાજનું દાતાપણું ૧૬૬

મૂળરાજનું બારપ સાથે યુદ્ધ ૧૫૫

મૂળરાજનું મત્રી મહાજી ૧૬૯

મૂળરાજને મુક્તે લગાવ્યો ૧૪૮

મૂળરાજનો દેહત્યાગ ૧૭૧

મૂળરાજનો પુરોહિત ૧૬૮

મૂળરાજ એ વહી વસાનો પાથો  
નાખનાર ૧૭૧

મૂળરાજની શિવભક્તિ અને તેણે બધા-  
વેલા મંદિરો ૧૬૪

મૂળરાજ સ્વતંત્ર રાજા ૧૬૧

મૂળરાજને ધતગી વસાઈને હરાવ્યો ૧૬૦

મૂળરાજ બીજાની મુસવમાનો સાથે  
લડાઈ ૩૩૮

મેર ૮૭

મેવાડ ૧૪૮, ૧૪૮, ૧૫૦, ૨૪૮, ૩૨૬,  
૩૫૨, ૩૭૪

મેવાડના શુદ્ધિલોની વસાવટી ૪૬૮

મેવાડ સિદ્ધરાજને લાગે ૨૪૮

મૈત્રકવસ ૫

મેઝમ ૧૧, ૧૨,

મોઘવજના મંદિરો લેખ ૨૮૭.

મોઘજીવીન જુઓ મુઠજીવીન

મોઢાસા ૧૪૨, ૧૪૪

મોઢવસા ૪૪૮

મોઢેરા ૧૪૭, ૧૬૩

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ૧૮૩, ૨૦૦

મોઢાગામ ૮૬

મોઢોજોડેરા ૫

મોરો ૧૧

મવનો ૩

મરોધર્મ-જુઓ મરોધર્મ

મરોધર્મ (આણુનો રાજા) ૨૮૦, ૨૮૬

મરોધર્મ (કનોજનો રાજા) ૫૧ ૧૨૯

મરોધર્મ (માળવાનો) ૨૪૦, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૩, ૨૮૫, ૨૪૬, ૨૪૭,

૨૪૮, ૨૮૨, ૪૫૬

મગ પાલ (વસાવટી) ૨ ૧૮

માદવસા ૬૬

માદવો ૩

માદવો (દેવગિરિના)ની વસાવટી ૪૭૧

મુકેદીઝ ૨, ૮

મુન્ના મુન્ના ૧૫, ૨૬, ૩૫, ૬૪

મુઠાવિહાર ૩૦૬

મોઢક (નંદુલનો) ૨૦૭, ૪૬૩, ૪૮૩

મોઢ ૮૫, ૧૪૫,

મોઢરાજ ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૧૪૩, ૧૪૫

મુઠવસા ૧૭

મદ ૬૬, ૬૭

રાજ્ય ભોજ ૧૫૮  
 રાજ્યસિંહ ૩૬૪  
 રાજ્યકવિ ૪૦૮, ૪૧૫  
 રાજ્યપાલ (શ્રીમદેવનો મંત્રી) ૩૪૧,  
 રાજ્યપુર ૩૦૭ ૩૬૧  
 રાજ્યદિલ્લ ૩૦૭  
 રાજ્ય ૭૩  
 રાજ્ય કે રાજ્ય ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪  
 ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭  
 રાજ્યપિતામહ-મિત્ર ૨ ૩  
 રાજ્યપુત્રાના ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩  
 રાજ્યશીખર કવિ ૧૦૫, ૧૧૦  
 રાજ્યસ્થાનીય ૧૮  
 રાજ્યપાલ (કુમારપાલનો મુખ્ય) ૨૮૨  
 રાજ્યપાલ (પ્રતિદ્વાર રાજ્યપુર ૫ રાજ્ય)  
 અ ૧૮  
 રાજ્ય વહીવટ સોજ કી મમયમા ૨૧૮  
 રાજી ૬૬  
 રાજી ૬૬  
 રાજ્યકવિ ૨૩૧ થી ૨૩૪  
 રાજ્ય ૩૨૧  
 રાજ્યની વાવ ૨૦૦  
 રાજ્યપુર સ્થાન ૫૦  
 રાજ્યપુરના તામ્રપત્રો ૭૬, ૭૭  
 રામ (સિંધુજીનો સેનાપતિ) ૩૭૭, ૩૭૮  
 રામચંદ્ર કવિ ૩૨૫, ૩૩૨  
 રામચંદ્ર (યાદવ રામ) ૪૧, ૪૨૦,  
 ૪૭૧  
 રામચંદ્ર કે ચંદ્ર (પ્રતિદ્વાર)અ ૧૮, ૬૫  
 રામદેવ (અર્જુનદેવનો પુત્ર) ૪૧૬,  
 ૪૧૭, ૪૨૮, ૪૪૩  
 રામચંદ્ર ૭૬

રાજ્યકવિ ૫૪, ૬૬, (ની વાવની)  
 અ ૧૫, ૧૭  
 રાજ્યકવિ ૬૨ ૬૩ ૬૪ થી ૧૦૨ ૧૦૩,  
 રાજ્યકવિની દાન પ્રતિષ્ઠા ૧૦  
 રાજ્યકવિ ૨૦  
 રાજ્યકવિ કે રાજ્યકવિ ૬૭  
 રાજ્ય ૬૦, ૬૧  
 રાજ્યકવિ ૩૦૧  
 રાજ્ય (કુમારપાલનો ભેષી) ૩૦૩  
 રાજ્યમા ૪, ૬, ૭  
 રાજ્યમાનો ભેષ ૨, ૧, ૭, ૮  
 રાજ્યમાલ ૧૬૫ ૨૬૦  
 રાજ્યસિંહ ૬૪૫ ૮  
 રાજ્યકવિ અ ૧૦, ૫૧  
 રાજ્યપુર ૪૦૪  
 રાજ્ય નદી ૧૪૧  
 રાજ્ય (આનંદનો પુત્ર) ૧, ૨  
 રાજ્યકવિ ૭  
 રાજ્ય નદી ૬૮  
 રાજ્યકવિ ૧  
 રાજ્યકવિ (વસ્તુપાલની સ્ત્રી) ૩ ૨  
 રાજ્ય આમુદનો પુરોહિત ૧૭૮  
 રાજ્યપ્રસાદ (વાલેનો) ૩૫૫, ૩૬૩,  
 ૩૬૪, ૩૬૫ ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮,  
 ૩૮૬, ૪૪૩  
 રાજ્યપ્રસાદની મારવાગી રાજ્યનો સાથે  
 રાજ્ય અને મધી ૩૭૨, ૩૭૩,  
 ૩૭૭  
 રાજ્યપ્રસાદનો મોના સાથે મુજબ ૩૭૫  
 રાજ્યપ્રસાદને મુસલમાનો સાથે રાજ્ય  
 ૩૭૭

શ્રવણપ્રસાદ સાક્ષી ધર્મનો પદપાતી  
૩૬૮

લઘુપર ૧૮૮

લક્ષ્મણ (માળવાનો રાજા) ૨૪૨

લાખો કુચનો રાજા ૧૫૩, ૧૫૪

લાટ ૫, ૧૧, ૩૬, ૬૩, ૬૫, ૬૮, ૭૭,

૭૨, ૮૮, ૯૧, ૯૬, ૧૦૨, ૧૧૦,

૧૩૧, ૩૨૮

લાટશ્રીમંત ડાહ કે લાટમંડલ ૭૮, ૭૯,

૮૦, ૯૪, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૫૭

લોભાદેવી ૧૩૫, ૧૩૭

લોભાદેવી (ભીમદેવ ભીમની રાણી)

૩૪૯

લીટી વૈદ્ય ૨૨૭

લુપ્તપ્રસાદ (અન્યસિદ્ધનો કુટુંબ)

૩૩૩, ૩૫૬ ૩૬૨, ૩૬૧, ૪૦૪

લુપ્તસિદ્ધ ૩૬૮

લુલનાનર ૧૬૭

લુપ્તિ ૩૮૨

લુપ્તિવસદિકા ૩૮૮

લોકસ્થિતિ—સોલંકી સમયમા ૨૧૮

વદવાણ ૪૮, ૬૨, ૯૬, ૧૫૩, ૧૬૦,

૧૬૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫,

૩૬૯

વદીઆર ૫૭, ૧૪૨, ૧૬૩, ૩૫૬,

૪૦૪

વત્સરાજ (વત્સરાજા) અ. ૧૮, ૬૫, ૭૬

વનચલી ૪૨૬

વનચલીનો લેખ ૪૨૩

વનરાજ ૫૧, ૫૩ થી ૬૨, અ. ૧૦,

૧૨, ૧૨૮ ૧૨૯

વચનસદેવ ૩૩૮

વચનસદેવ પ્રતિદ્વાર ૩૩૭

વરાધુ (બચેરા) ૧૬૨, ૧૬૩

વરીઆવી ૬૧

વર્ધપાલ ૨૦

વર્ધમાન ગણિ ૩૨૫

વર્ધમાનસુરિ ૨૬૩, ૩૨૫

વર્ધપથક ૧૬૩, ૧૬૪, ૩૫૬

વલ્લી (વળા) ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૫,

૩૬, ૪૪, ૪૯, ૮૨

વલ્લીના તામ્રપત્રો ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૨૧

વલ્લી સમયમા રોટી બચહાર અને  
 બેટી બચહાર ૩૬  
 વલ્લીના સમયમા વજો અને અવં-  
 કારો ૭૨  
 વલ્લીના સમયમા વિધવા વિવાહની  
 બધી ૩૨  
 વલ્લીના સમયમા સતીનો રિવાજ ૩૨  
 વલ્લીના સમયમા સમૃદ્ધિ ૨૮  
 વલસાડ ૮૨, ૨૬૩  
 વદન (નાગર મત્રી) ૩૨૩  
 વલ્લભ (રાષ્ટ્રકૂટ રાજા) ૬૫, ૭૯,  
 ૮૫, ૮૬  
 વલ્લભનુ મરણ ૧૭૩, ૧૭૫  
 વલ્લભનુ માળવા તરફ પ્રયાણ ૧૭૨  
 વલ્લભરાજ ૧૭૨ થી ૧૭૮  
 વસંત ૨૬૩  
 વસ્તુપાલ ૩૪૫, ૩૭૭, ૩૭૫, ૩૭૬  
 થી ૩૬૩

વાધાયા ૯૮  
 વાધેલા ૨૪૫૩ ૧૧૮  
 " વરા ૩૪૫, ૩૬૩  
 " " ની વસાવળી ૪૪૩  
 વાચિણીદેવી ૧૭૨  
 વાણી દીડારીના તામ્રપત્રો ૭૬, ૭૭  
 વાધૂપ મત્રી ૪૨૪, ૪૨૬  
 વાપનદેવ (નોધાનો) ૨૪૪, ૩૨૩  
 વામનસ્થળી ૧૫૩, ૩૬૯, ૩૮૬  
 વાયુપુરાણ ૧૧  
 વાસવાડા ૨૬૮  
 વાહડ જુઓ વાગ્બટ  
 વિક્રમાદિત્ય ૪  
 " (શક્તિપુત્રો સોલંકી રાજા)  
 ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૬૪, ૨૦૪  
 વિમલસાજ ચોહાણ ૧૫૩, ૧૫૮,  
 ૧૫૬, ૧૭૧, ૨૦૪, ૪૬૨  
 વિમલસાજ (ચોહાણ ચોથો) ૨૬૬, ૪૬૨

વિશ્વામિત્ર (મૂલેશ્વરદેવના મહાપતિ)  
૪૦૪

વીરમ ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨

વીરમયામ ૩૯૦

„ ૮૯૨ ૫૦

વીરમસાગરો (દક્ષપ્રસાનો પુત્ર) ૩૯૦,  
૩૯૨

વીરમહાતમ ૧૬૯, ૧૮૮

વીરધવસના પુત્રો ૩૯૧

„ પૂર્વજો ૩૬૩

„ તુ મરણ ૩૯૦

„ વાગેશો ૩૬૩ થી ૩૯૫,

૩૯૮, ૪૪૩

વીરમદ્ર (સોમનાથના આચાર્ય) ૪૦૮

વીરાસદેવ ૩૭૮, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨,  
૩૯૮ થી ૪૧૦, ૪૪૩

„ ના સામ તો તથા મત્રીઓ ૪૦૪

„ ના બિરદો ૪૦૯

„ તું મેવાડ સથિ યુદ્ધ ૪૦૧

„ ને ચાદવ રાજા કૃષ્ણે હરાવ્યો ૪૦૨

વીરાસદેવે માળવાનારાજાને હરાવ્યો ૪૦૦

વૈશિસિદ્ધ ૬૦, ૬૧

વૈષ્ણવધર્મ ૩૪

વૈષ્ણવાદિધર્મોનો ગુજરાતમા પ્રચાર ૯

વૌસરિ ૨૮૫, ૩૨૨

વ્યાધિ પદ્ધતીગામ ૩૬૩, ૩૬૫

બાલ કાન્તિ ૧૩૦

ગકારિ ૪

રાકો ૪

રાકુનિવિહાર ૩૧૭

રાક્ષિકુમાર (મેવાડનો રાજા) ૧૬૯, ૪૯૯

રાકુલગણુ ચેતીદેસનો રાજા ૯૯, ૮૬૭

રાકુલ (ભરચનો) ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭,

૩૭૭

રાકુલગણ ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૮૫, ૩૮૬

સમુદ્રીન અદ્વિતીય ૩૮૦, ૩૮૧

સર્વ અમોલ્ય ૭૮

સાકશરી ૧૫૩, ૧૫૮ ૧૭૦

સાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર ૪

સાન્દુ જુઓ સાન્દુ

સાવિત્રી ૩



શેઠ (સિદ્ધરાજનો નામર મિત્ર) ૨૬૭  
શેઠનદેવ ૩૬૯

.. (આણનું તેજપાવનું મંદિર  
બાધનાર) ૩૮૮

સૌતિકક ૨૦

શ્રીદેવી ૫૮

શ્રીધર નામર (પ્રભાસપાટણનો અધિ  
કારી) ૧૬૭, ૩૫૬, ૩૫૭

શ્રીધર પ્રસાદિત ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૬૭,  
૩૨૩, ૩૫૫, ૩૫૬

શ્રીપાલ કવિ ૨૫૬, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૨૫

શ્રીમાળ ૧૬૧, ૧૮૮

શ્રીમાળ જ્ઞાતિ ૩૨૧

શ્રીસ્થલ ૧૬૫, ૧૭૧

શ્વેત્ર ૭, ૮, ૩૯, ૪૪

શ્વેત્રદેવ ૨૧૨, ૪૭૧

સામંતનગર ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૬૫ ૩૧૯

સાતપુરમ ડલ ૨૬૨, ૧૬૩

સ્થળી ૧૫

સપાદલક ૩૨૮

સમરસિદ્ધ (ચિતોડનો રાજા) ૪૩૩-  
૮૧. ૧. ૪૬૯

સમરસિદ્ધ (જાલોરનો ચોદાલ) ૩૪૮,  
૩૬૧

સમરસિદ્ધનો આણનો શિલાલેખ ૩૭૯

સમિદેશ્વરનું મંદિર ૨૮૭

સમુદ્રગુપ્તનો લેખ ૨૫

સરસ્વતી કાઠો ૭

.. નદી ૧૪૧, ૧૬૫, ૨૨૬

.. પુરાણ ૨૫૮, ૨૫૮

સર્વદેવ (પુરોહિત) ૩૨૨

સલખણપુર ૩૫૬

સલખણસિદ્ધ મંત્રી ૪૦૫, ૪૦૬  
સહજ્ય ચોદિલ સુરાષ્ટ્રનો દંડનાયક  
૩૨૦

સહસ્રલિંગ સરોવર ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૫૭,  
૨૫૮, ૨૫૯

સ્કંદગુપ્ત ૪

સ્કંદગુપ્તનો લેખ ૯, ૧૦

સ્થાપત્યકલા-સોલંકી સમયમા ૨૨૩

સામંતસિદ્ધ ૩૫૧

સંધિવિગ્રહાધિકૃત ૨૩

સામનનું દાનપત્ર ૬૮, ૮૯

.. બદર ૧૧૩

સામંતચંદ્ર પદિત ૨૬૩

સાચો ૧૬૩

સાત વાહનવસ ૧૨૭

સાત્યકિ ૬૬

સાન્તર ગુણ ૨૬૮

સાન્ત (સપલકર) કણ્ઠનો મંત્રી ૨૧૬,  
૨૨૭, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૬૪, ૨૬૬

સાબરમતી કાઠો ૭

સાબર ૧૫૮, ૩૨૯ (જુઓ સાકંભરી)

.. નો લેખ ૧૪૧

સામન્તસિદ્ધ (ચાવડો રાજા) ૩૩૫,  
૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯

.. (મંત્રી) ૪૦૬

.. (ચિતોડનો રાજા) ૩૩૫, ૩૩૬, ૪૬૯

.. (વીરાલદેવનો સામેત) ૪૦૩,  
૪૦૪, ૪૧૫

સાતસ્વતમંડલ ૧૪૧, ૧૬૩

સારગદેવ ૪૧૬થી ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮,  
૪૪૩

સાહજુદીન મહમુદચોરી ૩૮૧

સિદ્ધધણ (દેવગિરિનો રાત્ર) ૩૭૨, ૩૭૩,  
૩૭૬, ૩૭૮, ૪૭૧

સિદ્ધધણ સાથે સધિ ૩૭૭

સિદ્ધધણે રાખને દેદ કથો ૩૭૭

સિદ્ધધણ કવિ ૩૨૫

સિદ્ધપુર ૧૪૧, ૧૯૫, ૧૬૬

સિદ્ધરાજ નયસિદ્ધ ૨૨૫થી ૨૭૮,  
૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૨, ૩૧૯

સિદ્ધરાજના સિક્કાઓ અ. ૧૪

„ ની ન્યાયપ્રિયતા ૨૬૯

„ „ માળવા હપર ચઢાઈ ૨૪૦  
થી ૨૪૭

„ „ રાજસભા ૨૭૭

„ „ લોકપ્રિયતા ૨૬૪

„ „ શિવભક્તિ ૨૭૩

„ „ સોરઠ હપર ચઢાઈ ૨૨૬

„ નુ ચાન્દ્ર ૨૭૫

„ „ પરમર્થોર્ધન ૨૫૩

„ „ મતી મહળ ૨૬૪

સિદ્ધરાજનો જનધર્મ તરફ સમભાવ  
૨૭૪

સિદ્ધરાજ એવાડનો ધણી ૨૪૮

સિદ્ધરાજે ખેતરને દેદ કથો ૨૨૪

„ ચોહાણ આનાકને નમાવ્યો ૨૫૨

„ માળવા છત્યાની તારીખ અ. ૧૩

„ સિન્ધુરાજને હરાવ્યો ૨૫૦, ૨૫૧

„ સોમનાથની યાત્રા કરી ૨૮૭,

સિન્ધુરાજ (માળવાનો રાત્ર) ૧૭૩,  
૧૭૪, ૧૭૭, ૪૫૬

સિન્ધુરાજપુર ૩૨૩

સિન્ધુમંદુરિવાળી પ્રભા ૧, ૨

સિપ્રાનદી અ. ૧૩, ૨૪૩

સિદ્ધપુર જુઓ સીદ્ધો

સીકા ૧૪૪

સીચક ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬,  
૧૪૮, ૧૫૦, ૪૫૬

સીરરુ તામ્રપત્ર ૮૧

સીદ્ધો ૧૭, ૧૬૬, ૨૬૭

સુદર્શન સરોવર ૪, ૬

સુધાનો લેખ ૧૭૮, ૨૦૭, ૨૬૭, ૩૪૧

સુમદ કવિ ૩૮૫

„ વર્મા (માળવાનો) ૩૫૮, ૩૫૫  
સુરત ૨૦૯

સુરતનુ દાનપત્ર ૮૦, ૮૨

સુરાષ્ટ્રદેશ ૭, ૯, ૧૨, ૩૮, ૩૯, ૪૧  
થી ૪૩, ૬૩, ૬૫, ૬૫, ૧૫૨,  
૧૫૩, ૩૨૮

સુરાષ્ટ્રમા જોનો ૩

„ ચાદવો ૨

સુરેશ્વર આરણ લેખક ૧૦૨, ૧૦૫

સુવર સોરઠનો ૨૬૭

સુનકનુ તામ્રપત્ર ૨૧૫

સુમતદેવી (ભીમદેવ ખીનની રાણી)  
૩૬૦

સગ એન્ડી ૨૮૨